ІНСТИТУТ СПЕЦІАЛЬНОГО ЗВ'ЯЗКУ ТА ЗАХИСТУ ІНФОРМАЦІЇ
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
"КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ІМЕНІ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО"

В. О. Ананьїн, В. В. Горлинський, О. О. Пучков,
О. В. Уваркіна

ФІЛОСОФІЯ

Рекомендовано Вченою радою Інституту спеціального зв'язку та захисту інформації НТУУ "КПІ ім. Ігоря Сікорського" як навчальний посібник для студентів, курсантів і аспірантів

КИЇВ
Видавництво ІСЗЗІ КПІ ім. Ігоря Сікорського
2018

УДК 1(07)
ББК Ю2Я7
Ф561

Рецензенти: Абрамов В. І., доктор філософських наук, професор;
Новіков Б. В., доктор філософських наук, професор;
Субач І. Ю., доктор технічних наук, доцент.

Гриф надано Вченою радою Інституту спеціального зв'язку та захисту інформації НТУУ "КПІ ім. Ігоря Сікорського" (протокол № 7 від 22 лютого 2018 р.)

Ф561 Філософія : навчальний посібник [Електронний ресурс] / В. О. Ананьїн, В. В. Горлинський, О. О. Пучков, О. В. Уваркіна; за. ред. В. О. Ананьїна. – Київ : ІСЗЗІ "КПІ ім. Ігоря Сікорського", 2018. – 367 с.

У навчальному посібнику викладено зміст навчального матеріалу з курсу філософії згідно з програмою дисципліни. До кожної теми додаються основні поняття, контрольні запитання, теми рефератів, список рекомендованої літератури. Метою розробки посібника є систематизований виклад начального матеріалу з філософії з урахуванням спрямованості підготовки сучасних військових фахівців у галузі спеціального зв'язку і захисту інформації, вплив на формування їх професійних, світоглядних і громадянських позицій. Навчальний посібник враховує специфіку вищих навчальних закладів України в контексті Болонських угод.

При підготовці посібника автори послуговувались посібниками і підручниками В. Андрущенка, М. Горлача, Л. Губернського, І. Бичка, С. Кримського, М. Михальченка, І. Надольного, В. Патрушенка, Є. Причепія, М. Требіна, В. Ярошовця, та інших освітян.

Навчальний посібник розраховано на курсантів, слухачів і аспірантів Інституту спеціального зв'язку та захисту інформації НТУУ "КПІ ім. Ігоря Сікорського".

УДК 1(07)
ББК Ю2Я7

© ІСЗЗІ КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2018

ЗМІСТ

Передмова………..…..... 5
Розділ І. Вступ до філософії та історія розвитку філософської думки... 7
Тема 1. Філософія та її значення як світоглядної системи знання…… 7
§ 1. Предмет філософії, її функції та роль у суспільстві……..…..... 9
§ 2. Світогляд, його сутність, структура і функції……..……. 18
§ 3. Історичні типи філософії...……...…… 27
Тема 2. Становлення і розвиток української філософської думки..... 58
§ 1. Становлення філософської думки в Київській Русі – Україні (X–XVIII ст.)…..…… 59
§ 2. Філософія в Україні в XIX – XXI ст...…… 68
Розділ ІІ. Онтологічні і гносеологічні основи загальної філософії….. 88
Тема 3. Проблема буття і розмаїття його форм, матерія і свідомість....…….. 88
§ 1. Філософська проблема буття та його основні форми.…..... 89
§ 2. Матерія як об’єктивна реальність і форма прояву буття. Континуальність буття...……...…. 93
§ 3. Свідомість як форма духовного буття.……..… 109
Тема 4. Зміст та форми філософського вчення про розвиток…… 130
§ 1. Ідея розвитку. Діалектика, як вчення про загальний зв’язок та розвиток…..……. 130
§ 2. Основні закони діалектики та їх методологічне значення..…… 136
§ 3. Категорії діалектики…… 143
Тема 5. Теорія і методологія пізнання..……..... 152
§ 1. Основний зміст пізнавального процесу...……. 153
§ 2. Роль науки у пізнанні. Види, форми і методи наукового пізнання….……...……..... 180
§ 3. Методологія і логіка військово-наукового пізнання…… 200
Розділ ІІІ. Соціальна філософія...…….. 209
Тема 6. Природа як основа соціального буття і предмет філософського усвідомлення…….... 209
§ 1. Природні засади соціального буття..…….. 210
§ 2. Проблеми коеволюції людини і природи та ідея В. Вернадського кого про ноосферу..……...…… 215

§ 3. Екологічні проблеми і екологічна безпека..…… 220
Тема 7. Суспільство як об’єкт філософського пізнання..... 229
§ 1. Соціальна філософія як система знань про суспільство..... 230
§ 2. Суспільство як динамічна система. Соціальна безпека як умова розвитку суспільства.……. 240
§ 3. Соціально-філософські концепції суспільства. Концепція інформаційного суспільства та інформаційна безпека……..… 251
Тема 8. Проблеми спрямованості людської історії..... 279
§ 1. Критерії та історичні типи суспільного прогресу……... 280
§ 2. Концепція сталого розвитку суспільства...……..… 285
§ 3. Проблема насильства в історії. Соціально-філософські аспекти безпеки суспільства…..…….. 290
Тема 9. Проблема людини в філософії..... 303
§ 1. Філософія про сутність людини. Комплексний характер антропосоціогенезу…… 304
§ 2. Філософське усвідомлення проблеми життя і смерті людини та безпеки існування людства…… 314
§ 3. Збереження існування людства як проблема екзистенціальної безпеки.…… 319
Тема 10. Духовні основи буття людини..... 326
§ 1. Суспільна свідомість, її структура і форми…….. 327
§ 2. Цінності та їх роль у житті людини і суспільства..…….. 335
§ 3. Культура як об’єкт філософського усвідомлення. Культурні чинники безпеки суспільства ……... 347
Післямова…….. 364

ПЕРЕДМОВА

Філософія є навчальною дисципліною циклу соціально-гуманітарної підготовки, що покликана формувати науковий світогляд, погляди на світ, суспільство, культуру, людину та її мислення. Вона постає формою не тільки наукового світобачення, але і свідомого розв'язання першочергових питань людського світоорієнтування, самоусвідомлення та самоствердження в особистій та професійній діяльності фахівців у галузі спеціального зв'язку та захисту інформації.

Метою розробки навчального посібнику є систематизований виклад навчального матеріалу згідно з навчальною програмою дисципліни, зосередження уваги курсантів на ключових філософських проблемах, соціально-філософських аспектах війни, миру, безпеки і службово-професійній діяльності, сприяння засвоєнню системи філософських знань, формуванню наукового світобачення, а також забезпечення курсантів необхідною навчальною літературою.

Навчальний посібник служить необхідним елементом систематизованого вивчення курсу з філософії – разом із конспектом лекцій, методичними рекомендаціями і планами до семінарських занять та філософським словником.

Структура та зміст навчального посібнику з філософії складається з трьох розділів, що містять навчальні теми базового курсу філософії згідно з навчальною програмою дисципліни. Методичне забезпечення кожної теми містить параграфи, що тезисне розкривають зміст навчальних питань, перелік основних понять, контрольні питання, рекомендовану тематику для підготовки рефератів і літературу.

При підготовці до семінарських занять потрібно врахувати, що у цьому посібнику надаються лише ключові проблеми, основні напрямки і базисні положення навчальної теми, що зумовлює необхідність самостійної роботи зі словниками, філософськими джерелами та додатковою літературою.

Опанування курсом філософії сприяє формуванню світоглядних, ціннісних і методологічних засад майбутніми фахівцями державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України та інших структур

сектору національної безпеки України, передбачає ознайомлення з філософськими аспектами сталого суспільного розвитку, національної безпеки, війни і миру. Навчальний посібник «Філософія», підготовлено згідно з вимогами керівних документів Міністерства освіти і науки України, а також з урахуванням вимог Голови Служби спеціального зв'язку та захисту інформації України щодо особливостей підготовки фахівців державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України.

Авторський колектив висловлює щире вдячність рецензентам та колегам по роботі. Він також буде щиро вдячний за зауваження і побажання читачів, які автори намагатиметься реалізувати в процесі їх подальшої роботи над посібником.

Навчальний посібник підготували В. О. Ананьїн, доктор філософських наук, професор; В. В. Горлинський, кандидат філософських наук, доцент; О. О. Пучков, кандидат філософських наук, професор; О. В. Уваркіна доктор філософських наук, професор.

РОЗДІЛ І. ВСТУП ДО ФІЛОСОФІЇ ТА ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ

Тема 1
ФІЛОСОФІЯ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ЯК СВІТОГЛЯДНОЇ СИСТЕМИ ЗНАННЯ

§ 1. Предмет філософії, її функції та роль у суспільстві.

§ 2. Світогляд, його сутність, структура і функції.

§ 3. Історичні типи філософії.

Основні поняття: світогляд, філософія, релігія, міфологія, матеріалізм, ідеалізм, об'єкт і предмет науки, світобачення, світопочуття, світоуявлення, світорозуміння, атомізм, матеріалізм, ідеалізм, метафізика, натурфілософія, космоцентризм, епікуреїзм, скептицизм, стоїцизм, теоцентризм, патристика, схоластика, томізм, реалізм і номіналізм, універсалії, гуманізм, феноменологія, сенсуалізм, трансцендентальна філософія, науковчення, ірраціоналізм, позитивізм, сцієнтизм, філософія життя, герменевтика, структуралізм, фрейдизм, екзистенціалізм, філософська антропологія.

Вступ. Філософія – це одна з найдавніших і захоплюючих галузей людського знання і духовної культури. З'явившись у VII-VIII столітті до Р.Х. в Індії, Китаї, Стародавній Греції, вона перетворилася на сталу форму суспільної свідомості на всі наступні століття. Покликанням філософії стала постановка світоглядних питань і пошук відповідей на них: що таке світ, навіщо він існує, у чому сенс життя, що є людина, смисл її життя, що є добро і зло? З'ясування таких питань має для людей життєве важливе значення.

Виникає питання: у чому полягає необхідність опанування філософськими знаннями? Вивчення філософії, в цілому, покликане допомогти перетворити стихійно утворені у людини погляди на більш глибокі, раціонально обмірковані, що обґрунтовані науковим світоглядом. Система підготовки спеціалістів в сучасних умовах має забезпечити найвищий рівень освіченості, культури, професійної підготовки, від

кожного вимагається здатність усвідомленої, розумної орієнтації в оточуючому світі. Проте, як ми знаємо, здатність до розумного мислення у людини не є природженою – її необхідно вивчати, при цьому найкраща школа розумного мислення це засвоєння найвищих досягнень філософської культури. Самостійною функцією вищої освіти виступає гуманістична функція, метою якої є оволодіння фундаментальними концепціями й ідеями, усвідомлення і розуміння фундаментальних цінностей людини, цивілізацій і культур світу. Без філософських знань, включених у сферу свідомості, людина не може бути кваліфікована як освічена, якими б спеціальними знаннями вона не володіла. Тому очевидна принципова необхідність оволодіння спеціальними філософськими знаннями у вищій школі.

Про загальносвітову значущість філософі, як світоглядної науки і дисципліни, свідчіть факт проголошення, в жовтні 2005 року на 33-й сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО, ***Всесвітнього дня філософії,*** який має відзначатися щорічно *у третій четвер листопада*. Підвищення актуальності філософії пов'язана з необхідністю осмислення глобалізаційних процесів та їх наслідків для людства, пошуку шляхів виходу з глобальної кризи, виявлення загально значимих ціннісних основ цивілізаційного розвитку і збереження існування людства. Філософія за аргентинським мислителем Хорхе Луїсом Боргесом – це «смислове небо», версія універсальної мови як метафора світопобудови.

Тільки залучення майбутніх фахівців до багатого загальнокультурного спадку, що вміщує широкий спектр власної людської проблематики, відкриває можливість дійсно вільного й варіативного вибору ним особисто значущих цінностей, які відповідають актуальним завданням сучасного розвитку, сприяють становленню творчої і відповідальної особистості, яка усвідомлює своє людське, громадянське і професійне призначення.

Отже, зрозуміло, що на додаток до спеціально-професійних навичок, знань, що необхідні для розв'язання конкретних завдань, фахівцю необхідно дещо більше, широкий кругозір, вміння бачити тенденції, перспективи розвитку, розуміти суть всього того, що з ним відбувається, відповідальне ставитись до наслідків своєї діяльності. Важливо також розуміти сенс і мету наших дій, нашого життя. Такі уявлення про світ і

місце людини у житті, межі і сенс її існування, якщо їх вдалося усвідомити або навіть сформулювати, називають світоглядом. У розв'язанні світоглядних проблем, тобто «довічних» питань людства, велика роль належить філософії. Вона є ядром науково сформованого світогляду. Ось чому на питання що таке філософія, потрібно хоча б у загальному вигляді прояснити, що ж таке світогляд?

Філософія як навчальна дисципліна має свої особливості та специфіку. Вивчення філософії потребує розвитку абстрактного мислення, вміння переходити від конкретних образів до мислення на самому високому рівні уявлення і теоретичного узагальнення, вміння оперувати абстрактними образами і символами, вміння осмислене формулювати запитання і наполегливо шукати відповіді на них.

Вивчення філософії зумовлює зустріч з великою кількістю нових і незвичних понять, термінів і категорій. Ці труднощі допоможе здолати філософський словник. У практичних заняттях постійно передбачається робота із новими філософськими категоріями у вигляді експрес-контролю або тестування, усних питань та інших форм контролю занять. Головним методом вивчення курсу є самостійна робота курсантів. Теми для самостійної роботи передбачаються робочою навчальною програмою. Контроль цих занять здійснюється на семінарських заняттях. Курс закінчується складанням заліку.

Головною метою курсу філософії *є озброєння курсантів системою універсальних знань про світ і людину, формування філософського світогляду, заснованого на загальнолюдських, цивілізаційних, гуманістичних цінностях, формування методологічної культури мислення майбутнього фахівця в галузі захисту інформації та спеціального зв'язку*.

§ 1. Предмет філософії, її функції та роль у суспільстві

Термін «філософія» буквально перекладається з грецької як любов до мудрості, або любомудрість. Слово «філософ» вперше застосував грецький мислитель *Піфагор* (580 – 500 до Р.Х.) стосовно людей, що прямують до мудрості. Тлумачення і закріплення в європейській культурі терміну «філософія» пов'язано з ім'ям *Платона*. Слово «мудрість» означало не тільки знання про світ, про сенс людського існування, а й узагальнений

людський досвід щодо застосування до оцінки минулого, теперішнього й майбутнього, вчинків і дій. Філософія, таким чином, у своєму зародку розумілась не як просте зібрання істини, а як спрямування до істини, як такий ідеальний настрій душі і розуму людини, який здатний привести до гармонійної рівноваги як внутрішнє психічне життя людини, так і її складні взаємовідносини зі світом. Філософія – це як внутрішній індикатор, що утримує людину від приватних суб'єктивно привабливих знань, що надає можливість порівнювати свої дії, думки з більш глибокою істиною про себе і про світ, дозволяє свідомо орієнтуватися у світі. Тобто філософія, це також спосіб орієнтації людини у світі.

Саме з появою філософії, на відміну від міфологічного світовідчуття, у духовній культурі людства закріпилося рефлекторне (reflect – відображаю), а не безпосередньо емпіричне ставлення до світу, до себе і свого мислення. З цього боку філософія набирає постаті *умоглядної рефлексії,* що осмислює суспільно-історичний досвід людства, виступає самосвідомістю культури, критичним переосмисленням ідеалів і цінностей, що склалися. У свої пошуках філософія, на відміну від природничих наук, намагається наблизитись до безкінечного, абсолютного, вічного, незбагненого як граничних питань людського буття.

Як система наукових знань, філософія має свій об'єкт і предмет, власну систему методів, підходів і категорій. Але головною системною ланкою, що визначає філософію як науку є її предмет.

Історія становлення предмету філософії. Погляди на предмет філософії потерпіли зміни у процесі історичного розвитку у відповідності до об'єктивних і суб'єктивних факторів. До об'єктивних факторів слід віднести рівень розвитку науки і накопичення конкретних філософських знань про світ. До суб'єктивних факторів відносяться пізнавальні здатності людини і суспільства в цілому та світоглядна позиція філософа, тобто його розуміння світу, вплив філософської школи або течії.

Історично першою теоретичною концепцією предмету філософії була давньогрецька, яку у системному вигляді сформував Аристотель, визначивши філософію як вчення про «перші основи сущого», про надчуттєві принципи буття. В цілому для античності є характерним включення в предмет філософії всього об'єктивного знання про світ. Для

філософа античності філософія це не просто наука, але ще й специфічний тип мислення, свого роду «філософічний» емоційний настрій, система світоглядних почуттів. Філософії в цей час відводиться роль «науки наук».

Фома Аквінський (1225/26 – 1274), а слідом за ним і інші мислителі середньовіччя, вбачають мету філософських пошуків в осягненні Бога – як зверхньої сутності світу, в обґрунтуванні божественного буття у відповідності до канонічного вчення християнства. Філософія набуває теоцентричного характеру, приймає форму теології. В період епохи Ренесансу відбувається перенесення основної уваги з ідеї бога – на людину в її ставленні до світу, тобто на людину, що пізнає, перетворює і творить цей світ.

В новий час в міру виключення з філософії емпіричних знань і відокремлення від філософії конкретних наук механіки, астрономії, математики, фізики, і становлення дійсно наукових знань, у поглядах на предмет філософії відбуваються радикальні зміни, на підставі раціональних методів пізнання складається нові напрями у філософії. Виникає нова проблема у розумінні предмету філософії – це місце філософії у системі конкретних наук, співвідношення предметів конкретних наук і предмету філософії. Ще більше ця проблема загострюється в XVIII столітті у зв'язку із бурхливим розвитком науки. Філософія цього часу набуває суто раціоналістичного характеру.

У XIX – XX ст. у філософії формується новий напрям, що отримав назву некласична філософія, або філософія постмодерну. З одного боку, формується сцієнтичний напрямок, що визнає тільки точні наукові знання, які приносять конкретну користь людині й заперечує значення філософії як науки. Це позитивізм, прагматизм, структуралізм, аналітична філософія. З іншого боку, представники антисцієнтизму протиставляють філософію науці як зовнішню істину, методологію наук і вище знання – нижчим утилітарним, що ведуть до задоволення лише матеріальних потреб і не врахують духовних пошуків і запитань людини. До антисцієнтичного напрямку належать такі течії, як феноменологія, екзистенціалізм, філософська антропологія та ін. *Е. Гуссерль (1859 – 1938)*, засновник феноменології, предметом філософії, як науки про феномени, вважає людський світ і людину як смисловій центр сущого. Екзистенціалізм у

середину філософських досліджень покладає проблему людського буття як виток і основу пізнання світу взагалі.

Специфіка предмету філософії. Для більш конкретного розуміння предмету філософії необхідно з'ясувати розуміння понять *«об'єкт»* і *«предмет»* науки. *Об'єкт науки – це те, на що спрямоване вивчення науки*. Це може бути: світ в цілому, людина, суспільство і ін. Один об'єкт можуть вивчати декілька наук (людину вивчає біологія, антропологія, психологія, генетика і др.). Тому, говорячи про об'єкт філософії, ми міркуємо про найзагальніші принципи буття світу.

Предмет – це частина знань про даний об'єкт, або його сутнісний бік. Предметом кожної науки виступають конкретні закони, закономірності, які поширюються на галузь, що вивчається й досліджує основи даної науки, наприклад, закони механіки, фізики, хімії і біології. Ведучи мову про предмет філософії, ми підкреслюємо ті найзагальніші закони і принципи, що поширюються на всі галузі людського знання. В цьому проявляється універсалізм – одна з основних рис філософії. У відповідності з усталеною точкою зору, ***предметом філософії*** *прийнято вважати людину, її місце у світі, ставлення до оточуючого світу, найзагальніші принципи, закони і закономірності розвитку природи, суспільства і мислення, відношення мислення до буття.*

Методи філософії. Метод з грецьк. – спосіб пізнання. За *Р. Декартом (1596 – 1650), метод – це порядок і послідовність пізнавальних дій, що їх свідомо обґрунтовують та цілеспрямовано застосовують.* Кожна наука, поряд зі загальнотеоретичними методами дослідження, має свою власну систему методів. Істотними рисами філософських методів є умоглядність і раціональність, застосування засобів чистого розуму для усвідомлення і концептуального відтворення об'єктивної реальності. До основних з них належать таки загально - теоретичні методи як *аналіз і синтез, дедукція та індукція, аналогія, абстрагування, узагальнення, сходження від абстрактного до конкретного, ідеалізація, екстраполяція, аксіоматичний метод*, що виникли у надрах філософії. Але, важливішою ознакою філософії як науки є наявність власної системи методів дослідження. *Загально-філософський метод – це сукупність загальних принципів, що регулюють пізнавальну і практичну діяльність*. До власно філософських

методів належать *методи діалектичної та формальної логіки, логічного позитивізму, феноменології, аналітичної філософії та антропології, системний і структурно-функціональний методи, герменевтичні, аксіологічні, семантичні і семіотичні методи дослідження.*

Методи пізнання перебувають у органічному взаємозв'язку. Проте їх справжній взаємозв'язок можна збагнути у світлі всезагального методу, роль якого відіграє діалектика. Діалектика, як всезагальний метод дослідження, становить собою систему фундаментальних принципів, які регулюють пізнавальну і практичну діяльність. Це, перш за все, принцип розвитку, універсального зв'язку, детермінізму, протиріччя, заперечення, кількісно-якісного аналізу, об'єктивного підходу, єдності історичного і логічного, причини і наслідку, сутності і явища, форми і змісту та ін. Вчення про систему методів наукового пізнання називається *методологією*.

Функцію загальної методології відіграє саме філософія. Свою загальнометодологічну функцію філософія виконує тим, що виконує завдання методологічного освоєння світу, створює загальне культурно-смислове, інтелектуальне поле і формує адекватний йому концептуальний лад мислення. Цім спонукає і скеровує пошук, постановку і розв'язання пізнавальних і практичних проблем, виявляє їх відповідність власно людським інтересам.

Категорії філософії. Наступною ознакою філософії як наукової системи знання є наявність системи власних категорій. Основний зміст і функції філософських категорій були встановлені у працях *Аристотеля, І. Канта. Ф. Гегеля* і розвинений у сучасні філософії.

Філософськи категорії *(з грецьк. висловлення) це найбільш загальні, універсальні поняття філософії, що відображають фундаментальні властивості буття.* Філософське знання, що продукується у процесі філософської рефлексії, виражається через систему філософських категорій і понять, що визначають фундаментальні властивості буття, способи і форми його структурування, редукції та осягнення.

Особливістю філософських категорій є їхня гранична всезагальність, що надає їм характеру універсальних понять або універсалій. Зміст таких універсалій часто виникає через альтернативне протипоставлення, на

підставі принципу дихотомії. В наслідок чого утворюються парні концептуальні структури буття: буття і небуття, природа і дух, матерія і свідомість, рух і спокій; категорії пізнання: суб'єкт і об'єкт, істина і омана; категорії етики: добро і зло, життя і смерть, свобода і неволя; естетичні категорії: краса і потворність. Особу групу складають парні категорії діалектики, відіграють роль не основних, доповнюваних законів діалектики: *сутність і явище, форма і зміст, причина і наслідок, необхідність і випадковість, можливість і дійсність*. У різних філософських системах, в залежності від домінуючих методів, принципів і підходів, можуть застосовуватись різні комплекси категорій.

Таким чином, виходячи з розуміння змісту предмета, можна сформулювати визначення філософії як науки. *Філософія це система наукових знань про людину, її місце у світі, найзагальніші принципи, закони і закономірності розвитку природи, суспільства і мислення, ставлення людини до оточуючого її світу, мислення до буття.*

Філософська проблематика. Предмет філософського дослідження окреслює коло загальнозначущих проблем, що хвилюють людство та потребують свого з'ясування та обґрунтованого розв'язання. Це проблеми розуміння людини, співвідношення духовного і матеріального, істини, добра і зла, життя і смерті, свободи, краси. В сучасний час невідкладними проблемами філософських пошуків стали питання з'ясування граничних основ людського буття і проблема виживання людства, шляхи подолання системної екологічній кризи і пошуку альтернативних джерел енергії і ресурсів.

Проте стрижневою, наскрізною проблемою філософії є *проблема ставлення людини до світу, відношення мислення до буття*. Проблема ставлення людини до світу, відношення мислення до буття знайшла своє відображення у філософській літературі у вигляді *основного питання філософії*. Питання про відношення мислення до буття є основним, тому, що відповідь на нього багато в чому визначає і розв'язання інших філософських проблем. В залежності від того, як розв'язується це світоглядне питання, залежать відповіді і на багато інших питань: чи існує світ одвічно або має початок в часі і ким створений? Світ безкінечний або

обмежений в просторі? Існують або не існують об'єктивні закономірні зав'язки? Що лежить за межею існування світу? Та інші.

Основне питання має дві сторони. Що є первісним: дух або матерія? І чи можна пізнати світ? Філософи, що вважають первісною матерію, відносяться до *матеріалістичного* філософського напрямку. У відповідності до такої точки зору матерія одвічна, а свідомість є її наслідок, якістю як високоорганізованої матерії – людського мозку. Філософи, що дотримуються думки про первісність духу, мислення, абсолютної ідеї, Бога і походження від нього матеріального світу, відносяться до *ідеалістичного* напрямку в філософії. До *дуалістичних* відносяться вчення, які в рівній мірі визначають первісність як матерії так і духу, що існують незалежно один від одного. *Деїзм* – це напрям, що характеризує упевненість, що бог створив світ і більш не втручається в нього.

Щодо проблеми пізнання світу, то у загальному вигляді також з'явилося декілька течій, перш за все *гносеологічний оптимізм*, послідовники якого визначають можливість пізнання людиною світу, і *агностицизм***,** послідовники якого заперечують можливість пізнання світу. Детальніше про ці напрямки у філософії ми будемо вести мову під час вивчення історії філософії.

Проте зазначимо, що різні підходи до розв'язання цих питань, спричинили появу великої кількості філософських вчень, шкіл, течій. Первинною похідною одиницею історико-філософського процесу є філософське вчення того чи іншого мислителя. Це система відповідних, логічно пов'язаних між собою поглядів. Коли вчення знаходить своїх послідовників, створюються філософські школи (*Платон* – платоніки, *Тома Аквінський* – томісти). Це сукупність учень, об'єднаних будь-якими базовими ідеальними принципами. Сукупність різних модифікацій одних і тих же ідейних принципів, які розвивають різні школи, прийнято вважати течіями (позитивізм, неопозитивізм, емпіризм персоналізм, екзистенціалізм). Найбільші і значні утворення в історії філософії називають філософськими напрямками (матеріалізм, ідеалізм, раціоналізм, ірраціоналізм, культурологія, філософія природи, теологічна філософія).

В той же час розвиток філософії уявляється як зіткнення філософських підходів, боротьба ідей, принципів. Звідси походить ще одна риса філософії – філософський плюралізм, який потребує цінувати і вивчати філософію в усій її багатоманітності, намагатися знайти зерно істини, цінність у кожній філософській думці.

Структура і зміст філософії. Філософія багатогранна. Проблеми, які вивчає філософія, дуже різноманітні. Реальні філософські інтереси, у принципі, звернуті до всього багатства суспільно-історичного досвіду. Яким же є внутрішній поділ філософської проблематики? Яка структура філософських знань?

Вже за античних часів йшла мова про *онтологію* – вчення про буття, його сутність і форми (onto – суттєве, logos –вчення), про фундаментальні принципи буття світу, про *гносеологію* – вчення про пізнання і *логіку* – вчення про форми мислення, *діалектику* як вчення про принципи і загальні закони розвитку світу. Перелічені розділи філософії утворюють визначальну, загальну структуру філософського знання, або фундаментальні розділи філософії як предмету вивчення.

Наступною складовою структури філософських знань є *філософськи науки*. Філософськими науками з часів античності вважалися *історія філософії та філософія історії, метафізика* – вчення про існування, *соціальна філософія*, що вивчає суспільне буття, *етика* – наука про мораль, звичаї суспільства; *естетика* – наука про гармонійний устрій світу і людини. Система *Ф. Гегеля*, доповнюючи цей перелік, містить історію філософії, науку логіки, вчення про буття, феноменологію духа, філософію природи, історії, політики, права, мистецтва, релігії і моралі.

В сучасний час відрізняють антропологію, аксіологію, феноменологію, соціальну філософію, філософію науки, філософію техніки, філософію освіти, філософію медицини, філософію права, філософію політики, філософію релігії, релігієзнавство, культурологію та ін.

Бурхливий розвиток філософської думки у XX ст. в країнах Східної Європи і США призвів до появи таких некласичних філософських шкіл і течій як раціоналізм і ірраціоналізм, позитивізм, неопозитивізм, прагматизм, філософія життя, герменевтика та інші.

Як основні філософські тенденції слід зазначити: посилення впливу прагматизму; посилення інтересу до філософії, аксіологічної проблематики, проблем людства і його свідомості; духовності людини і суспільства, філософії комунікацій, комплексного вивчення людства; актуалізація філософських проблем логічного аналізу; поглиблення філософських проблем культури, безпеки і сталого людського розвитку.

Функції філософії. Розкриття специфіки філософії як форми суспільної свідомості передбачає необхідність розкриття її соціальних функцій, тобто тієї ролі, що вона відіграє у життєдіяльності суспільства й особистості. Питання про функції філософії в навчальній літературі висвітлюються не скрізь однозначно. Тому обмежимося коротким переліком основних функцій:

світоглядна функція полягає в тому, що філософія покликана створювати світоглядні основи особистості, формувати світогляд, ідеї, життєву позицію і орієнтири;

методологічна функція полягає у тому що філософія виробляє та озброює суспільство методами пізнання і перетворення дійсності, будучи умоглядним витвором і раціональною реконструкцією теоретичного та духовно-практичного освоєння світу, створює загальне культурно-смислове, інтелектуальне поле і формує адекватний йому концептуальний лад мислення. Цим спонукає і скеровує пошук, постановку і розв'язання пізнавальних і практичних проблем;

гносеологічна функція (пізнавальна), спрямована формувати системи загальних знань про світ, про людину і суспільство. Пізнавальна значимість філософського знання нерідко оцінюється за його здатністю пробуджувати свідомість та будити думку, за його аналітико-синтетичними можливостями чи методологічною продуктивністю;

праксіологічна функція озброює людину орієнтирами і критеріями у її життєдіяльності та практичної діяльності, філософське знання формується у вигляді філософських систем і учень, які з певних світоглядних, пізнавальних і методологічних позицій дають витлумачення і розв'язання висунутих проблем;

культурно-виховна функція полягає у формуванні людиною загальної і філософської культури, сприяє засвоєнню духовних і культурних

цінностей, при цьому філософія. не просто сприймає готові результати пізнання та факти формоутворень культури, а й досліджує шляхи виникнення їх, виявляє приховані смисли та тенденції розвитку людського буття, усвідомлює суперечності і потреби пізнання та практики, насамперед у галузі методу мислення і практичної діяльності, вдосконалення категоріального апарату.

Окрім вище зазначених функцій у джерелах відокремлюють такі функції: *аксіологічна* (ціннісна), яка полягає у формуванні системи цінностей; *критична*, що сприяє пошуку істини; *семантична*, що утворює систему смислів; *семіотична*, що утворює у свідомості людини знаково-образну систему свівторозуміння; *евристична* (прогностична) як спрямованість на вивчення нових та прогнозування майбутніх ритуалів діяльності; *інтегруюча*, що поєднує усі знання у цілісну систему; *конструююча* – створення нових систем осмислення, цінностей та ідеальних моделей дійсності.

Реалізація цих функцій визначає роль філософії у житті людини і суспільства. Звичайно, ми сьогодні сприймаємо як алегорію ідею Платона про те, аби державою правили філософи, проте з упевненістю можна стверджувати, що філософія сприяє формуванню системи світогляду людини, допомагає їй визначити своє місце і роль в житті суспільства, відіграє істотну роль у формуванні суспільної свідомості.

§ 2. Світогляд, його сутність, структура і функції

За своїм основним змістом *філософія, як така, що дає концептуальний вираз людського світовідношення, відіграє в суспільному житті роль світогляду і є світоглядною наукою*. Вона покликана формувати світобачення, світорозуміння, світосприйняття, світовідчуття, ставлення людини до світу на підставі філософських методів, раціональних, логічних і етичних критеріїв.

Термін «світогляд», як філософська категорія, введений до вживання *І. Кантом (1724 – 1804),* спочатку розумівся як система поглядів на світ. Однак, поняття світогляду набагато ширше й містить у собі окрім знань переконання, принципи, відчуття, ставлення людини до себе, свого місця у світі. Світогляд виступає як «сплав» знання з переконаннями, етичними,

правовими, політичними, та іншими регулятивами поведінки, ідеалами, цінностями і нормами соціальної життєдіяльності. Світогляд це форма самосвідомості людини і суспільства, спосіб сприймання суб'єктом світу через потреби розвитку особистості. Можна сказати, що це символічна стратегія життя людини, її всебічної і гармонійної реалізації у житті.

Світогляд – це інтегральне духовне утворення, що містить систему знань про світ, ставлення до нього, життєві переконання, вірування, мотиви, норми, цінності, ідеали, принципи що визначають сенс і мету життя людини, дозволяють сформувати її життєву позицію.

Суспільство не може існувати без світогляду, оскільки він є формою суспільного самопізнання, через яку суб'єкт усвідомлює свою специфічну сутність і оцінює свою духовно-практичну діяльність. Метафорично, світогляд можна порівняти з дорожньою картою руху мислення людини або трансценденції свідомості. Світогляд утворює ядро формування духовного світу людини.

Структура світогляду. У структурному плані відокремлюють такі основні компоненти світогляду.

Інтелектуальне-пізнавальний компонент, або світорозуміння, що містить систему знань про світ, які використовуються в духовно-практичній діяльності людини. На вищому ідейно-теоретичному рівні це можуть бути ідеї, наукові пізнання, теорії, професійні знання. На нижчому буденно-практичному рівні – це погляди, життєві уявлення про світ, здоровий глузд. Але знання, якими глибокими вони не були б, не можуть собою заповнити всього поля світогляду. Проте метою освіченої людини є постійний потяг до розширення цього полю, надання знанням системного характеру.

Ідеологічний компонент, або світобачення формується на основі певних ідеологічних принципів, що утворюють ідейну призму бачення світу. До таких загальних принципів, що лежать в основі формування світогляду, належать: принципи космоцентризму як спрямованість на пошуки єдиної сутності світобудови; теоцентризму – панування віри у творчу всемогутність Бога як надприродної сили; антропоцентризму, що ґрунтується на усвідомленні людини як центра всесвіту; гуманізму, пов'язаному з розкриттям можливостей всебічного розвитку особистості

як головної цінності суспільства; монізму, що стверджує єдність побудови світу; дуалізму як виразу дуалістичності світоустрою через взаємодію духовної і матеріальної субстанцій тощо.

Ціннісне-нормативний компонент, або світосприйняття, що складається з таких компонентів як ідеали, системи цінностей, норми, інтереси, які е визначеними факторами у поведінці людей у суспільстві. Спираючись на систему цінностей, що склалася у соціумі: моральних, етичних, духовних, соціально-економічних, політичних, свідомість людини отримує можливість давати послідовну, відносно сталу моральну оцінку вчинкам, поведінці людей, самооцінку. Ціннісне-нормативна система утворює структури символів, знаків, значень, які працюють у свідомості як коди сприймання, осмислення подій і відповідної поведінки у кожній конкретній ситуації.

Емоційно-вольовий компонент світогляду або світовідчуття формується на основі індивідуального і колективного досвіду та містить переконання, вірування, ставлення, моральні відчуття, волю, мотиви поведінки, відображає ставлення людини до світу, до себе і свого місця в світі. Цей компонент характеризується як певна система психологічних настанов на готовність діяти у відповідності з певними нормами, інтересами, цінностями, переконаннями та ідеалами. Життя у природному та суспільному світі завжди емоційне забарвлено. З одного боку, людину супроводжує допитливість, задоволення, побожність, захоплення. З іншого боку, під час невдач, трагедій – страх, відчай, невпевненість. Поєднання подібних почуттів дають варіації типів людських світосуджень. Потужні імпульси світогляду дають моральні відчуття: совість, сором, докір, сумління, почуття обов'язку, моральне задоволення, співчуття, милосердя.

Праксіологічний компонент або світоосвоєння – це, перш за все, життєва позиція людини, що відтворена у відповідності до своїх ідеалів, переконань, які дозволяють їй розв'язувати життєві практичні завдання, визначає спрямування, спосіб і стиль життя. Можна казати, що це психологічна настанова на конкретній дії у певних умовах, що відповідають ціннісним орієнтаціям, соціальним нормам і психологічним мотивам. Це також результат духовного пошуку людини, яка визначила своє місце в світі, її самореалізація на шляху від ідей до дії. Отже,

світоглядна позиція – у сукупності з життєвою позицією визначають рівень *духовності особистості*.

Типі світогляду. Тип світогляду, це класифікація системи світобачення на підставі характеристики його формоутворюючої основи. У залежності від підстави утворення можна розрізняти різні типи світогляду. У історичному плані основою для класифікації може бути певний історичний період або суспільно-економічна формація. Наприклад, світогляд первісного суспільства, ренесансний світогляд або світогляд середньовіччя та ін.

Основою для класифікації типів світогляду може слугувати переважаюча форма суспільної свідомості, згідно з якою *світогляд* розрізняється як міфологічний, релігійний, філософський, науковий, мистецький.

Міфологічний світогляд ґрунтується на вірі в надприродні сили, абсолютизуючи досвід окремого роду, племені з притаманними йому рисами – тотемізму, антропоморфізму, анімізму, символізму, фетишизму.

Релігійний світогляд ґрунтується на обожненні надприродних сил, жорсткому поділі на духовний і тілесний, земний і небесний, горішній і долішній, природний і надприродний світи, де долається антропоморфізмом, постулюється ноуменальний світ, недоступний органам чуттів і розуму, стверджується апокаліпсис як кінець історичного часу.

Науковий світогляд ґрунтується на експериментальних та теоретичних знаннях про світ у цілому, які характеризуються об’єктивністю, істинністю, загальною значущістю, цілеспрямованістю, відтворюваністю, детермінованістю, необхідністю, ефективністю у змінах природно-історичної дійсності.

Мистецький світогляд ґрунтується на художніх образах та витворах мистецтва, матеріальних та духовних цінностей, задовольняючих естетичні потреби людини і суспільства відповідно до смаків, переконань, ідеалів.

Філософський світогляд узагальнює досвід, знання, цінності, волевиявлення особи і людства в їхньому ставленні до світу як цілого з метою проникнення в сутність буття Всесвіту та буття людини.

Світогляд є раціонально-теоретичною рефлексією підґрунтя всіх видів людської життєдіяльності, постійно поновлюваними відповідями на таки довічні смисложиттєві запитання, як у чому полягає сенс існування людини і людства, що є добро і зло, життя і смерть, як все відбувається у всесвіті, хто керує світом тощо. Світоглядні переконання, які пройшли крізь серце людини, пережиті й вистраждані нею, опосередковані власним досвідом, тобто такі, що беруть участь у формуванні життєвої позиції. Світогляд націлює на ідеал – ідею, що стала предметом почуття.

Якщо за підставу прийняти конкретне віросповідання, світову релігію, то прийнято говорити про християнський тип світогляду, ісламський або буддійський світогляд. Якщо характеризувати світогляд з позиції психологічного сприймання світу, то можна вести розмову про екстравертивний та інтровертивний, образно-емоційний і логічне-розсудливий типи.

В основу розрізнення типів світогляду можуть бути покладені етнічні, культурні, соціальні орієнтації свідомості. На цієї підставі виділяють регіональні, національні, класові, культурні типи світогляду, наприклад, європейський, євразійський, український світогляд, світогляд інтелігенції, певної правлячої верстви, пересічний світогляд. Існують й інші підстави для розрізнення типів світогляду, але провідним залишається принцип класифікації на підставі базової системи цінностей і норм. Синтез, певна ієрархія всіх типів світогляду на рівні суспільної свідомості, утворює *світоглядну картину світу*, яка постійно змінюється з розвитком суспільства і науки.

Таким чином, світогляд – це не тільки знання, смисли та усвідомлення, це осмислення життєвого процесу, а саме духовно-практичне засвоєння світу, пошук, усвідомлення, втілення ідеалів та життєвих цілей, реалізація особистого і суспільного сенсу життя. *Ядром науково сформованого світогляду є філософія*.

Перш ніж приступати до розкриття предмету філософії, необхідно розкрити її основні витоки, або звернутися до перших кроків філософського мислення, а понад усе – до міфології та релігії як до найперших історичних форм світогляду.

Головні концепції походження філософії та її джерела. У філософії, згідно з поглядами на провідні передумови зародження філософських знань, прийнято розрізняти такі основні концепції її походження.

По-перше, *міфогенна концепція*, засновниками якої є *Д. Томпсон (1920 – 1973), А. Лосєв (1893 – 1988), Е. Тайлор (1832 – 1917), Дж. Фрезер (1854 – 1941)* та ін. Джерелом походження філософії, відповідно до цієї концепції вважається міфологія.

По-друге, *релігіогенна концепція*, до засновників якої прилічують *Г. Гегеля (1770 – 1831), Ф. Корнфорда (1874 – 1943), Л. Леві-Брюля (1857 – 1939)*. Джерелом філософії, на їхню думку вважається релігія. У сучасний час вважається, що глибоких підстав для розрізнення міфологічних і релігійних чинників формування філософії немає, що дозволяє ці концепції поєднати в єдину.

По-третє, – гносеогенна концепція, прихильниками якої є *Г. Спенсер (1820 – 1903), А. Богданов (1873 – 1928), К. Леві-Стросс (1908 – 2009)*, та ін. Джерелом філософії, згідно з цією концепцією, вважається розвиток раціональної складової свідомості, що проявляється як потяг людини до знань. Існують також синтетичні та інші концепції походження філософії.

Джерела філософії. Окреслимо соціокультурні явища, що є джерелами філософії. Історично першим джерелом філософії вважається *міфологія. Міфологія (від грецької – «міфос» – переказ, сказання, логос – слово, вчення) – форма суспільної свідомості, спосіб розуміння світу, що був характерним для ранніх періодів суспільного розвитку*. В основі міфології лежить *міф*, якій виступає як засіб відтворення втраченої етичної рівноваги, як смисловий і символічний план обрядового життя, що вкорінене у потойбічному і минулому і простягається у майбуття. Як те, що містить вищій сенс існування світу і життя людини. Міфи існували у всіх народів світу. У житті первісного суспільства міфологія домінувала, виступала *універсальною формою суспільної свідомості*. Міфологічній формі світогляду притаманні: антропоморфізм – олюднення природи; анімізм – стародавні перекази різних народів про походження і створення світу, про битви богів, героїв і титанів, інших міфологічних істот.

Розглянемо *структуру міфології*. В структурному плані міфологічні перекази, які складаються з *космологічної частини*, що присвячена

походженню і побудові світу. Як правило, це або світове яйце, або божества, які вважаються засновниками світу. Формування світу розумілося як поступовий розвиток із первісного безформного стану, перетворення хаосу в космос через подолання демонічних сил.

Інша частина міфологічного оповідання – *генетична*, як правило, присвячена походженню людини, переліку хто кого народив, іспитам на різних стадіях життя, смерті. Велике значення приділялося роду, який розумівся як колективна особистість, що бере початок від тотема – загального пращура. Тотем уявляється як духовна сила, яка згуртовує рід, як ідеал для формування свідомості членів роду.

Есхатологічна частина – містить уявлення про загибель людської історії внаслідок порушення світових законів, даних богом, збоку людей. Есхатологічна частина міфу відображає прийдешню загибель світу під час зіткнення протилежних космічних сил.

Міфологія відображає, також, *соціально-нормативну – екзотеричну* частину про правила взаємовідносин людей, норми, обов'язки, заборони та культурні досягнення людей. Саме в цьому полягає соціально-регулятивна функція міфології.

Ритуально-обрядова – екзотерична частина міфу містить гімни богам, релігійні та магічні обряди, ритуали, що забезпечують життя племені: народження, шлюб, смерть, мисливство, прикликання дощу та ін.

До сучасної людини дійшли такі міфологічні перекази, представлені у поетичному, літературному викладі як старогрецька «Іліада», «Одіссея» *Гомера*, «Теогонія» Гесіода, індійські – Веди, «Рамаяна», «Махабхарата», карелофінська «Калєвала», старовавілонська «Енума Еліш». Слов'янська міфологія викладена у «Велесовій книзі», «Піснях птиці Гамаюн» та ін. Інтелектуальна своєрідність міфу полягає у тому, що відображає думку в конкретних емоційних, поетичних образах, метафорах, символах. Це мудрість людства, що прихована в символах і образах та відображена у поетичній формі. Міфологія відіграла важливу роль у житті людей на ранній стадії їх розвитку. Міфи пов'язували сучасне із минулим і майбутнім, забезпечуючи духовний зв'язок поколінь, формували колективний світогляд, уявлення народів, вмістили в собі зародки релігії, закріпляли прийняту в суспільстві систему цінностей, підтримували та

санкціонували норми поведінки, підтримували гармонію між людиною, природою і суспільством. У міфах, на переконання *К. Юнга (1875 – 1961),* символічно закодовано притаманні людині способи осмислення життя, які формують архетипи свідомості і впливають на поведінку людини у кризових ситуаціях через підсвідомість.

Таким чином, міфологія як найбільш рання форма духовної культури об'єднує у собі зародки знань, релігійних вірувань, поглядів на світ, соціальних норм, різних видів мистецтва та певних філософських міркувань.

Із згасанням первісних форм суспільного життя міф, як особливий ступінь розвитку суспільної свідомості, віджив себе. Але як спосіб символічного кодування колективної свідомості, застосовується у гуманітарних технологіях прихованого управління людьми. Розв'язання корінних питань будь-якого світогляду про походження світу та людини, його призначення і сенс всього сущого успадкували – релігія та філософія.

Другім джерелом філософії вважається релігія. *Релігія* (з лат. relis – зв'язок із богом, religiv – благочестя, святість, побожність) – складне духовне утворення, що може розглядатися як соціокультурний інститут, феномен або форма суспільної свідомості, як культова система, сповідання віри або певне суспільно-політичне явище, що пов'язано з феноменом віри у надприродні явища, потойбічний світ. Проте, нас цікавить, перш за все, розгляд і визначення релігії як форми суспільної свідомості.

Релігія – це форма суспільної свідомості, що відображує спосіб життя, підставою якого є віра у надприродний світ та існування Бога чи Абсолюту як першопричини і першооснови всесвіту.

Розглянемо структуру релігії. В структурному плані релігія як соціальне утворення містить: *релігійну свідомість*; *релігійні відносини*; *релігійну організацію*; *релігійну діяльність*. Саме наявність всієї сукупності елементів відрізняє релігію від звичайного марновірства, удаваної релігійності, ранніх форм вірувань. Оскільки релігія нас цікавить, перш за все, як світоглядна форма, то ми більше приділимо уваги її світоглядній частині – *релігійній свідомості*. В чому полягає специфіка релігії**,** як світоглядній форми? Це подвоєння світу на надприродний та природний; наявність такої психологічної складової як віра, яка в свідомості займає

домінуючу позицію та є однією з її основ. Віра – це своєрідний засіб існування релігійної свідомості, що формує особливий настрій, переживання, пристрасність і наявність культової системи.

Світоглядні конструкції, включаючись до культової системи набувають характеру *віровчення***.** Це надає світогляду особливого духовно-практичного значення – формальна регламентація життя, відносин, закріплення традицій.

Важливою ознакою релігії, її складовою, що формує релігійну свідомість є *культова система*. Наявність культової системи – це певна система обрядових дій, ритуалів, шанувань, спрямованих на встановлення відповідних відносин серед віруючих з божеством і надприродним світом. Таким чином, наявність віровчення, зв'язок з богом через культ та релігійну організацію є критерієм релігійного світогляду.

Іншою важливою особливістю реалізації світогляду є практичність, оскільки, з позицій теології, «віра без справ мертва». Релігія як форма світогляду надає відповідного змісту і значення людському буттю, допомагає набути сталість у критичних ситуаціях, виробляє психологічно усталене ставлення до соціальних процесів. Однією з історичних місій релігії виступає формування «універсальної» свідомості людського роду, загальнолюдських моральних цінностей.

Отже, міфологія і релігія були найбільш ранніми світоглядними формами суспільної свідомості, слугували витоками зародження філософії у пошуках відповідей на життєві важливі для людства питання.

Спорідненість, близькість філософії і релігії полягає в тому, що вони обидві – суспільно-історичні форми світогляду, які розв'язують вихідні завдання світорозуміння, однак, у пошуку відповідей на світоглядні питання релігія і філософія обрали різні шляхи. На відміну від релігійного світогляду з його переважною увагою до духовно-ціннісного боку життя, пошуку віри у вищій любові, філософія виносила на перший план інтегральні аспекти світогляду, відображаючи існуючу у суспільстві потребу у розумінні світу і людини з позиції знання, розуму.

Третім витоком виникнення філософії був розвиток *раціональної складової суспільної свідомості*, що мало прояв вже в античну добу як постійне, хоч і наївне, тяжіння людського розуму до знань, любов до

мудрості, розвиток початку наукового знання, пошук відповідей на світоглядні, граничні запитання. В широкому розумінні, смисл є мірою прилучення людини до суті явищ, процесів, предметів з позицій людського життя. На думку мислителів, найбільш плідним джерелом філософії вважається саме здатність людського розуму до пошуку смислів як відповідей на запитання щодо сенсу існування абсолютного і буття, світоустрою і його кодів, меж існування історії, смислу життя і смерті. Отже, філософія, за висловлюванням *Х. Ортеги-і-Гассета (1883 – 1955),* це «абсолютна проблема», тобто максимальна проблематизація людського пізнання. Необхідність філософського осмислення світу об'єктивно закорінена в самій природі людської життєдіяльності, у потребі пошуку відповідей на запитання часу, трансляції людського досвіду в майбуття, пошуку цілеспрямовуючих ідей і загальнозначущих принципів існування.

Наприкінці потрібно зазначити головні риси, що суттєво відрізняють філософське знання від міфології й теології, як підстав ірраціонального мислення. До таких рис, притаманних класичній філософії належать *раціональність, концептуальність, системність, доказовість, розвиток, евристичність і відкритість, пошук відповідей на запитання часу, наявність певної методологічної основи*.

§ 3. Історичні типи філософії

Переходячи до ознайомлення з історією філософії, нам необхідно виділити основні історичні етапи її розвитку. В історії розвитку філософської думки відрізняють *два великих періоди*: це *період передфілософського становлення – протофілософія* і *період розвитку власно філософії.* Перші протофілософськи вчення виникли у стародавньої Індії. Це *веданта, локаята, джайнізм, санкх'я, йога і буддизм* та ін. У Кітаї першими філософськими школами були *конфуціанство, даосизм, легізм, моїзм і школа імен.*

В розвитку власно філософії відрізняють такі *етапи*: *філософія Давнього Світу, філософія середніх віків, філософія епохи Відродження*, що у сучасній філософії поєднуються поняттям *премодерну*; *філософія Нового часу*, що отримала назву філософії *модерну*; *сучасна філософія XIX–XXI століття* як філософія *постмодерну*. У сучасній філософії

виділяють також *постнекласичну* філософію.

Кожна епоха в житті людства ставила свої особливі філософські проблеми і по-своєму їх розв'язувала, спираючись на відповідну систему методів.

Антична філософія та її своєрідність. Антична філософія сформувалася в VII – VI ст. до Р.Х. Своїм характером і напрямком змісту і особливо методом філософствування вона відрізняється від давніх східних систем. Давньогрецька філософія виникла як *натурфілософія* (а не як етика, що характерно для давньосхідної філософії) і є першою в історії спробою раціонального засвоєння навколишнього світу. Специфікою грецької філософії і особливо в початковий період її розвитку, є прагнення зрозуміти суть природи, космосу, світу загалом, тобто – *космоцентризм*. Вона носила *стихійно-матеріалістичний і наївно-діалектичний* характер.

Основні періоди розвитку Античної філософії. Антична філософія у своєму розвитку пройшла чотири основних періоди, які визначаються, як *досократівський, класичний, елліністичний і римський.*

Перший період – досократівський (VI ст. до Р.Х.). Цей період визначають як час зародження і формування античної філософії. Всі праці філософів цього періоду загинули, від них пише залишились окремі фрагменти, які збереглися в працях більш пізніх античних авторів.

Філософія цього періоду представлена такими школами, як Мілетська школа, школа *Геракліта Ефеського*, Елейська школа, школа *Піфагора*, школа атомістичного реалізму та іншими.

В цілому філософію цього періоду характеризують таки відмінні риси, як: *космоцентричний характер, виражений як «геоцентризм»*; *стихійно-матеріалістичне, або ідеалістичне тлумачення світу*; *видокремлення якогось першопочатку світу*; *елементи наївної діалектики*; *розрив з міфологією; ідея закономірності розвитку світу.*

Другий період – класичний (*V – IV ст. до Р.Х.*), представлений такими великими філософами як *Сократ (близько 470 – 399 до Р.Х.), Платон (427 – 347 до Р.Х.), Аристотель (384 – 322 до Р.Х.).*

Сократ (464 – 399 до Р.Х.). Основним методом філософських поглядів вважав суперечку, дискусію, діалог і майєвтику як спосіб розгортання істини в наслідок тривалої дискусії. Головним завданням знання мислитель

визнавав мистецтво правильного життя, досконалість людини. Два його гасла були пізніше взяті на озброєння багатьма філософами: «Пізнай самого себе» і «Я знаю, що я нічого не знаю». Головною властивістю Души за Сократом є свобода. Загалом Сократ здійснив радикальну переорієнтацію філософії з вивчення природи на людину, її душу, її моральний світ. З цілому Сократ підтримувався ідеалістичних поглядів, поклав початок суб'єктивній діалектиці.

Платон (428 – 347 до Р.Х.). Учень Сократа, засновник системи об'єктивного ідеалізму. Походив з царської родини. До нас дійшло 23 оригінальних діалогів і два що приписани йому, в яких головним персонажем був Сократ. Згідно з вченням *Платона,* лише світ ідей являє собою істинне буття. Світ ідей виступає як ідеальний світ, стає метою земного буття. Верховне місце серед ідей належить ідеї Блага. «Ідея блага» за словами *Платона,* – причина всього правильного й прекрасного. Об'єктивний ідеалізм *Платона* поєднується з діалектичним методом філософських роздумів. Платону належать трактати «Григорій», «Держава», «Політика», «Закони», де він розробив вчення про ідеальну державу та її історичні форми.

Аристотель із Стагіру *(384 – 322 до Р.Х.).* Учень Платона, енциклопедист, засновник науки логіки, вихователь Олександра Македонського. Створив свою школу в Афінах – Лікей. Головний твір *Аристотеля* «Метафізика», що означає «поза фізикою». Мислитель розвиває вчення про форму (теорія «гончара»), як про важливий творчий фактор. Форма вічна, це стимул і ціль, ідеальний зразок, причина всіх речей. Форма всіх форм – бог, головний «двигун світу». *Аристотель* розробив вчення про буття як потенцію, акт, акциденцію і як істину. Він здійснив спробу наукового обґрунтування філософії та класифікації наук.

Третій період – елліністичний (III – I ст. до Р.Х.). Він охоплює час від початку походів *Олександра Македонського* до захоплення римлянами Єгипту. Грецькі міста, які попали під римський вплив приходять в занепад. Це і відбилось на філософії. Приходить період містики, релігійно-філософського синкретизму, християнської філософії. Основними філософськими течіями цього періоду стають: скептицизм, епікуреїзм, стоїцизм.

Засновником *скептицизму* був *Пірон (365 – 275 до Р.Х.).* Ціллю життя він вважав устремління до щастя. Щастя складається із спокою і відсутності страждань. Пошук істини, судження про речі ведуть філософа лише до помилок. Тому і утриманні від всяких суджень, скептицизм бачить єдино можливим шляхом філософа.

Епікур (341 – 270 до Р.Х.). Заснував в Афінах свою школу «Сад Епікура». Головною задачею філософії *Епікур* вважав створення етики – вчення про поведінку, яка приведе до щастя. Критерій щастя в почутті насолоди, страждання породжують зло. Але етика повинна спиратися на філософію і вчення про людину, що стоїть на шляху людини до щастя – це страх людини перед смертю і потойбічним світом. Звільнення від страху полягає в знаннях людини. Філософія *Пірона* послугувала початком *евдемонізму* (з грецьк. – щастя) як течії світової філософії.

Зенон з Кітіона (на Кіпрі) *(366 – 264 до Р.Х.).* Засновник школи стоїків, яка вела боротьбу з вченням епікурійців. Єдиний тілесний світ – ототожнюється стоїками з Богом. Вчення про сувору необхідність всього, що відбувається в світі поєднується з вченням про досконаліть і доцільність світу, в якому всі частини тіла та істоти залежать від цілого. Необхідність, доля, рок – для стоїків безперечні. Особиста воля для людини не можлива. Доля, людей згідних з нею – веде, проте, хто противиться – тягне.

Четвертий період – римська філософія (I – VI ст. Р.Х.). Для цього періоду був характерним розвиток, вже в Римі, створених раніше в Греції філософських шкіл стоїцизму, епікуреїзму, скептицизму та інших. Найбільш видатними філософами цього періоду були: *Л. Сенека (4 до. Р.Х. – 65)* – представник стоїцизму і *Лукрецій Кар (близько 99 – 55 до Р.Х.)* – представник епікуреїзму. Видатним досягненням давньоримської філософії – матеріалізм Лукреція Кара. *Лукрецій Кар* – тлумачник атомістичного матеріалізму Епікура. Задачу філософії він бачить в боротьбі з «ворогами» – людського щастя, страхом перед смертю і страхом перед втручанням богів в життя людей. Головна умова звільнення від страху – істинне пізнання природи. Принцип пізнання Лукреція Кара матеріалістичний: все слід виводити із звичайних причин, не допускати надзвичайного.

Таким чином, антична філософія, що виникла як натурфілософія, була

першою в історії спробою раціонального осмислення навколишнього світу. Специфікою грецької філософії було прагнення зрозуміти суть природи, космосу, світу загалом, тобто – космоцентризм. Вона носила стихійно-матеріалістичний і наївно-діалектичний характер.

Філософія середньовіччя. Номіналізм і реалізм. Філософська думка Середньовіччя (V – XVI ст.) формувалася під час переходу від античності, заснованої на рабовласницькому суспільстві, політеїстичних релігіях та полісної культури, до епохи феодалізму. Цей період характеризувався руйнуванням ґрунту всієї античної цивілізації, культури, античного укладу життя і переходу до феодальних відносин, феодальної культури, формуванням і поширенням світових релігій.

Філософська думка Середніх віків на відміну від античності своїми коріннями заглиблюється у релігії монотеїзму до яких належить іудаїзм, християнство та іслам. З цими релігіями пов'язаний розвиток, як європейської так і арабської філософії середніх віків.

Середньовічне мислення по своїй сутності є *теоцентричним*, в якому реальністю ще визначає усе суттєве є Бог, а не природа, як у філософії античності. У ґрунті філософії Середньовіччя лежить теологія. Основу середньовічної *онтології* складають ідея створення світу актом Божої волі – креаціонізм та Ідея творчої активності вищої форми – Бога – геломорсризм. Підґрунтям середньовічної гносеології є ідея об'явлення і фідеїзму як примату віри над розумом. У фундаменті Християнської *етики* лежать ідеї спасіння души і Божого промислу. Прихованою альтернативою офіційної християнської теології виступали філософські погляди представників номіналізму та арістотелізму *східної арабської філософії*.

Етапи розвитку середньовічної європейської філософії. За часовими межами епоха Середньовіччя охоплює період від падіння Римської імперії чи заснування Константинополя IV – V ст. до відкриття Америки чи падіння Константинополя, тобто до XV – XVI ст. Перший етап (II – IX ст.) характеризувався виникненням і розвитком апологетики та патристики. Для другого (X – XVI ст.) – були характерні течії схоластики та містики.

Християнська теологія Середньовіччя. **Патристика, схоластика, містика, проблема універсалій.** Вихідним джерелом середньовічного

світобачення постає Біблія у складі Старого та Нового завітів. У період боротьби ідеології християнства з римськими гнобителями у II ст. виникає *апологетика* (з грецьк. – захист) як філософська течія раннього християнства, метою якої був захист принципів християнського віровчення, відстоювання чистоти християнської віри. У своїх творах, зверненнях до християн апологети почали розглядати важливі світоглядні ідеї, такі як розуміння сутності Бога, характеру та змісту божого творіння, сутності та природи віри, співвідношення віри та розуму.

У 324 р. Римський імператор *Костянтин* офіційно визнав християнство як релігію римської імперії. З цього часу почала формуватися *патристика* – як вчення Отців Церкви і течія, що офіційно визнана церквою. До неї належать твори *Афанасія Олександрійського (295 – 373)* каподакійців *Василя Великого (бл. 330 – 379), Григорія Назіанзина (бл. 330 – 390), Григорія Ниського (335 – 374), Григорія Богослова (330 – 390), Йоана Златоуста (350 – 407), Августина Блаженного (354 – 430), Іоанна Дамаскіна (675 – 573)* та ін.

Найбільш завершеного вигляду ідеям патристики надав представник її західного напрямку *Августін Блаженний (Аврелій)*, єпископ Гіпонійський (сучасний Алжир). Він сформулював більшість основних положень християнського віровчення. Його основні твори: «Сповідь» та «Про град божий». Соціально-філософськи погляди Августина розвинені у творі «Про град божий». Згідно з його поглядами, історія це боротьба, з одного боку, між прибічниками християнства які будують «град божий» на землі – град блага, це духовна спільнота. З іншого боку, з прибічниками царювання гріха – це «град земний» де матеріальні блага оцінюють вище ніж духовних. *Августин* був першим, хто відстоював право церкви на примушення до істини у творі «Апологія гонінь». «Рани, що причинені другом, краще поцілунку ворога», вважав Августин. Пізніше ці погляди втілились у практику св. Інквізиції.

Отже християнська патристика вперше докладно розробила ідейні засади нового християнського світобачення у теологічній формі. Її джерелами були досягнення античної ідеалістичної філософії та апологетики.

Схоластика і містика (VII – XV ст.). Назва течії «схоластика» склалась із назви закладів шкільної освіти середньовіччя при монастирях, що надавали богословську освіту. Пізніше слово «схоластика» стало синонімом безплідної науки, що відірвана від потреб життя і базується лише на авторитетах. *Схоластика* – релігійно-філософське вчення середньовіччя яке надавало переваги у пізнанні Бога можливостям розуму, формальної логіки, міркуванням, але при опорі на віру. *Містика*, в протилежність схоластики, вважала головним у процесі пізнання Бога релігійні почуття, любов до Бога, Божественне об'явлення, містичне осіяння души. Найбільший розвиток вона одержала в ученні *Бернара* з Клерво *(1091 – 1153*), який вважав містичний, релігійний екстаз головною умовою пізнання Бога. Найвідомішими містиками були *Франциск Асизький (1182 – 1226), Джовані Бонавентура (1221 – 1274).*

Джерелами схоластики і містики є Святе Письмо, Святий переказ, патристика, елементи античної філософії (платонізм арістотелізм). Головним питанням схоластики було відношення знання і віри. Визначення первинності віри над розумом. Іншим питанням була проблема *«універсалій»* яка розглядалась як відношення загального, «універсального» до одиничного, окремого. Від способу рішення проблеми «універсалій» у схоластиці сформувалось дві течії це *реалізм і номіналізм*. Реалісти вважали, що універсалії – узагальнені поняття, які існують реально, незалежно. Це загальні ідеї божественного розуму, ідеали, які постають взірцями при творенні світу. Реалісти були більш ортодоксальними теологами. Головна теза реалізму: Бог – це єдність і реальність, а розмежування – це умовність. До реалістів належали *Ансельм Кентерберійський (1033 – 1104), Йоган Скот Еріугена (бл. 800/810 – бл. 877), Фома Аквінський (1225 – 1274)* та ін.

«*Номіналісти*» (з лат. – ім'я) – припускали реальне існування лише одиничних речей, як результати божого створення світу. Загальні ідеї, на їх погляд, це лише імена, назви, якими людина позначає спільне в різних речах і які не мають значення за межами язика і мислення. Отже цю течію вважають «прихованим матеріалізмом». До «номіналістів» належали *Росцелін* із Компьяни *(1050 – 1123), П'єр Абеляр (1079 – 1142).* Вчення номіналістів були засудженні церквою.

Філософія арабського Сходу. Арістотелізм. Найвидатнішими мислителями у Середній Азії були *аль-Фарабі (810 – 950), Абу-Алі-Ібн-Сіна* (Авіцена) *(бл. 980 – 1037).* В арабській філософії *аль-Кінді (IX ст.), Ібн-Рошд* (Авероес) *(1126 – 1198)* та ін. Грунтом для розвитку філософської думки Середньої Азії і Арабського Сходу були ідеї філософії *Аристотеля,* а течія отримала назву *арістотелізму. Авіцена* народився під Бухарою. Мав прізвище «Князь філософії» і «Князь медицини». Написав бл. 100 творів з них половину стосується медицини, третина – філософії. *Авіцена* вважав матерію вічною і нестворeною. На відміну від *Аристотеля*, він вважав, що форма має підлеглий до матерії характер. Розробив теорію «еманації» (істеченій, витоків), як процес виникнення речей. На погляд *Авіцени*, раз є вічний Бог – є вічний Світ. Душа це субстанція між Богом і тілом, це форма тіла, вона є безсмертною. *Авіцена* розвив теорію пізнання: чуттєве пізнання – підстава всіх інших актів пізнання (сенсуалізм). Визнає «космічний розум» як умову пізнання загального, припускає можливість божественного просвітлення.

Філософське вчення Томи Аквінського. Діяльність і творчість *Томи Аквінського (Тома Аквінат) (1225 – 1274)* відноситься до етапу пізньої, зрілої схоластики XIII ст. Він завершив побудову та систематизацію схоластичної філософії, був найяскравішим авторитетом в теології, засновником одного із головних напрямків християнської філософії – томізму, інтерпритатор філософії *Аристотеля*. В творах «Сума теології» і «Сума філософії» (Сума проти язичників) підведені підсумки теологічних пошуків схоластики, що спрямовані на теоретичну обробку і філософське обґрунтування християнства. Людина за *Томою,* це особистісна єдність души і плоті. Душа не матеріальна субстанція, безсмертна, створена Богом, індивідуальна, виконує роль активної форми. Людина мислить завдяки інтелекту. Розум, інтелект вище ніж воля, але любов до Бога, на думку мислителя, найважливіше ніж пізнання Бога.

Гносеологічну концепцію *Томи Аквінського* характеризують як концепцію «симфонії» (співвізвучності), розуму та віри. Істини теології та істини розуму не повинні входити в конфлікт між собою, але якщо таке відбудеться, слід надати перевагу істинам теології, вважає філософ. Воля – це практичний розум, головною здатністю якого є можливість розрізняти

«добро» і «зло». Воля – це розум спрямований на дію, а ні на пізнання. Етичні погляди *Томи Аквінського* складають вчення про «природний закон», що вкладений Богом в серце людей. Але над ними надбудується «божий закон» але не може йому суперечити. «Природний закон» – це основа доброчинності людей, якій потребує діяльність в ім'я блага. Абсолютне благо – це Бог, відсутність блага це зло. Зло – це лише менш досконале благо. Зло пропускається Богом заради того, щоб у Всесвіті здійснювались усі ступені досконалості. Але Бог ускладнює шлях гріха і полегшує просування шляхом істини. Це є гармонічне вирішення питання о співвідношенні свободи людської волі і божественної перед визначеністю.

Соціально-політичні погляди *Томи Аквінського* розвинені у трактаті «Про правління князів». Головна мета державної влади – сприяти загальному, суспільному благу, зберігати мир, справедливість, сприяти тому, щоб громадяни вели благочинний спосіб життя та мали необхідні блага. *Тома Аквінський* виступав проти соціальної нерівності людей, як рівних перед Богом. Він завершив побудову католицької теології. Його вчення в 1879р. проголошено офіційною філософською доктриною Католицької церкви.

Таким чином, середньовічна філософія – закономірний етап розвитку філософії, головною її рисою є теоцентризм і зосередження на проблемах духовного, Абсолютного, душі, внутрішнього світу людини, етики. Основними здобутками, надбаннями середньовічної філософії є розкриття взаємовідносин людини і Бога, людини і світу, співвідношеня віри і розуму.

Провідні ідеї середньовічної філософії були ідейним ґрунтом для подальшого розвитку філософії, переходу до філософії модерну, поглибленого людського самоусвідомлення цивілізаційного оновлення Європи.

Філософія епохи Відродження та Нового часу. Розвиток науки, техніки, реформація християнської церкви і перехід суспільства до капіталістичних відносин сприяли і змінам у філософському мисленні – звільненні духовної культури і філософії від схоластики і релігійного догматизму, сприяли переходу на позиції реалізму як підґрунтя модерну. Філософія Відродження охоплює період від XIV до початку XVII ст. Вона

була новою стосовно Середньовіччя, але не новою стосовно античності. Визначальний зміст Відродження, який вкладали в нього італійські митці – це повернення до античної пластики, цілісного сприймання світу, відродження демократії, філософії тощо. Але для цього треба було визволити, на їх думку, світогляд від «іржи»і «темряви» Середньовіччя. Відродження – перехідна епоха, і цим значною мірою пояснюється чимало її специфічних рис. Відродження вважало себе зорієнтованим на людину як індивідуальність, саме тому головною специфічною рисою філософії цього періоду вважається *антропоцентризм*, а основною характеристикою доби називають *гуманізм*. Ідеалом цієї філософії стає освічена, культурна, талановита людина. Ці ідеї розвиваються у роботах *Піко делла Мірандоли (1463 – 1494), Парацельса (1493 – 1541), П. Помпонаццi (1462 – 1525), Леонардо да Вінчі (1452 – 1519), Л. Валла (1407 – 1457), Мішеля-Ейкема Монтеня (1533 – 1592).*

Гуманізм, на думку *Франческо Петрарки (1304 – 1374),* полягає в тому, щоб людина усвідомила свою унікальність і навчилась жити напруженим життям, відкриваючи у собі, своєю діяльністю багатство закладених у ньому Богом смислів. *Ф. Петрарка* – християнський неоплатонік, який усвідомлює, по-перше, що першопочатком світу речей і людських істот є Божественна ідея. По-друге, існують різні ступені втілення краси, і людська краса постає лише нижчим щаблем у порівнянні з красою Божественною. Смисл життя, на думку *Ф. Петрарки* відкривається не тому, хто нагромаджує силогізми, а тому, хто оволодів мистецтвом бути вільним.

У філософських поглядах періоду пізнього Відродження, а це вже XVI-XVII ст., поряд з гуманістичними тенденціями могутнього розмаху набуває натурфілософське бачення світу. Його філософську основу заклав *Микола Кузанський (1401 – 1464),* в якого Бог-творець набуває пантеїстичних рис. Згодом пантеїзм, а також деїзм стають своєрідного формою вираження натуралістичних поглядів мислителів Відродження. Відмовленням від теологічної картини світу, затвердженням матеріалізму і гуманізму характеризувалися вчення *М. Коперника (1473 – 1543), Дж. Бруно (1548 – 1600), Г. Галілея (1564 – 1642), Т. Кампанелли (1568 – 1639), Т. Мора (1478 – 1535), М. Макіавеллі (1469 – 1527).* Справжній

світоглядний переворот епохи відродження проявився у поглядах на світобудову *М. Коперника* у вигляді геліоцентричної системи та *Дж. Бруно,* якій висунув ідею необмеженості всесвіту та множини світів.

Відродження формує нову самосвідомість людини, її активну життєву позицію, з'являється відчуття особистої сили та таланту. Ідеалом людини епохи Відродження є її різнобічна діяльність. Виникає тип культурного, гуманістичного індивідуалізму, який орієнтується не на практичну економічну діяльність, а на культуру. Пріоритетним в ієрархії духовних цінностей стає не походження чи багатство, а особисті чесноти та благородство. Метою життя виступає тепер не спасіння душі, а творчість, пізнання, служіння людям, суспільству, а не Богу. *Отже, однією з основних характерних рис епохи Відродження є її гуманізм, у формі людиноцентризму.* Філософськи і природознавчі досягнення періоду Ренесансу зумовили зародження раціональних основ філософії Нового часу.

Філософія Нового часу. Становлення філософії Нового часу тісно пов'язане з епохою формування буржуазних суспільств у Європі, великими географічними відкриттями і важливими досягненнями природознавства. *Характерними рисами розвитку філософії нового часу були: у гносеології розробка нових методів пізнання – емпіризму (Ф. Бекон, Т. Гобс, Дж. Лок), раціоналізму (Р. Декарт, Б. Спіноза) і сенсуалізму (Д. Юм); у соціальної філософії – просвітництво і французький матеріалізм (Ж.-Ж. Руссо, К. Гельвецій, Ж. Ламетрі, П. Гольбах, Д. Дідро, Ф. Вольтер).*

В XVII ст. видатними мислителями – *Ф. Беконом, Р. Декартом, Т. Гоббсом, Б. Спінозою*, створюються філософські системи, які відстоюють матеріалістичний погляд на світ, виробляють раціоналістичні та емпіричні засади наукового методу, осмислюють взаємозв'язок розуму і досвіду, чим закладають методологічні передумови теоретичного та експериментального природознавства, впливають на утвердження *світогляду модерна*.

Найбільш яскраво раціоналізм проявився в творах *Р. Декарта (1596 – 1650)* – «Роздуми про метод», «Метафізичні роздуми», «Начала філософії»,

вчення якого отримало назву *картезіанства*. За *Р. Декартом,* інструментом людського пізнання є метод, основні правила якого такі:

1) розпочинати з простого і очевидного;

2) поділяти кожний складний об'єкт (чи проблему), що підлягають вивченню, на прості частини;

3) розташовувати свої думки в певному порядку, не допускаючи жодних прогалин, щоб зберегти безперервність у ланцюгу умовиводів;

4) вважати істинними тільки такі положення, які є чіткими й виразними і ні в кого не викликають сумнівів.

Зразком методу для *Р. Декарт*а. є математика, а засадничими його характеристиками – числення і порядок. В духовному житті пильну увагу *Р. Декарта*. привертали проблеми моралі, які він також розглядав з послідовно раціоналістичних позицій. Основне покликання моралі полягає в тому, щоб забезпечити панування розуму над стихійною деспотією волі й почуттів шляхом підпорядкування останніх звичаєвим нормам та законам країни. Роль ідей *Р. Декарта* виявилась у подальшому розвитку філософської класики у вигляді нової течії – *картезіанства*, зокрема, у їхньому впливові на формування низки концепцій європейського просвітництва і утвердженні загалом філософії модерну як послідовного раціоналізму.

Філософія європейського Просвітництва XVIII ст., що представлена у творчості Дж. Локка, Ф. Вольтера, Ж-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, П. Гольбаха, К. Гельвеція, Д. Дідро, Г. Лессінга, Ф. Шіллера і І. Гете, розкрила багатоманітність підходів до осмислення природної і соціальної дійсності, взаємозв'язку людини і суспільства, суспільства і держави на підставі ідеї природного права та свободи, показувала силу знання і просвіти в суспільному житті. В ній на передній план вийшов філософський матеріалізм, досягла завершеності методологія механіцизму.

Ф. Вольтер (1694 – 1778) справжнє ім'я *Франсуа Марі Аруе*, у своїх творах «Кандід», «Філософський словники» та ін. висував ідеї, спрямовані проти феодалізму та кріпацтва, він боровся проти церкви, релігійної нетерпимості, фанатизму, деспотії. *Ф. Вольтер* – рішучий прибічник рівності громадян перед законом, але треба звернути увагу на те, що він

вважав неминучим поділ людей на багатих і бідних. Певний час мислитель визнавав за можливе поліпшити життя людей за рахунок так званого «освіченого монарха», тобто вченого, розумного і справедливого царя чи імператора, але на схилі свого життя припускався думки, що найкращим державним устроєм є республіка. Він залишився переконаним в неминучості суспільного прогресу.

Полеміст, філософ і талановитий письменник *Ж.-Ж. Руссо (1712 – 1778)* написав праці «Про суспільний договір», «Еміль, або про виховання» та інші, де торкається питань розвитку цивілізації, держави, моралі, розмірковує над проблемами соціальної нерівності та виховання. Цивілізація, твердить він, псує людину, погіршує її природні якості саме завдяки своїй раціональності, поміркованості. Поділ праці, який має величезне значення для прогресу, є не тільки благом, а й злом, оскільки людина втрачає цілісність. Звідси вже крок до визнання проблеми відчуження людини в суспільстві. У вихованні Руссо спирався на чуття людини, звертався до її щирого серця. В цьому він вбачав можливість збереження і розвитку справді людських відносин у суспільстві. Він рішуче виступає проти нерівності, вимагає свободи і забезпечення повноти юридичних справ.

Французькі матеріалісти висунули ряд цінних положень щодо суспільства, зокрема підкреслили роль людських потреб як могутнього джерела розвитку. Загальні інтереси обумовлюють зв’язки між людьми. Матерія існує об’єктивно, пов'язана з рухом, вказував *Ж. Ламетрі (1709 – 1751).* Природа являє собою сукупність різних форм руху матеріальних часточок. Згідно з *П. Гольбахом (1723 – 1789)* існує рух матеріальних мас (атомів), а також енергетичний рух; матерія існує в просторі і часі. Французькі матеріалісти робили спробу розв'язати питання про походження свідомості, спираючись на принцип загальної чуттєвості матерії (гілозоїзму). Серед французьких матеріалістів *Д. Дідро (1713 – 1784*) дещо виходить за межі метафізичних позицій і стверджує елементи діалектики. У його поглядах помітна схильність розглядати все як таке, що розвивається. Світ безперервно зароджується і вмирає, він ніколи не стоїть на місці.

У філософії Нового часу утворилися широко охоплюючи системи об'єктивного ідеалізму *Г. Лейбніца (1646 – 1716)* і суб'єктивного ідеалізму *Дж. Берклі (1685 – 1753)* та *Д. Юма (1711 – 1776).* З відокремленням від філософії математики, фізики, астрономії, біології натурфілософія поступово втрачає своє значення.

Німецька класична філософія. Теоретичним і логічним завершенням філософії Нового часу стала *німецька класична філософія*. Поняття «німецька класична філософія» являє собою лінію у розвитку філософії Нового часу другої половини XVIII століття – першої половини XIX століття, яка представлена вченням *І. Канта, Г. Фіхте, Ф. Шелінга, Г. Гегеля, Л. Фейєрбаха*.

Термін "*класична філософія*" має подвійний зміст. По-перше, це – філософія розуму, свідомості і самосвідомості, пізнання. По друге, «класична філософія» означає зразкова, що побудована на раціональному фундаменті, має формально-логічне підґрунтя обґрунтування. Основну рису цього періоду становлять різноманітні варіанти діалектичного світорозуміння, заснованого на поєднанні фундаментальних протилежностей.

Кожним з представників німецької класичної філософії було зроблено власний внесок на підставі розробки власної методології дослідження. Важливим внесенням *І. Канта (1724 – 1804)* в скарбницю філософії є «трансцендентальна теорія пізнання». *І. Фіхте (1762 – 1814)* розробив теорію «Науковчення». *Ф. Шелінг (1725 – 1854)* створив «Натурфілософію». *Г. Гегель (1770 – 1831)* завершив лінію класичної філософії створенням діалектичної теорії об'єктивного ідеалізму. *Л. Фоєрбах (1804 – 1872),* розробив матеріалістичну антропологію. При всій різниці ці вчення тісно пов'язані узами наступності: після І. Канта кожний з мислителів цього напрямку спирався на погляди свого попередника.

Критична або трансцендентальна філософія *І. Канта* викладена у трьох трактатах. Перший – «Критика чистого розуму», де розкривається проблема теорії пізнання. В якій він задається питанням – що я можу знати? Другій – «Критика практичного розуму», де автор розробляє етичні проблеми і ставить запитання – що я повинен зробити? Третій трактат –

«Критика здатності до судження». В ньому *І. Кант* розкриває проблеми естетики і телеології та ставить запитання – на що я можу сподіватися? Отже, завданням критики розуму є з'ясування меж пізнання та можливостей розуму.

На основі результатів критики теоретичного розуму, *І. Кант* збудував свою етику. За *І. Кантом*, практичний розум – це моральна свідомість. Моральний закон він розуміє як безумовний наказ – «категоричний імператив», який вимагає, по-перше, аби кожний індивід вчиняв так, щоби правило його особистої поведінки могло стати правилом поведінки для всіх (правилом загального законодавства). По-друге, кожна людина має вчиняти так, як хотіла би, аби інші вчиняли з нею. По-третє, треба вчиняти так, аби людство (навіть в особі однієї людини) ніколи не було б для тебе тільки засобом, але завжди тільки метою. Вчинок буде моральним тільки в тому випадку, коли він відбувається із поваги до морального закону. Людина має скорятися обов'язку.

В соціальній філософії *І. Кант* розриває ідею про «суверенітет народу». Право, на думку *І. Канта*, це суспільний регулятор стосунків в суспільстві. Він також сформулював категоричний імператив права: роби вчинки так щоб твоя свобода, могла б існувати зі свободою інших людей. Метою держави є додержання законів; забезпечення свободи вічного члена суспільства; забезпечення рівності громадян перед законом. Підкорення владі – обов'язок громадян. Питання війни, миру і безпеки розкрити у трактаті *І. Канта* «Про довічний мир». Мир – це ідеальний стан суспільства протидії в суспільстві, протиріччя – ведуть до розпаду суспільства, та породжують внутрішні та, зовнішні вчинки. Мир – це мета всього людства, але саме війни приводять людство до миру «шляхом об'єднання народів в Всесвітню федерацію народів».

Вчення *І. Канта* стало висхідним пунктом для розвитку німецької класичної філософії. *І. Кант* закладає підвалини діалектичної теорії пізнання на ідеалістичній основі (трансцендентальна філософія). Зобразивши обмеженість людського пізнання, *І. Кант* визволяє місце вірі. Саме віра у безсмертя душі, свободу і Бога, раціональне доведення якого неможливе, складає для *І. Канта* підвалини для пріоритету моральності над наукою і політикою.

Одним з найвидатніших представників німецької класичної філософії є *Георг Вільгельм Фрідріх Гегель*, в філософії якого знайшов завершення німецький класичний ідеалізм. *Г. Гегель* створив систему об'єктивного ідеалізму, на основі якого й була розроблена ідеалістична діалектика. Головною заслугою *Г. Гегеля* є те, що він вперше уявив весь природний, соціальний та духовний світ у вигляді діалектичного процесу, тобто у безперервному русі, розвитку та взаємозв'язку, сформулював основні закони і категоріальний апарат діалектики. У вченні *Г. Гегеля* є два боки: – діалектичний метод, як спосіб розгортання системи, метод дослідження у корні протилежний метафізиці та – ідеалістична система – розв'язання *Г. Гегелем* основного питання філософії. Це вчення про «абсолютну ідею» та ступенях її розвитку. Світовий розум, за *Г. Гегелем*, це основа, корінний початок, душа світу. Абсолютна ідея або світовий розум – первинний, а природа, соціум, людина – це зовнішній прояв творчої активності ідеї, вони вторинні. Отже світ – це інобуття мислення. Основний тезис *Г. Гегеля* – існує тільки мислення, а весь світ – це форма його виявлення.

У своїй філософській системі *Г. Гегель* досліджує поступальний розвиток свідомості, під час якого індивідуальна свідомість проходить всі етапи, які пройшло людство протягом своєї історії. При цьому, людина залучається до духовного досвіду, який накопичило людство, залучається до всесвітньої культури і піднімається з так званої буденної свідомості до так званої філософської, прилучається до «абсолютного знання», тобто знання тих форм і законів, які керують зсередини усім процесом духовного розвитку – науки, моральності, релігії, мистецтва.

Війну *Г. Гегель* розглядає як необхідність і засіб розв'язання міжнародних суперечок. Вважає війну умовою внутрішнього спокою держави. Моральність витлумачується як внутрішній зміст та рушійна сила правових, матеріальних і політичних відносин, різні форми яких розглядаються як необхідні стадії розвитку об'єктивного морального духу.

Іншим напрямком німецької класичної філософії був антропологічний матеріалізм *Людвіга Андріса Фейєрбаха (також Фоєрбах)* учня *Г. Гегеля*. Головні праці, що йому належать: «Сутність християнства», «Основи філософії» (1841р.), «Сутність релігії» (1895р.). Критикуючи об'єктивний ідеалізм *Г. Гегеля, Л. Фейєрбах* відстоював матеріалістичний погляд на

природу. Характерною рисою матеріалізму *Л. Фєорбаха* є антропологізм, що заключний в розумінні людини як вищого продукту природи, бачення людини у нерозривній єдності з природою. У теорії пізнання *Л. Фоєрбах* стоїть на позиції пізнавальності світу, але при цьому робить акцент на чуттєвому боці пізнання, бо саме чуттєвість несе об'єктивну інформацію про оточуючий матеріальний світ й складає матеріал для мислення, для роботи розсудку (сенсуалізм).

В основу моралі *Л. Фоєрбах* покладає прагнення до здоров'я, до приємності та задоволення – це добро. Зворотне – зло. Це теорія, так званого «розумного егоїзму». Щастя – це перш за все, задоволення природних потреб й прагнення доброго здоров'я. При цьому задоволення природних потреб є, за *Л. Фоєрбахом*, головним категоричним імперативом у діях людини. Головним двигуном людини він визнавав любов, в тому числі й фізичну. І якщо віра в бога змішується з вірою людей одного в іншого, то людина – людині – бог. Це суспільство майбутнього. Таким чином, антропологічний матеріалізм *Л. Фоєрбаха*, який виник як реакція на ідеалізм *Г. Гегеля*, завершив етап розвитку німецької класичної філософії.

Загалом, німецька класична філософія витворила розгорнуті філософські системи на основі принципу тотожності мислення і буття, дала осмислення пізнання, проблем розуму та його границь, досвіду і практики, діяльності як опредмечення і розпредмечення, моральності і свободи; висвітлила діалектику як особливий тип світогляду і мислення.

Сучасна філософія і постмодерн. Осмислення світових проблем, які виникли перед людством, починаючи з 30-х років XIX століття дало поштовх до зміни базових класичних філософських парадигм в тому розумінні, що класична, раціональна філософська парадигма перестала задовольняти духовні потреби і запитання. Тому виникла необхідність у нових некласичних типах філософствування, осмислення дійсності, яка поклала початок новому філософському дискурсу постмодерна. Домінантною для цього дискурсу була ідея, що доба Модерну не тільки збагатила європейську цивілізацію неминущими гуманістичними цінностями, демократичними ідеалами й геніальними прозріннями, а й

посилила такі недуги цієї цивілізації, як європоцентризм, технократія, тоталітаризм, гіпертрофований розвиток індустріальної цивілізації та ін.

Особливості розвитку філософії XIX – XXI ст. Головною особливістю розвитку західної (американської та європейської) філософії у другій половині XIX – XX ст. став початок формування нової сучасної філософської парадигми, яка протиставляє класичній традиції альтернативні акценти в змісті філософствування: традиційно просвітницькому об'єктивізму протиставляє суб'єктивізм; раціоналізму – ірраціоналізм; натуралістичному сцієнтизму – гуманізм; детермінізму – волюнтаристський лібералізм, механістичної унітарності буття – «життєвий порив неусвідомлених прагнень». Перші спроби переосмислення класики в позначеному напрямку були, як антикласичні підходи, що знаходяться на межі з прямим нігілізмом по відношенню до філософської класики. Найбільш великі фігури, які виражають ці тенденції, – датський філософ *С. Кьеркегор (1813 – 1855)* і німецький *Ф. Ніцше (1844 – 1900).*

Другою особливістю західної філософії, є те що антикласичними орієнтаціям постійно протистоїть достатньо міцний рух, направлений на захист і розвиток традицій філософської класики. До їх числа належать: неокантіанство, що представлено марбургської (*Г. Коген, П. Наторп, Є. Кассірер* і баденської школами *(В. Віндельбанд, Г. Ріккерт)*; неогеґельянство (*Р. Кронер, Б. Кроче, Ф. Бредлі*); неотомізм (*Ж. Марітен, Є. Жильсон*);

Наступною особливістю філософської думки даного періоду є те, що внаслідок погляду планетарного характеру сучасної цивілізації філософія, вперше стає реально «світовою філософією» – її ведучі напрямки й школи набувають статус світових тенденцій планетарної філософської думки.

Ще однією особливістю сучасної філософії Заходу являється її поліфонічність у розумінні представництва різних етнонаціональних світових поглядів і ментальностей. Це означає, що порушується монополія на філософську істину обмеженої кількості «традиційних» європейських націй.

Кінцевою характерною особливістю сучасної західної філософії являється різноманіття шкіл, течій, що в свою чергу об'єктивно ускладнює

процес їх, вивчення, засвоєння і окреслення ведучих тенденцій розвитку філософської думки.

Відштовхуючись від ступенів класифікації філософії (напрями, течії, школи, вчення), необхідно зазначити, що структура сучасної західної філософії містить такі основні напрямки – *раціоналізм й ірраціоналізм, релігійну філософію, антропологію, культурологію, соціальну філософію, постнеокласичну філософію.* Розглянемо найбільш впливові напрями європейської і американської філософії.

Раціоналізм або нова раціональність, продовжує лінію, закладену ще в середині XVIII ст., але на нових методологічних засадах. Наше століття принесло в філософський раціоналізм специфічні риси, зв'язані, перш за все, з характерними рисами розвитку науково-технічної цивілізації. Це, з однієї сторони, неправильно підвищені оцінки можливостей науки, культ наукового знання – *сцієнтизм*. З іншого боку, відбиваючи негативні наслідки НТР, проголошення науки як відповідальної за всі негаразди сучасної цивілізації – *антисцієнтизм*. В цьому зв'язку в сучасній західній філософії сформувалася течія, яка поставила перед собою задачу визначити особливості наукового пізнання і його специфіку для різних областей діяльності, виявити динаміку наукового знання, закономірності розвитку науки. Ця течія отримала назву «*філософія науки*». В її рамках можна відокремити ряд великих шкіл: неокантианство, позитивізм, неопозитивізм і критичний раціоналізм.

Неокантианство – намагалось відродити деякі важливі принципи філософії *І. Канта*. Зародилося в 60-і роки XIX ст. в Німеччині. В неокантіанстві сформувалися дві філософські школи Маргбурська і Баденська (Фрайгбурська). В Маргбурській школі, представниками якої були *Г. Коген (1842 – 1918), П. Наторп (1854 – 1924), Є. Кассірер (1874 – 1945),* основні зусилля були спрямовані на розробку трансцендентального методу пізнання. Джерелом наукового знання є не структура пізнання пізнавального суб'єкта, а логічна структура науки. Кінцевою метою філософії є дослідження логічних основ точних наук вважають представники Маргбурської школи.

Баденська школа, що представлена працями *В. Віндельбанда (1848 – 1915) і Г. Ріккерта (1863 – 1936),* зосередила свою увагу на розробку

методології наукового пізнання і випливаючи із цього переосмисленні ролі й призначення філософії. З точки зору філософії Баденської школи, природні науки вивчають загальне, закономірне в явищах, та керуються генералізуючим або узагальнюючим методом, а науки про культуру – індивідуалізуючим, ідеографічним або описуючим методом. В цьому випадку було запропоновано: індивідуальне слід осмислювати через співвідношення з цінностями. Філософія, таким чином, це нормативне вчення про цінності – *аксіологія.* Саме неокантіанство положило початок розробці нової галузі філософського знання – науки про ціннісний світ – аксіологію.

Позитивізм означає заклик до філософії – відмовитися від метафізичних абстракцій і звернутися до дослідження позитивного знання. Позитивізм – це філософська течія, що сформувалася в межах «філософії науки», яка визнає головним джерелом істинного знання конкретні, або позитивні науки. Позитивізм виникає в 30–40 рр. XIX ст. у Франції. Родоначальник цієї філософської течії – *Огюст Конт (1798 – 1857).* Його ідеї розвивали *Герберт Спенсер (1820 – 1903) і Джон Стюарт Мілль (1806 – 1873).* Позитивізм розуміє своє призначення як критику наукового знання, основна гострота цієї критики спрямована проти метафізичного підходу. *О. Конт* проголосив, що наука більш не потребує загальних знань філософії, а повинна спиратися сама на себе. Філософія повинна спрямувати свої зусилля на систематизацію наукового знання, розробку загальнонаукових методів пізнання.

Позитивізм у своєму розвитку пройшов ряд стадій. Це *емпіріокритицизм* або критика досвіду, його засновники *Е. Мах (1838 – 1916) і Р. Авенаріус (1843 – 1896),* бачили основну задачу філософії не в створенні загально об'ємної системи наукового знання, а в створені теорії наукового знання. Другій етап – *неопозитивізм,* якій виник у 20-х рр. XX ст. Його засновники *М. Шлік (1883 – 1936), Л. Вітгенштейн (1889 – 1951), Р. Карнап (1891 – 1970), Б. Рассел (1872 – 1970).* Неопозитивізм – течія сучасної західної філософії, яка заперечує загальне суттєве знання й орієнтує на аналіз фактів та їх емпіричну перевірку.

У неопозитивізмі сформувалося декілька шкіл. *Школа логічного позитивізму.* Її представники виходять з того, що задача філософів

зводиться до логічного аналізу наукових висловлювань і узагальнень, до розробки принципів перевірки цих висловлювань на відповідність їх досвіду людини, як позитивному даному. Як критерій науковості було висунуто принцип верифікації висловлювань. Мета принципу – усі складні висловлювання повинні бути зведені до простих, «атомарних» висловлювань. На ґрунті логічного позитивізму *сформувалися школи логічного емпіризму, логічного атомізму, філософія лінгвістичного аналізу, семантичного позитивізму.* Зусилля неопозитивістів не були безплідними для науки й філософії. Вони дали певні позитивні результати були створені нові типи аналізу мови; що легко формалізуються, розроблені методи системно-структурного аналізу; створені передумови формалізації великої області гуманітарного знання, проникнення в це знання математичних методів і апарату; сприяли створенню різних машинних мов.

Постпозитивістську стадію в розробці проблем методології наукового пізнання репрезентує *критичний раціоналізм – К. Поппер, Т. Кун, І Лакатос, П. Фейерабенд*. В критичному раціоналізмі радикально змінено сам предмет вивчення. З точки зору представників критичного раціоналізму, предметом вивчення є не висловлювання, а наука як цілісна, динамічна система, яка розвивається.

К. Поппер (1902 – 1994) виходив із передумови, що закони науки не верифікуємі. Науці, по його розумінню, потрібен інший принцип – не принцип *верифікації*, а принцип фальсифікації, тобто не перевірка на істинність, а спростування неістинності. *Фальсифікація*, згідно з *К. Поппером*, це принципове спростування будь-якого наукового затвердження. Цей принцип відповідно до поглядів *К. Поппера*, навіть не спосіб емпіричної перевірки, а певна установка науки на критичний аналіз змісту наукового знання, на постійну необхідність критичного перегляду всіх її досягнень.

Для *Г. Куна (1922 – 1996)* розвиток науки – це не перманентна революція, а заміна наукових парадигм, періодично стрибкоподібні зміни в стилі мислення, методології й методики наукового пізнання. *Імре Лакатос (1922 – 1974)* основною структурною одиницею моделі науки вважав науково-дослідницьку програму. Згідно з його поглядами, історія науки –

це історія боротьби і зміни конкуруючих дослідницьких програм, які змагаються, на основі їх евристичної сили, в поясненні емпіричних фактів.

Найбільш радикальні позиції у критичному раціоналізмі займає *П. Фейерабенд (1924 – 1994).* Він висунув методологічний принцип *поліферації* (розмноження) теорій. Згідно з принципом, вчені повинні прагнути до створення теорій, які несумісні з вже дійсними й признаними. Створення таких альтернативних теорій сприяє їх взаємній критиці і прискорює розвиток науки. *П. Файерабенд* також запевняє, що розвиток науки – це ірраціональний процес і в цьому розумінні він близький до міфу й релігії.

Як примикаючу до раціоналістичного напрямку філософії XX ст., треба виділити ще одну течію, яка отримала поширену перевагу в США – *прагматизм.* Його видатні представники – *Ч. Пірс (1839 – 1914), Дж. Дьюі (1859 – 1952), Дж. Мід (1863 – 1931).* Прагматизм – американський варіант неопозитивізму орієнтований на дослідження людської діяльності через призму відображення у свідомості людини практичних проблем. Проблема використання інтелекту, як засобу розв'язання життєвих проблем людини розробляється в річищі *інструменталізму.* Інструменталізм є різновидом прагматизму. Істина в ньому визначається як корисність, а працездатність розуму вважається провідною цінністю суспільства. Задача людини – найкращим чином влаштуватися у цьому світі. Задача прагматизму – допомогти їй у цьому. Основний висновок прагматизму – при зміні ситуації потрібно вміти пристосуватися, відмовитися від старих поглядів.

Ірраціоналізм – це філософський напрямок, який визначає головним джерелом пізнання інтуїцію, почуття, натхнення, підсвідомість. Цей напрям зумовлено розчаруванням, що підсилюються серед широких мас людей у тих ідеалах, якими оперував філософський раціоналізм, втратою віри в конструктивно-відтворювальні сили людини, історичним і соціальним песимізмом, скептицизмом як основними рисами масової свідомості другої половини XIX–XX ст. Під впливом цього умонастрою відбувається перегляд раціоналістичної концепції ставлення людини до оточуючої дійсності, зміна уявлень про суть, мету і призначення людської діяльності і пізнання, перегляд самого способу пояснення людського мислення й свідомості. Ірраціоналізмі духовне ототожнює зі спонтанними і

несвідомими імпульсами, емоційно-вольовими і морально-практичними структурами суб'єкта.

Основними характерними рисами філософської теорії ірраціоналізму є такі: заперечення впорядкованості, закономірної побудови світу; заперечення, як пізнавальної, так і діяльно-перетворюючої активності суб'єкта, людина розглядається основним чином як об'єкт спілкування комунікації; протиставлення гносеологічному підходу раціоналізму – аксіологічного підходу, тобто, оцінка світу, перш за все, з позицій моралі; на передній план виступають поняття, які відбивають суб'єктивні переживання особистості: страх, відчай, журба, турбота, любов, причетність.

Помітне місце в західноєвропейській філософії другої половини XIX ст. займає *філософія життя – суб'єктивно-ідеалістичне вчення, що розглядає світ як людське існування, репрезентоване переживаннями і почуттями індивіда, його внутрішнього світу*. Філософія життя виступила за реабілітацію життя, проти її обмеження й збіднення розумовим, економічним та іншими утилітарними підходами. У зв'язку з цим, поняття життя, як центральне поняття цієї філософської течії, покликано замінити поняття буття. В рамках даної течії можна виділити три основні школи: академічну філософію життя *В. Дільтея* і *Р. Зіммеля*, творчу еволюцію *А. Бергсона*, філософію волі до життя *А. Шопенгауера*, філософію волі до влади Ф. Ніцше і його послідовників.

Академічна філософія життя В. Дільтея (1833 – 1911) і *Г. Зіммеля (1858 – 1918)* визначає життя, як факти волі, почуттів і хвилювань. Визначні характеристики життя – це хвилювання, життєвий досвід. Життя – це потік, зміни, мистецтво. Тому представники філософії життя заперечують можливість знання, як відбивання закономірного, загального. Вони проголошують методом «наук про дух» безпосередньо переживання історичних подій. В їх системах «науки про дух» приймають форму герменевтики – мистецтва тлумачення, мистецтва розуміння письмових текстів.

Творча еволюція А. Бергсона (1859 – 1941). на відміну від інших представників філософії життя спиралася на природознавство, намагалась побудувати картину світу, яка б по новому пояснювала еволюцію природи

й розвиток людини, заснувала їх єдність. Центральне поняття філософського вчення *А. Бергсона* – життєвий порив. З точки зору *А. Бергсона* життя – це безперервне творче становлення, метафізичний, космічний процес. Пізнання життєвого пориву можливе тільки на основі інтуїції. Задачу філософії *А. Бергсон* бачив у тому, щоб допомогти людині заволодіти інтуїцією.

Засновником етичної інтерпретації філософії життя являється *Ф. Ніцше (1844 – 1900).* Він розвинув концепцію «волі до влади». Життя, – за словами Ніцше, прагне до максимального почуття влади. Воля до влади у *Ф. Ніцше* – основа права сильного. Із волі до влади мислитель виводив усі основи моралі. Він вважав, що християнська мораль, як мораль принижених і пригнічених, перешкоджає повному самовиявленню людини. *Ф. Ніцше* наголошував на відродженні моралі, в основі якої лежить принцип цінності життя, як єдиної безумовної цінності. Сильна людина, вільна від моральних обов'язків, вона не зв'язана ніякими моральними нормами. Надлюдина, по суті, займає у *Ф. Ніцше* місце Бога.

Ірраціональні тенденції поглиблює *психоаналітична філософія Зігмунда Фрейда (також З. Фройда).* Емпіричною базою психоаналітичної філософії є психоаналіз. Фрейдизм виник в рамках психіатрії як своєрідний підхід до лікування неврозів методом психоаналізу, поступово із медичної методики він виріс до рівня філософської течії що намагається пояснити особистість, культурні і соціальні явища, спираючи на глибинні інстинкти людини.

Безсвідоме *З. Фрейд (1856 – 1939)* вважав центральним компонентом, який відповідає суті людської психіки, а свідоме – лише особливою інтуїцією, надбудованою над безсвідомим. Глибинний шар людської психіки, по розумінню *З. Фрейда,* функціонує на основі природних інстинктів, «первинних потягів». В якості основи первинних потягів *З. Фрейд* спочатку розглядав сексуальний потяг. Пізніше він замінив його більш загальним поняттям «лібідо», яке захопило всю сферу людського кохання. Він висунув гіпотезу, що діяльність людини зумовлена наївністю як біологічних, так і соціальних потягів, де домінуючу роль відігравали так звані інстинкт життя – ерос та інстинкт смерті – танатос.

Психоаналітичне бачення людини отримало широкий розвиток в західній філософії у формі різних концепцій *неофрейдизму.* Учень З. Фрейда *Карл Густав Юнг (1875 – 1961)* розробив концепцію колективного безсвідомого, або «архетипів свідомості», які притаманні усьому людському роду. Архетипами *К. Юнг* називав специфічні форми загальнолюдського досвіду, притаманні людині, що зберігається у її підсвідомості. *А. Адлер (1870 – 1937), К. Хорні (1885 – 1952), Е. Фромм (1900 – 1980)* на підставі базових ідей цієї філософії намагалися пояснити соціальну побудову життя людей. Подібну задачу, тільки на ґрунті поєднання ідей фройдизму й соціальної філософії, намагається вирішити і течія західної філософії, представниками якої є *Г. Маркузе (1898 – 1979),* і *Т. Адорно (1903 – 1969).*

Одним із найбільших і впливових течій сучасної західної філософії є екзистенціалізм або філософія існування. *Екзистенціалізм – суб'єктивно-ідеалістичне вчення, що розглядає світ як людське існування, яке визначається переживаннями й почуттями індивіда.* Найбільший вплив на ідеї екзистенціоналізму здійснили роботи *С. Керк'єгора (1813 – 1853)* і *Е. Гуссерля (1859 – 1938).* Екзистенціалізм представлений в сучасній філософії багатьма ученнями й школами. Відповідно до розв'язання одного з найважливіших світоглядних питань – відношення духовного до природного, відрізняються релігійна і секулярна форми екзистенціалізму. По геосоціокультурному признаку можливо виділити німецький, французький, російський, японський, український та інші види екзистенціалізму.

Безпосередніми родоначальниками екзистенціалізму є німецькі філософи *Мартін Гайдеггер (1889 – 1976), Карл Ясперс (1883 – 1969),* французькі філософи та письменники *Жан-Поль-Сартр (1905 – 1980), І'абріель Марсель (1889 – 1973), Альбер Камю (1913 – 1960).* Філософія екзистенціалізму викликала у свій час широкий відгук, тому що вона звернулась до проблеми критичних і кризових ситуацій, в які часто потрапляє людина в період жорстоких історичних випробувань, тому екзистенціалізму називають філософією кризи. Індивіду, щоб утриматися в цьому світі необхідно, перш за все, розібратися зі своїм внутрішнім світом, оцінити свої можливості й здібності. Тому на перший план була висунута

проблема людини, що є його великою заслугою. Екзистенціалісти зосереджують свою увагу на духовній витримці людини перед обличчям ворожого їй світу. Людина, на їх погляд, не об'єкт, а суб'єкт, вільне, самодіяльне і відповідальне буття. Перший заклик цієї філософії: «Людина, прокинься!». Тобто – займи позитивну життєву позицію. Другою властивістю екзистенціалізму є акцент на пізнанні якісної, специфічної, індивідуальної неповторності особистості. Екзистенціалісти стверджують, що людина не вимірюється ніякою шкалою, сутності людини не існує. Значення має тільки її існування. Звідси і пішла назва течії: existence – існування.

Одна з провідних тем екзистенціалізму пов'язана з уявленнями про тимчасовість існування людини, її призначеність до смерті. Тому проблема «граничних ситуацій» – критичних життєвих обставин, в які постійно потрапляє людська особистість, і викликана ними необхідність вибору, тобто форми своєї поведінки, вчинки, також займають особливе місце у філософії екзистенціалізму.

Екзистенціалісти стверджують, що свобода людини зберігається в будь-яких обставинах і виражається в можливості вибирати, робити особистий вибір у будь-якій ситуації.

В цілому, екзистенціальна філософія носить яскраво виражений суб'єктивний характер, мобілізує людей на формування активної життєвої позиції, протистояння будь-яким формам тоталітарної ідеології.

Наступний напрямок розвитку філософіїї – *герменевтика,* яка розроблена *Ф. Шляєрмахером (1769 – 1834)* і *В. Дільтеєм (1833 – 1911),* розвиває вчення про мову. Суть герменевтики – в розробці методів інтерпретації текстів і виявлення їх смислу. Проблеми герменевтики розробляють *Х. Гадамер (1900 – 2002), П. Рікер (1913 – 2005), К. Апель (1922 – 2017), А. Лоренц (1853 – 1928), Ю. Хабермас (1929 р.н.),* та інші. Згідно з їх підходами проблема розуміння текстової інформації стала сьогодні головною у філософії. Помітну роль сьогодні грає і таке вчення як *феноменологія* – вчення про феномени людської свідомості, засноване *Е. Гартманом (1842 – 1906)* і *Е. Гуссерлем (1859 – 1938).*

В основі *релігійної філософії* лежить вчення про Бога як першопричини й творця буття. Основою пізнання вважається об'явлення,

зафіксоване у системі догматів. Буття, як природно так і соціально тлумачиться з позиції провіденціоналізму – теологічної концепції історії як промислу Божого, а також божественної доцільності. Релігійна філософія, представлена різними течіями, які мають спільні риси та ознаки, це неотомізм, тейярдизм, неоавгустинізм, та ін. Неотомізм – офіційна філософська доктрина Ватикану. Провідними представниками є *Е. Жільсон (1884 – 1978), Ж. Марітен (1882 – 1973),* у Франції, *Е. Корет (1919 р.н.),* в Австрії, *Ю. Бохенський (1902 – 1993),* у Швейцарії, *Ф. Ван-Стайберген (1904 р.н.),* у Бельгії; *К. Войтила (1920 – 2005),* у Польщі. Неотомізм будується на вченні *Ф. Аквінського*. Принципами неотомізму є супранатуралізм, геломорфізм, фідеїзм, провіденціалізм, солідаризм. Сучасна філософія католицизму відзначається антропологічною переорієнтацією, доведенням буття Бога на основі екзистенціального досвіду особи, обґрунтуванням ідеї безконфліктного суспільства, подоланням розриву між Богом і людиною, між релігією й наукою, екуменістичним зближенням з іншими релігіями.

Важливим напрямом філософії ХХ ст. постає філософське осмислення людини – *антропологічнй напрям.* До основних течій антропологічного напрямку відносять *філософську антропологію, релігійну антропологію, персоналізм, гендерну філософію* та ін. *Філософська антропологія* була заснована *М. Шелером* та його послідовниками *А. Геленом, Е. Ротхакером і Г. Плеснером, Е. Кассирером*. Представники антропології наполягали на тому, що найпершим об’єктом філософії повинна бути людина, яку слід розглядати всебічно, в усіх її проявах та характеристиках. Людина постає унікальним явищем світу, носієм цінностей. Представники релігійної антропології *М. Шелер (1874 – 1928), Е. Генгстенберг (1802 – 1869).* та ін. стояли на позиції раціоналізму, заявляли про непізнаваність людини.

Персоналізм – є своєрідним синтезом екзистенціальної та релігійної філософської антропології. Представниками персоналізму були *Ф. Шляєрмахер (1768 – 1834), П. Боун (1847 – 1910), М. Калкінс (1863 – 1930), Е. Муньє (1905 – 1950), Ж. Лакруа (1900 – 1986),* та ін. Але, на відміну від антропології, персоналізм наполягає на тому, що вирішальним для людини є не її властивості, а те, що вона є особою (лат. – «persona»),

точніше – особистість. Особистість та її духовні цінності є вищим смислом земної цивілізації.

В 80–90-х рр. XX ст. відбувається становлення *постнекласичної філософії*, яка розглядається як прояв нової світоглядної і культурної тенденції і характеризується як нелінійне осмислення результатів сучасної науки. В межах постнекласичної філософії розвивається *синергетика*, засновниками якої вважаються *І. Пригожин (1917 – 2003), І. Стенгерс (1949 р.н.), Г. Хакен (1927 р.н.)*. Синергетика ґрунтується на таких ключових принципах як: самоорганізація, відкритість системи, нелінійність, нестабільність. Важливими специфічними категоріями в цієї теорії є таки поняття як біфуркація, флуктуація, атрактор. Але науковим підґрунтям синергетики є теоретичні основи нелінійної динаміки та термодинаміки. Синергетика розглядається як новий підхід до пізнання суспільних криз, нестабільності, переходу від хаосу до порядку та управління цими станами.

Отже, сучасна, західна філософія містить в собі широкий спектр проблем і підходів до їх вирішення. Сучасна філософія, відображаючи складний, динамічний, суперечливий, але єдиний світ, підійшла до необхідності нового погляду на проблеми співвідношення загальнолюдського і національного, суспільного й індивідуального, загального й особливого у суспільному розвитку.

Висновки. Виникнення філософії – це народження особливої світоглядної форми суспільної свідомості, спрямованої на осмислення вже створених форм практики, культури, це пошук відповідей на основні світоглядні питання людства, це пошук гармонії знань про світ із життєвим досвідом людей, із їх віруваннями, ідеалами. Вивчення філософії: допомагає слухачам сформувати науково обґрунтований світогляд; формувати стале відношення до процесів, що тривають у світі суспільстві, на основі філософського аналізу дійсності; озброює майбутніх фахівців знаннями методології наукових досліджень для розв’язання теоретичних і практичних завдань службової діяльності; надає можливість підвищення методологічно-інтелектуального і культурного рівня військового фахівця, сприяє формуванню духовного світу його особистості.

Питання до самоконтролю

1. Сформулюйте визначення філософії, її об’єкту і предмету.
2. Назвіть джерела та особливості філософського знання.
3. Розкрийте структуру філософії та охарактеризуйте філософськи науки.
4. Розкрийте основні функції філософії.
5. Сформулюйте визначення світогляду і назвіть його основні структурні елементи.
6. Назвіть основні історичні типи світогляду.
7. Охарактеризуйте основні концепції походження філософії.
8. Як співвідносяться філософія, культура, наука і релігія?
9. Що є підставою для визначення історичних етапів розвитку філософії? Назвіть їх.
10. Назвіть представників німецької класичної філософії та їх філософські вчення.
11. Назвіть основні течії, напрями філософії кінця XIX – початку XX ст.
12. Сформулюйте основні характерні риси некласичної філософії XIX–XX ст.
13. Сформулюйте принципи філософії позитивізму, назвіть її школи і течії.
14. У чому полягають основні ідеї екзистенціальної філософії.

Тематика рефератів

1. Проблема співвідношення філософії і світогляду.
2. Історичні типи світогляду, їх характеристика.
3. Роль філософського світобачення у життєдіяльності фахівця урядового зв’язку України.
4. Сучасна проблематика філософських досліджень.
5. Головні запити сучасної філософії.
6. Зміст філософії як системи знань про світ і людину.
7. Філософські погляди Сократа.
8. Філософія об’єктивного ідеалізму Платона.
9. Метафізика Аристотеля.
10. Основні напрямки філософії Середньовіччя.
11. Філософія Фоми Аквінського як теологічна основа католицизму.
12. Науковчення І. Фіхте.
13. Натурфілософія Ф. Шеллінга.
14. Філософські погляди І. Канта і Г. Геґеля на суспільство і війну.
15. Філософія творчості Ф. Шеллінга.
16. Проблема людської діяльності у філософії Л. Фейєрбаха.
17. Філософія неопозитивізму, її світоглядна спрямованість.
18. Розвиток екзистенціальної філософії в західноєвропейській думці.
19. Філософська культура мислення офіцера.
20. Твір Сунь-Цзи "Про військове мистецтво" та його світоглядно-методологічні засади.

21. Вчення про "вічний мир" І. Канта.
22. Ідеї Конфуція про зв'язок гуманізму і збройної боротьби.

Рекомендована література

1. Августин Блаженный. Творения / Августин Блаженный / [в 4 т.]. – СПб.: Алетейя; – К.: УЦИММ-Пресс, 1998. Том четвертый. О граде Божием. Кн. XIV-XXIII. [Сост. и подг. текста к печати С. И. Еремеев]. – 1998. – 596 с.
2. Антология мировой философии [в 4-х т.]. – М.: Мысль, 1969–1972.
3. Апель К.-О. Трансформация философии / К.-О. Апель [пер. с нем. В. Куренной, Б. Скуратов]. – М.: Логос, 2001. – 344 с.
4. Бичко А. Історія філософії: підручник / А. Бичко, І. Бичко, В. Табачковський. – К.: Либідь, 2006. – 408 с.
5. Бичко І. Філософія. підручник / І. Бичко. – К.: Либідь, 2006. – 656 с.
6. Валла Лоренцо. Об истинном и ложном благе / Лоренцо Валла // Об истинном и ложном благе. О свободе воли / [пер. с лат. А.А. Андрушко и др.]. – М.: Наука, 1989. – 480 с. – (Памятники философской мысли).
7. Хабермас Ю. Постметафізічне мислення / Юрген Хабермас. – К.: Дух і літера, 2011. – 280 с.
8. Геґель Г. В. Ф. Феноменологія духу / Георг Вільгельм Фрідріх Геґель. / [пер. с нем.]. – К.: Основи, 2004. – 550 с.
9. Горлач М. Філософія: підручник / М. Горлач. – Харьків. ТОВ «Модель світу» 2001. 476 с.
10. Горський В. Історія української філософії: підруч. / В. Горський, К. Кислюк. – К.: Либідь, 2004. – 256 с
11. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. / Диоген Лаэртский / [ред. А. Ф. Лосев; пер. М. Л. Гаспарова]. – [2-е исп. изд.] – М.: Мысль, 1986. – 572 с. – (Философское наследие / АН СССР. Ин-т философии. – С. 99).
12. Губерський Л. Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення): навч. посіб. / за ред. Л. Губерського – К.: Знання, 2009. – 621 с.
13. Дьюи Дж. Реконструкция философии / Дж.. Дьюи [пер. с англ.]. – М.: Логос, 2001. – 168 с.
14. Зміна предмета філософії в історико-філософському контексті / ред. В. С. Пазенок , В. В. Лях. – К.: Заповіт, 1998. – 88 с.
15. Історія філософії: від структуралізму до постмодернізму. підручник. – К.: Знання України, 2004. – 214 с.
16. Кремень В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: підручник / В. Кремень, В. Ільїн. – К.: Книга, 2005. – 528 с.
17. Кримський С. Б. Запити філософських смислів / С. Б. Кримський. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – 240 с.
18. Кримський С. Ранкові роздуми [зб. ст.] / Сергій Кримський. – К.: Майстерня

Білецьких, 2009. – 120 с.
19. Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура / А. Ф. Лосев. – М.: Мысль, 1997. – 525 с.
20. Лутай В. С. Основной вопрос современной философии. Синергетический подход / В. С. Лутай. – К.: ПАРАПАН, 2004. – 156 с.
21. Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию. – 2-е изд., измен. и доп. // Сост. и общ. ред. Ю. П. Сенокосова. – М.: Прогресс, 1992. – 415 с.
22. Мозговий Іван. Неоплатонізм і патристика, або Світло в присмерках великої цивілізації: монографія. – Суми, 2009. – 471 с.
23. Науковий світогляд на зламі століть: монографія / В. С. Лук'янець, В. М. Кравченко, Л. В. Озадовська. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2006. – 288 с.
24. Новая философская энциклопедия: в 4-х т. / Гл. ред. В. С. Степин. – М.: Мысль, 2000. – Т. 1. – 2000. – 722 с. Т. 2. – 2001. – 636 с. Т. 3. – 2001. – 694 с. – Т. 4. – 2001. – 606 с.
25. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? / ред. А. М. Руткевича. – М.: Издательство «Весь Мир». 1997.–704 с.
26. Охріменко О. Г. Фундаментальні філософські проблеми. Конспективний виклад курсу лекцій для студентів негуманітарних факультетів: навч. посіб. / О. Г. Охріменко; КНУ ім. Т. Шевченка. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. – 112 с.
27. Платон. Діалоги / Платон [пер. з давньогрец.] / – К.: Основи, 1999. – 395 с.
28. Рікер П. Історія та істина / Поль Рікер; [пер. с фр.]. – К.: Дух і літера, 2001. – 270 с.
29. Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія: навчальний посібник / Упоряд. В. Лях – К.: Либідь, 1996. – 384 с.
30. Тофлер Е. Третя хвиля / Е. Тофлер – К.: Вид. дім "Всесвіт", 2000. – 480 с.
31. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії / Арнольд Дж. Тойнбі; [переклад з англ.]; у 2-х томах. – К.: «Основи», 1995.
32. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М.: Республика, 1992. – 512 с.
33. Філософський енциклопедичний словник / Голова редкол. В. І. Шинкарук. – К.: Абрис, 2002. – 764 с.
34. Хесле В. Гении философии нового времени / В. Хесле; [пер. с нем.]. – М.: Наука, 1992. – 204 с.
35. Хофмайстер Х. Что значит мыслить философски / Хаймо Хофмайстер [пер. с нем.]. – С-Пб.: Изд. С-Пб. ун-та, 2006. – 448 с.
36. Ясперс К. Философия. Философское ориентирование в мире / Карл Ясперс // Ясперс К. Философія; в 3 кн. [пер. с нем.]. – М.: Канон, 2012. – Кн. первая. – 384 с.
37. Ярошовець В. Історія філософії: підручник / В. Ярошовець, І. Бичко, В. Бугров та ін.; за ред. В. Ярошовця. – К.: ПАРАПАН, 2002. – 774 с.

Тема 2
СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ

§ 1. Становлення філософської думки в Київській Русі – Україні (X – XVIII ст.).

§ 2. Філософія в Україні в XIX – XXI ст.

Основні поняття: двовір'я, антеїзм, індивідуалізм, ментальність, пантеїзм, двовір'я**,** агіографія, ісіхазм, ареопагетизм, полемізм, філософія серця, екзистенціалізм, українське просвітництво і відродження, Києво-Могилянська академія, Кирило-Мефодіївське братство.

Вступ. В загальну скарбницю світової філософської думки значний внесок зробили передові мислителі України. Вивчення історії філософської думки знаходиться в тісному зв'язку з осмисленням духовного шляху народу України наряду з етапами самої історії, культури, релігії, розвитком національної самосвідомості народу, розвитком наукової, політичної думки. Теоретичне засвоєння минулого допомагає більш глибинному розумінню теперішнього часу і позволяє зазирнути в майбутнє. Історія філософії є сферою самопізнання матеріальної і духовної культури народу, грає важливу роль в процесі формування національної самосвідомості і будування української державності.

В цієї темі ми роздивимося такі основні етапи і відповідні течії в розвитку філософської думки України:

- *міфоепічна предфілософія східнослов'янських племен;*
- *філософська думка Київської Русі в творах «книжників»;*
- *розвиток філософської думки України в XIV–XVI ст. (агіографія, ісіхазм, полемізм, просвітництво);*
- *філософія Києво-Могилянської академії др. пол. XVIII ст. Пантеїзм філософії Г. Сковороди;*
- *академічна філософія в Україні XIX – поч. XX ст.*;
- *Кирило-Мефодіївське братство «Філософія серця» П. Куліша;*
- *філософські погляди українських гуманістичних демократів;*

- *розвиток філософії в Україні в XX – XXI ст.;*
- *філософська думка української діаспори*;

§ 1. Становлення філософської думки в Київській Русі – Україні (X–XVIII ст.)

Процес становлення будь якої філософії, як теоретичної передумови національного менталітету припускає наявність такого історичного етапу, як міфологічна, епічна культура народу. Східні слов'яни, які складали основу українського народу, як і інші народи, на ранніх етапах історії, в своїй діяльності і духовному житті спиралися на міфологічну картину світу. Громадській свідомості народу Київської Русі, також притаманна своя міфологія і епос, билини, народні казки, пісні. До міфології українського народу належать відомі «Пісні птиці Гамаюн», «Велесова книга»та ін.

Формування світогляду населення Київської Русі проходить у специфічній ситуації творчого діалогу міфоепічної свідомості з візантійським християнським світоглядом. Цей діалог в літературі позначається терміном «*двовір'я*». Трансформуючись в християнстві, міфологічна свідомість східних слов'ян, наклало свій відбиток на систему багатьох положень самого християнства, формуючи його специфічні особливості. Багато свят східних слов'ян у видозмінному вигляді увійшли в православний календар та освячені церквою. Цей період, що отримав назву «двовір'я», продовжувалося до XIII ст. Християнські ідеї в цей період в Київській Русі були представлені в основному філософсько-богословськими текстами, які розповсюджувалися в перекладах на старослов'янській мові.

На цієї підставі мислителі відокремлюють такі основні риси, що притаманні українському менталітету: «антеїзм» – любов до землі, її обожнення, поклоніння Матері-Землі, природі (від. міфу про Антея, який черпав сили від землі); індивідуалізм – протипоставлення общинному, колективному образу життя – хуторського, або малої соціальної групи; «кордецентризм» – ліричність свідомості, емоційності, сердечності, пріоритет серця над головою; екзистенціальність як перевага внутрішнього світу людини. Вище перелічені риси характерні для києворуської

ментальності, зробили великий вплив на формування філософської думки Київської Русі.

Київська Русь перша східнослов'янська держава, яка розвитком своєї культури продемонструвала приклад закономірного переходу від міфологічного до релігійного і від нього до філософського світогляду. Цей період відзнаменувався утвердженням на Русі християнства в 988 р., яке було підготовлене розвитком її культури. Звідси і філософська думка України розвивається, як вирішення етичних, світоглядних проблем християнської культури. Це, насамперед, проблеми протистояння духу і природи, душі і тіла, світського і духовного. Розвиток філософської думки Київської Русі в межах православного віроучення яскраво освітлено в літописах і працях церковно-богословського характеру: проповідях, посланнях, словах.

В X–XII ст. з'являються перші праці київських «*книжників*» – звернення, слова, проповіді, в яких громадсько-політична думка стверджувала ідеї незалежності Русі, її історичного визнання. Це стало можливим після створення братами *Кирилом* і *Мефодієм* слов'янської абетки – «кирилиці» (IX ст.). На Русі з'являються переклади Біблійних книг (повний переклад Біблії був здійснений в XV ст.), переклади збірників Отців церкви *Василя Кесарійського, Афанасія Олександрійського, Григорія Назіанзіна Богослова* та ін. Виходять твори київських «книжників» «Слово про закон і благодать» *Іларіона Київського (XI ст.),* «Повчання» *Володимира Мономаха (XI ст.),* «Моління» *Данила Заточника (поч. XIII ст.),* «Слово о полку Ігореві» *(XII ст.),* «Повість врем'яных літ» *(поч. XII ст.)* ченця Києво-Печерського монастиря *Нестора*.

В цей період найважливішим книжним центром Київської Русі був Києво-Печерський монастир, заснований подвижниками *Антонієм* і *Феодосієм Печерськими*. В ньому розповсюджувався і затверджувався православно-аскетичний напрям, на підставі якого продовж століття формується містико-аскетичне вчення – *ісіхазм*. Християнським ідеалам духовної людини є ченець, пустельник, аскет, шукаючий зв'язку своєї душі з Богом, шляхом молитов, постів, та праведного життя.

Одним із перших «книжників»– полемістів Київської Русі вважається по праву *Феодосій Печерський*. 17-и річним юнаком який поселився в печері настоятеля Антонія і після 35-и років, проведених у молитві, роздумах вибраний ігуменом Києво-Печерського монастиря (1062 р.). *Феодосій* в своїх працях проповідував основи християнської моралі, відхід від мирських діл, повної єдності в діях і помислах, проводив ідею отриманої богом світської власті. *Феодосій* виділявся надзвичайною ортодоксальністю своїх поглядів, відстоював православ'я, був непримиримим до інших релігій.

Серед київських «книжників» XI ст. особливе місце належить *Іларіону*, митрополиту при *Ярославі Мудрому* (прийнявши постриг під ім'ям Никон). Автор відомого твору «Слово про закон і благодать», розвиває тему про перевагу благодаті та істини Нового Заповіту перед законом Старого Заповіту. Переходячи від загального до приватного, від проблем світової історії до роздуму про долю Русі. *Іларіон* послідовно проводить ідею універсальності і цілісності історії людства, оригінальною складовою частиною якого є кожний народ. Автор протиставляє два етапи в історії людства, які послідовно змінюють одне одного в історії людства. Це епоха «Старого Заповіту», заснованого на законі, коли відносини між людьми будувались на принципах рабства і епоху «Нового Заповіту», де царює свобода, істина і благодать, любов.

Засновником давньоруської історії по праву вважають *Нестора-Літописця*,ченця Києво-Печерського монастиря, автора «Повісті врем'яних літ». Стержнем історико-філософських поглядів *Нестора* була ідея єдності слов'янського народу, захист і збереження руської держави, включення слов'янства в контекст світової історії.

Державний і політичний діяч князь Київський *Володимир Мономах*, відомий нам і як автор «Повчання». В своїх творах *Володимир* виступив як оригінальний мислитель морально-етичного спрямування. «Життя и душа – святе для християнина» наголошує Володимир, вищі духовні цінності християнства. Його навчання засновується з однієї сторони на християнських етичних цінностях і нормах – любові, шанування батьків, не користолюбстві, а з іншої на державних інтересах Київської Русі, які вимагали затвердження державній центральній влади, закріплення

державності, з'єднання, боротьби з княжими суточками. Володимир заповідав зберігати мир як основний принцип поведінки в єдності з добром і красою.

Напрям декілька інший від печерської містики представляють собою праці митрополита *Климента Смолятича (1147 – 1184)*, який спирався на класичну любов до мудрості античності. В своїх працях *Климент Смолятич* робить висновок про те, що для пізнання Бога необхідно дослідити природу, світ. Пізнання світу є ступень до Бога. Раціоналістичні ідеї *Климента Смолятича* справляли помітний вплив на філософію єпископа *Кирило Туровського (1130 – 1182),* видатного «книжника» другої половини XII ст. *Кирило Туровський* прагне подолати містично-аскетичне неприйняття мирських цінностей, звертається до алегорії, до авторитету розуму, заснованого на вірі. Центральне місце в етико-релігійних творах *Туровського* займає ідея розуму, урівноваженого істиною вірою. *Кирило* висуває істино філософський принцип – «пізнавай віруючи або віруй і пізнай».

Наступний етап розвитку філософської думки XIV–XVI ст. – представлений такими напрямками, як *агіографія, ісіхазм (укр. неоплатонізм), полемізм.*

Агіографічна література (від грецького «агіос» – святий) бере початок в Києво-руському періоді розвитку філософської думки і розповсюджувалася серед населення в збірниках про житія святих – патериках, а також в «четтях» (книжок для читання). Найбільш відомий з них Києво-Печерський Патерик XII ст., в змісті якого знаходяться твори трьох авторів: єпископа *Симона*, ченця *Полікарпа* і *Нестора-Літописця*. В них розповідається про історію створення Печерського монастиря, яке супроводжується надприродними чудесами, про життя і духовних подвигах його перших подвижників. Центральною фігурою такого «житія» є шукаючий святості пустельник ченець, який веде смиренний спосіб життя, перебуває у постійній праці на благо людей, молитві, пості, пильності, слухняності, ведучий боротьбу з спокусою. Святий мученик проповідує віру не тільки словом, але й власним прикладом, всім своїм життям і ділом.

В агіографічній літературі з'являється одна з рис української ментальності – екзистенціальна зорієнтованість на внутрішнє, духовне життя людини. Ця ж риса виразно проявляється і в ідеях неоплатонізму, розповсюдженнях в Україні в XIV – XVI ст., представлених вченням *ісіхазму* (від грецького «безмовний») і *ареопагетизмом* (переклади *Псевдо-Діонісія Ареопагіта*). У ґрунті *ісіхазму* лежить ідея безпосереднього з'єднання людини з Богом, що досягається самозаглибленням в свій внутрішній світ душі, досягнення ступені пізнання – можливості бачити суть речей і святості. Останнє досягається очищенням розуму від раціональних понять розумною молитвою.

Ареопагетичні праці з їх православно-містичною спрямованістю широко використовувались в творчості, українських *полемістів* XVI – XVII ст., чия діяльність та творчість була тісно пов'язана з діяльністю братств. Найстарішим з них було Львівське братство, створене в 80-ти роки XVI ст., пізніше з'являються братства в Києві (1615 р.), Луцьку (1616 р.), Острозі та ін. Братства були виразниками національного протесту українського та білоруського народів проти політики національного та релігійного пригнічення зі сторони польської шляхти і католицької церкви. Філософсько-літературна течія полемістів народилася із публіцистичної полеміки захисників позицій українського православ'я з автором книги «Про єдність церкви Божої» ієзуітом *Петром Скаргою*, який відстоював переважання католицизму над православ'ям і необхідність єдності з Апостольською столицею. Одним з перших полемістичних творів були «Ключі царства небесного» (1587 р.) *Герасима Смотрицького*, «Сповідь святого Кирила» (1596 р.) *Стефана Зизанія* та ін.

Найвідомішим серед полемістів був *Іван Вишенський (біля 1545 – 1620)* ченця, який отримав освіту в Острозькій академії та у 70-х роках XVI ст. переселився на Афон. Під впливом афонської аскетичної практики і самоосвіти він формується як ортодокс стародавньохристиянського традиціоналізму. В центрі уваги його творів знаходиться людина духовна, тому що тільки в дусі можливе спілкування людини з Богом. Істинне знання Бога охоплюється лише містичним, ірраціональним осяянням душі, божественним сяйвом. У праці «Писання до всіх загальне, в Лядській землі

живучих» *Вишенський* відводить розуму місце нижчої ступені приближення до божої істини.

Більшість полемістів групувалось біля Острозького культурно-просвітницького центру, заснованого в м. Острозі українським магнатом князем *Костянтином Острозьким* в 1576 р. Захисник православної віри, він вів боротьбу проти полону українського народу, вважав що для успішної боротьби проти релігійного і національного гноблення необхідна просвіта народу. Центр мав свою греко-слов'янську колегію, лектором якої був *Герасим Смотрицький*, типографію, засновану першим друкарем *Іваном Федоровим*, який перебрався сюди із Москви. З діяльністю центру широко пов'язана творчість *Лаврентія Зизанія, Климентія Смотрицького, Івана Вишенського*. Діячі Острозького культурно-просвітницького центру були людьми високої гуманістичної культури, добре ознайомлені з філософським спадком Київської Русі і сучасною західноєвропейською думкою.

В 1632 р. на основі Київської братської школи і школи Києво-Печерського монастиря виникає спочатку Києво-Могилянській колегіум, а пізніше у 1701 році Києво-Могилянська академія, заснована Києво-Печерським архімандритом *Петром Могилою (1597 – 1647) і Феофаном Прокоповичем (1681 – 1736).* Академія була першим вищім навчальним закладом на східнослов'янському ґрунті і дійсно вважалася духовним центром культурного відродження Українського суспільства. Вперше в Україні був здійснений перехід від духовно практичного до раціонально-теоретичного способу засвоювання світу. Вперше філософія стала викладатися окремо від теології.

До Києво-Могилянського братства ще за часів *П. Сагайдачного* було приписано Військо Запорізьке. Більш половини козацьких гетьманів були вихованцями академії. По твердженню *С. Кримського,* Києво-Могилянська академія готувала еліту козацької республіки, проповідувала військові та козацьки чесноти. За *Лазаром Барановичем*, зброєю академії був «меч духовний та слава труб проповідницьких». Засновник академії *Феофан Прокопович* у своїх лекціях наголошував, що «стріли, мечі, тарани, та інші види зброї можуть мати владу над тілом, можуть підривати мури, але не можуть подолати загартованого духу – сили слова». Префект академії

Михайло Козачинський стверджував, що «слово це зброя, завдяки якій людина може вступати в боротьбу з усім світом». Згідно з творами *Іонікія Галятовського* академія розповсюджувала серед козацтва ідеологію лицарства, яка передбачала серед військових чеснот духовно-релігійні да культурні діяння.

Вихованці Києво-Могилянської академії царськими указами розсилались по всій імперії. Вони працювали в школах і колегіях Москви, Петербурга, Ростова, Пскова, В'ятки, Казані, Тамбова. Їх назначають в російські посольства багатьох країн, запрошують для роботи професорами в вищих школах Сербії, Угорщини, Чорногорії. Видатні професора Києво-Могилянської академії *Феофан Прокопович*, *Інокентій Гизель*, який керував видавництвом Патерика, *Іонікій Галятовський, Стефан Яворський, Георгій Кониський* та ін., в своїх працях, авторських курсах, наряду з вітчизняною філософсько-світоглядною традицією широко використовували досягнення західноєвропейської філософської думки епохи Відродження і Нового часу. В разі творчого злиття вітчизняної та західноєвропейської традиції виникає, наряду з екзистенціально-містичною, раціонально-натуралістична лінія. Серед натуро-філософських проблем, які роздивлялись на філософських курсах академії, значна увага уділялась матерії, руху, формі, часу. Оригінально вирішувалися етичні питання сенсу існування добра і зла, свободи волі, взаємозв'язку волі і розуму. Істина порівнювалась з вищім буттям – Богом, творчою природою. Але ці ідеї мали більш раціональний характер, ніж теологічний.

Відзначаючи загальну культурно-історичну значущість Києво-Могилянської академії, *С. Кримський* наголошує, що академія вважається культурним проектом майбутньотворення України, що передбачав синтез західноєвропейської та східнослов'янської культур, перехід на європейські програми освіти і отримання латинської вченості. Освітня діяльність Києво-Могилянської академії впливала на формування українського менталітету, виховання козацтва, формування української барочної свідомості у вихованців як гармонії буття і Божої присутності.

Українська класична філософія починається з *Г. Сковороди.* Разом із. *Г. Сковородою* до найбільш значимих представників української класичної філософії можна віднести *Памфіла Юркевича (1827 – 1874).*

Які основні риси української класичної філософії? Це насамперед:

- світоглядна толерантність;

- екзистенційний характер філософування (висунення на перший план проблем людини);

- індивідуалізм і персоналізм;

- кордоцентризм (від. лат. cordos – серце).

Вихованцем Києво-Могилянської академії був видатний український філософ, мислитель світового масштабу *Григорій Сковорода (1722 – 1794)*. Він вважається фундатором української класичної філософії. В період навчання *Г. Сковорода* був направлений у Санкт-Петербург солістом придворного хору імператриці Єлизавети. По закінчені навчання, відмовившись від кар'єри священнослужителя, працював домашнім вчителем. Десять років викладав гуманітарні дисципліни в Харківській колегії. Багато подорожував по Європі. Був в Австрії, Угорщині, Словенії, Італії, Німеччини. *Г. Сковорода* своїм способом життя, подорожуючого філософа і проповідника заслужив ім'я українського Сократа.

Філософію *Г. Сковорода* вважав тією міфічною ниткою Аріадни, яка допомагає людині вийти з самого складного становища в житті. Він писав, що філософія спрямовує людину до того, щоб дати життя духу нашому, шляхетність серцю, якість думкам. Філософію *Г.Сковорода* розумів як засіб самоствердження і самоусвідомлення людини в світі.

Основну увагу в своїй творчості *Г.Сковорода* уділяв філософсько-етичним проблемам. Сутність людського щастя, сенсу людського буття, шляхи досягнення блаженства в реальному житті, земному житті стали головною темою його творів, наряду з розробкою загальнофілософської концепції світу і людини. Основа своєрідності філософського вчення *Г. Сковороди* пов'язана з його опорою на такі джерела як Біблія і міфологія. До того ж він спирається на традиції філософії Середньовіччя і Ренесансу. Міфологія його цікавить як спосіб виявлення людиною внутрішніх законів, управляючих буттям. *Г. Сковорода* розглядав біблійні сюжети як притчі, які узагальнюють нагромадженні людиною пізнавальні і моральні знання. Це характерна риса його філософії.

Світогляд *Г. Сковороди* має чітко виражений пантеїстичний характер. Бог, за *Г. Сковородою*, є істина, природа в природі, живе в живім, людина в

людині, закон і голос суттєвого, владний початок «Пружина, що рухається сама». У *Г. Сковороди* – Бог є синонім природи, розуму, любові, сили, що робить його філософію *пантеїстичною*. Іншою характерною рисою філософії *Г. Сковороди* є форма в яку він убирає свої ідеї. Це філософські трактати, діалоги, притчі, байки, пісні, казки. Це в свою чергу обумовлено такою особливістю його творчості, як знання традицій і опора на фольклорний матеріал України.

Проголошуючи вічність і необмеженість матеріального світу, *Г. Сковорода* вважав, що вічність матерії обумовлена небаченою природою Бога, є тінь вічної духовної субстанції. Єдність матеріального, кінцевого, загального і одиничного, *Г. Сковорода* прагнув обміркувати в теоретико-пізнавальному відношенні через співвідношення сутності і видимості, а в етичному плані через співвідношення добра і зла.

Філософське вчення *Г. Сковороди* виходить із ідеї «трьох світів», переказаний в трактаті «Потоп змійний». Перший світ – макрокосм – безмежний світ, який складається з багатьох малих світів, другий світ – мікрокосм – людський світ, вірніше сама людина і третій – символічний – світ Біблії, що зв'язує великий і малий світи і ідеально їх в собі відбиваючи. Кожний з цих світів має дві природи – бачену і небачену. Внутрішня духовна сутність всіх трьох світів одна і є проявою вічної і безкінечної матерії.

Істинно людське високоморальне в людині визначається не тілесною організацією, а духом. Істина в людині – його дух, свідомість, воля, світло внутрішніх переконань, бог в людині. *Г. Сковорода* прагнув виявити приховану за символічними формами духовну цінність людини, знайти ідеал людських взаємовідносин на духовній основі і без пагубного впливу плоті. Тільки пізнавши свою природу, людина може бути корисною для себе і для суспільства. Істина повноцінна тільки тоді, коли вона заснована на розкритті духовної природи. Звідси у *Г. Сковороди* ідея «спорідненої праці». Це діяльність, вірніше життєдіяльність, з якою поріднилася душа, праця і все життя, праця по покликанню душі, праця духовна. Це мов би вироблення людиною відповідного своїй природі способу життя, засіб самоутвердження особливості. Ідеалом і сенсом буття людини є здібність реалізувати свою «спорідненість» до праці. Для цього необхідно

відмовитись від своїх плотських страстей, інтересів, пізнати в собі «істинну людину» і знайти своє щастя в «спорідненій праці», який робить «потрібне нескладним», а «складне непотрібним». Причина усього нерозумного, негарного в людському житті – це праця без покликання, по примушенню або з ціллю збагачення, звідси і пороки в суспільстві.

Ідеал суспільства *Г. Сковорода* бачить в образі «горньої республіки», в якій існує загальна рівність людей й досягнуто загальне щастя, яке реалізується в переплетенні особистих інтересів з потребами і нуждами суспільства. В цьому новому світі, в царстві любові не може бути ні пристрасті, ні статей, тому що немає місця для плотського. Духовна республіка будується у відповідності з принципами любові, рівності і загальності усього. Цей духовний світ протиставляється світові зла. Це не потойбічний, а ідеальний, високоморальний світ, який служить ідеальним образом істино-людського засобу життя. Принципи «духовної республіки» – любов, рівність, суспільна злагода є тими моральними імперативами, якими потрібно керуватися як божими чи природними вимогами, що для автора одне і те ж.

Як просвітник, *Г. Сковорода* вірив у всеспроможність людського розуму, можливість пізнання таємниць природи. Останнім джерелом всіх знань Г. Сковорода визнав практику, життя, досвід, хоч істина і досягається розумом. В свою чергу практика є також здобутком науки. Демократизм стилю, ідеологічна, сократівська форма висловлювання ідей, опора на традиції української культури сприяли широкій популярності творів *Григорія Сковороди*.

§ 2. Філософія в Україні у XIX-XX ст.

На початку XIX ст. українська філософія набула переважно академічного характеру – викладалась як академічна дисципліна у вищих начальних закладах. У тої час головними центрами розвитку в Україні прогресивних світоглядних ідей філософії були Київський, Харківський, Новоросійський, Одеський університети. В цей період в Україні одержують розповсюдження роботи *І. Канта, І. Фіхте, Ф. Шелінга, Г. Гегеля*, відбувається критичне переосмислення їх ідей. Києво-Могилянська академія в 1817 р. припинила своє існування. На базі Києво-

Могилянської академії в 1819 р. відкрита Київська духовна академія. В університетах стан з філософією теж був не простим. Викладання філософії дуже часто обмежувалося. Професорами філософії призначалися люди не пов'язані з цією дисципліною або їх запрошували з-за кордону.

Першим професором філософії Харківського університету (1806 р.) став німецький філософ *Й. Шад (1753 – 1834),* який спирався на ідеї *Ф. Шелінга*. Цю ж лінію проводив його учень *А. Дудрович*, який розумів світ як творіння Бога, а людину як його вищий витвір. На протилежних позиціях матеріалізму в роз'ясненні світу і людини знаходилися професора *Т. Осиповський* і *О. Потебня*.

За філософськими поглядами *Т. Осиповський (1765 – 1832)* – переконаний емпірик, об'єктивіст, критик апріоризму, ідеалістичного спекулятивного конструювання, містики. Спираючись на атомно-молекулярну гіпотезу, експериментальні дані хімії, *Т. Осиповський* захищав ідею подільності матерії, бачив джерело руху матерії в ній самій, в її внутрішній активності. Прихильник науки і просвіти *Т. Осиповський* бачив в їх розвитку шляхи до покращання суспільства, що повинна стояти на таких моральних принципах як справедливість, честь, доброчинність.

На позиціях матеріалізму стояв і *О. Потебня (1835 – 1891),* що відстоював первісність матерії по відношенню до свідомості, мислення причинно-наслідковий зв'язок предметів і явищ оточуючого світу, маючи причину в самих собі. Основою розвитку суспільства вважав накоплення і передачу знань від покоління поколінню, був переконаний в тому, що розвиток цивілізації проходить в інтересах всього людства. Теоретично обґрунтував право кожного народу розвивати свою культуру і духовні можливості на принципах рівноправ'я і взаємоповаги. *О. Потебня* дав глибокий філософсько-лінгвістичний аналіз діалектичного взаємозв'язку мови і мислення. Мова для *О. Потебні* є історичною формою народного духу, вона окреслює національну осібність спільноти, кодуючи у своїх структурах особливий національний світогляд. Вважав, що зникнення хоча б однієї мови спричиняє втрату на рівні загальнолюдської культури, яка становить інтегративний продукт різних національних культур. *О. Потебня* захищав право національних культур на самостійне і рівноправне співіснування і розвиток. Поняття «націоналізм» розглядав як

світогляд, що обстоює національну розмаїтість людства, стверджував, що «послідовний націоналізм є інтернаціоналізмом».

Київський університет святого Володимира, відкритий в 1834 р., наслідував традиції Києво-Могилянської академії в розвитку культури і філософії в Україні. Поклавши в основу викладання ідеї німецької класичної філософії, професора університету основну увагу в своїх курсах поділяли розробці питань про філософію, її призначенню, виявленню тенденцій її розвитку. Це – *О. Новицький, С. Гогоцький*, *О. Козлов,* та ін.

Орест Новицький (1806 – 1884) перший професор філософії Київського університету в центр своїх філософських роздумів поклав проблему співвідношення віри і знання, філософських і релігійних засобів прийняття надприродного. Теїзм *О. Новицького* мав ухил до геґельянства та слов'янофільства. Наріжний принцип світогляду *О. Новицького* – христоцентризм. Релігія та філософія – два нероздільні полюси загальнолюдського духовного життя. Релігія живиться «переконаннями серця», філософія – поняттями розуму. Вважав релігію вищою від філософії, тому що перша єднає з Безумовним, друга – тільки мислить про нього. *О. Новицький* розробив вчення про розум як «духовне око», його можливості відчувати в ідеях надчутливе буття. Віру признавав як найбільш важливу, порівняно з розумом, духовно-гносеологічну силу, яка безпосередньо пов'язує людину з Богом. *О. Новицький* схилявся до містичного, спіритуалістичного пояснення буття і засобів його пізнання, виводив зміст філософії з глибин людського духу і суперечності людській свідомості. Інтерес до проблеми взаємозв'язку душі з надсвітовим початком, природою і всім світом виявляє прихильність філософа до філософії Ф. Шеллінга. Найбільш значним твором *О. Новицького* є «Поступовий розвиток стародавніх філософських вчень в зв'язку з розвитком язичницьких релігій» (1862 р.).

Головні ідейно-теоретичні джерела *філософії Сильвестра Гогоцького (1813 – 1899)* – православ'я і вчення Г. Геґеля, центральне питання в ній – взаємовідношення релігії та філософії, віри та розуму. *С. Гогоцький* надавав першочергової ваги православ'ю. Він вважав, що «релігія займає не середнє місце між мистецтвом та філософією, а перше й останнє», нею починається, нею й завершується внутрішній розвиток людини.

Олексій Козлов (1831 – 1901) прихильник філософії персоналізму. розробляв один із різновидів персоналізму – панпсихізм. В основу концепції була покладена ідея духовної субстанції, яку людина усвідомлює у своєму внутрішньому “Я”. Навколишній світ є ні чим іншим як сукупністю станів свідомості суб’єкта пізнання. Субстанційна єдність цих станів здійснюється в самому суб’єктові. Матеріальний світ сам по собі не є реальністю, а є лише сукупністю знаків духовних субстанцій. Згідно з гносеологічною концепцією *О. Козлова*, пізнавальний процес відбувається лише у свідомості. Свідомість дана людині від природи, а категорії пізнання є ні чим іншим, як продуктами мислячого “Я”.

Наприкінці 1845 р. в Києві було організовано Кирило-Мефодіївське братство, яке носило конспіративний характер і проіснувало до березня 1847 р. Серед учасників товариства були видатні мислителі і громадсько-політичні діячі України: *Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко*. Основні цілі, поєднуючи членів братства, містили в собі ідеї утворення федерації вільних слов’янських республік, ліквідації самодержавства, кріпацтва, релігійної дискримінації, національного гноблення, формування умов для розвитку національної культури, освіти, мови «Україна стане незалежною державою народною в з’єднанні слов’ян» – проголошувалось у програмі братства.

М. Костомаров (1817 – 1885) прагнув до виявлення засад буття та ментальності української людини. Дух народу мислився ним не як трансцендентна сутність, а як реальна першооснова історичного процесу, здійснюваного «живим народом». Саме у психології народу належить шукати пояснення історичних подій, особливостей побуту та духовного життя народу, вважав мислитель. У статті «Дві руські народності» він вперше презентує модель українського народного характеру, його основні риси. Автор дає порівняльний аналіз української і російської ментальності, головна різниця в яких, на його думку, почала формування у XII ст. Світоглядні настанови *М. Костомарова* характеризувалися рухом від романтичного ствердження ідей свободи й рівності, відстоювання вільнолюбного духу українського етносу та наголошування його особливої місії в колі слов’янських народів до обстоювання ідеї федералізму і просвітництва.

Основна позиція *П. Куліша (1819 – 1897)* – зорієнтованість на «внутрішню людину», традиційна для філософської думки Київської Русі. Глибинною частиною, єством «внутрішньої людини» у *П. Куліша* виступає «серце», нерозривно пов'язане з рідною стороною. Внутрішнє, глибинне протистоїть зовнішньому, поверхневому. Голос «серця» – мова народу. *П. Куліш* проголошує специфічно українську, «хуторну філософію» як антитезу раціональній урбанізації сучасної цивілізації. Спираючись на ідеї Сковороди про значення «серця», він виступає проти міської культури, чужої, на його думку, українському народу. Ці концепції були близькі ідеям романтизму західноєвропейській філософії.

«Філософія серця», основи якої були закладені *Г. Сковородою,* отримала подальший розвиток у творчості *М. Костомарова* і *П. Куліша,* стала основним сенсом філософських пошуків одного із відомих українських філософів XIX ст. *Памфіла Юркевича*. Філософський світогляд *П. Юркевича (1826 – 1874)* сформувався на засадах християнського теїзму, на розумінні абсолюту як творця вільної та свідомої особистості. *П. Юркевич* в основу своєї концепції покладає ідею про те, що розум виявляє лише загальне в діяльності людей, а серце – основа неповторності і унікальності людської особи. В серці людини, на його думку, розміщується джерело тих явищ і подій в історії, які принципово не можливо вивести із загальних законів. В глибині серця розміщується джерело нового життя, нових рухів і прагнень, які не вміщуються в обмежені рамки форми життя душі і роблять її вічною.

В онтологічному плані *П. Юркевич* спирається на концепцію трьох сфер: «номінальний світ» – ідеальне царство «вічної правди», подібне царству ідей Платона; реальний світ – царство розумних істот; феноменальний світ – світ існування тілесності. Активна взаємодія всіх трьох світів складає гармонію цілого, єдиного світу. Гносеологічні погляди *П. Юркевича* характеризуються містичною екзистенціальною направленістю. Філософ намагається за постійними змінами в природі побачити постійну, незмінну ідею об'єкта. Істина відкривається не тільки розумом, але й «серцем», по скільки пошук істини пов'язаний з релігійними й моральними прагненнями людини. Процес пошуку істини

пов’язаний з вірою і любов’ю, тому що без любові не можливо пізнати Бога.

Загалом, *П. Юркевич* обґрунтовує розуміння філософії як цілісного світогляду, в якому духовне життя людства розкривається в усій повноті його релігійних, інтелектуальних, етичних та естетичних моментів, закладає підвалини онтологічної гносеології , що згодом стає однією з характерних ознак російської релігійної метафізики. «Філософія серця» увійшла складовою частиною у вчення «російського космізму», в першу чергу, у філософську систему учня *П. Юркевича – В. Соловйова (1853 – 1900)* і фактично стала основою філософської школи «київського гуманізму», пов’язаною з іменами *М. Бердяєва* і *Л. Шестова* наприкінці XIX – поч. XX ст.

Глибоко індивідуальні та особливі філософськи погляди *Тараса Шевченка (1814 – 1861)*, виявлені в його поетичній творчості, що спирались на національні ідеї визволення українського народу, його самобутності і культури. *Т. Шевченка* називають поетом українського духу, що бачив своє призначення у відображені у своїй творчості сподівань українського народу, його бунтарського духу, ідей національного відродження. Центральною ниткою, що пронизала всю творчість *Т. Шевченка*, є проголошення свободи – першої і необхідної умови людського розвитку, його щастя і добробуту. Характерними рисами філософських поглядів *Т. Шевченка*, виражених в його поетичній творчості і відображеної у збірнику «Кобзар», є демократизм, волелюбство, бунтарський дух, релігійний містицизм, народність, поетичність, емоційність і скептицизм.

Значний вклад в розвиток української філософії другої пол. XIX ст. – поч. XX ст. зробили українські гуманісти і демократи *П. Грабовський, М. Драгоманов, Л. Українка, І. Франко, М. Коцюбинський*. Необхідно відзначити основні риси, що притаманні філософським поглядам представників революційного демократизму. До них належать матеріалізм в поглядах на природу, діалектичні ідеї і атеїзм в поглядах на суспільство, орієнтація на демократичні перетворення, критика монархічного режиму.

Михайло Драгоманов (1841 – 1895) – український публіцист, історик, фольклорист, економіст, філософ. В своїх філософських поглядах

відстоював діалектичний підхід до аналізу явищ дійсності, значну увагу приділяв критиці ідеалізму, вказував на його зв'язок з релігією. Притримувався поглядів про неможливість досягнення абсолютної істини тільки шляхом наукового пізнання, він вважав, що це процес довготривалого й нелегкого шляху, праці. В соціальних поглядах *М. Драгоманов* притримувався думки про провідну роль економіки у розвитку суспільства. В пошуках переходу до нового суспільства притримувався революційних поглядів, при цьому вирішальну роль бачив у діяльності інтелігенції, що володіє досягненнями світової цивілізації. В національних поглядах *М. Драгоманов* виходив з принципу: «космополітизм в ідеях і цілях, націоналізм в основі і формі культурної діяльності», хто бажає працювати для народу, зобов'язаний прилаштовуватися до місцевих і національних умов. Але наукові ідеї виходять за рамки національних кордонів, набуваючи інтернаціонального характеру. Прибічник політичної автономії України, він виказував необхідність союзу України з Росією, стверджуючи, що українці не можуть не бути громадянами великого союзу величних народів Росії. Для *М. Драгоманова* основними елементами соціальної структури були особистість, суспільство, нація. «Жити по своїй волі, на своїй Землі» – основна ціль людського бажання, його основна форма.

Павло Грабовський (1864 – 1902) – мислитель, український поет, публіцист, перекладач, послідовний демократ. Теоретичною основою його літературно-критичної, художньої, науково-публіцистичної діяльності були ідеї філософського матеріалізму і діалектики. Матеріалістичний підхід базувався на діалектичних ідеях *Г. Геґеля*, хоча його ідеалістичну систему він критикував. Він постійно звертав увагу на процеси руху, зміни й переходи явищ реального світу. Підкреслюючи несумісність науки та релігії, виступав за відділення школи від церкви, зазивав до просвіти народ. *П. Грабовський* розглядав свою творчість як зброю в боротьбі зі злом і насиллям, спосіб служіння високим ідеалам суспільного прогресу.

Леся Українка (1871 – 1913) – українська поетеса, літературний критик, громадський діяч ліберально-демократичного напрямку. Світогляд *Л. Українки* формувався під впливом ідей *Т. Шевченка, І. Франка, М. Драгоманова*. Основний внесок *Л. Українки* в історію філософської

думки здійснено в жанрі філософської лірики. Філософія культури *Лесі Українки* ідейно споріднена з філософією життя Ф. Ніцше й А. Шопенгауера та з європейським інтуїтивізмом. Особливістю її поглядів був глибока віра в пізнавальні можливості людей, інтерес до нових досягнень пізнання, тяжіння до нових філософських ідей, містична естетика, гуманізм, екзистенціалізм. Характерною рисою *Л. Українки* було прославляння ліризму української душі і драматизму її реалізації. Іншою важливою особливістю її творчості є філософський пошук синтезу довічних проблем людства і питань сучасності. Стверджуючи в своїй художній практиці пріоритет інтуїтивного, "жіночого" пізнання над раціональним, "чоловічим" *Л. Українка* з'явилася предтечою феміністичної філософії в Україні. Творчість *Л. Українки*, на думку сучасних дослідників, складає одну з сутнісних характеристик модерністського світогляду.

Іван Франко (1856 – 1916) – український письменник, вчений, громадський діяч ліберально-демократичного напрямку. Серед філософських інтересів *І. Франка* вирізняються історіософія, філософія культури і філософська антропологія, естетика, етика, соціальна філософія. В онтології *І. Франко* додержується матеріалістичних поглядів. Як основу всього існуючого розглядав «мати природу». В її вічності багатогранності проявів, руху, постійних змінах він бачив ґрунт життя, вважав людину вершиною творіння природи. Мислитель розробив нові підходи до розуміння історичного процесу як суперечливої єдності прогресу і регресу. Визначальною рушійною силою історії *І. Франко* вважав культуру, яка являє собою людське обличчя історії. Соціальні погляди мислителя базуються на загальнолюдських цінностях. Культуроцентризм історіософії у *І. Франка* тісно пов'язаний з його філософсько-антропологічними ідеями. Вирішальним критерієм у визначенні рівня цивілізації є емансипація «людської одиниці», її тіла і духу, потреб, бажань і вірувань; саме вона є ядром всіх інших емансипацій. Людина з її проблемами – це центральна ідея філософії *І. Франка*. Вільний розвиток людської особистості як втілення загальнолюдських цінностей та ідеалів *І. Франко* розглядав у нерозривному зв'язку з повноцінним життям і розвитком нації. Конечною умовою здобуття Україною державної незалежності і політичної

самостійності в колі інших цивілізованих націй *І. Франко* вважав необхідність «витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм», здатний плідно засвоювати загальнолюдські культурні здобутки і, в свою чергу, збагачувати їх своїми досягненнями. обґрунтував ідею цілісності української нації як громадянського суспільства, де мають право на повноцінне існування всі стани і верстви, що відповідають певним функціям народного життя. Суспільний розвиток він розглядає як закономірний процес поступального характеру, в основі якого лежить праця. В духовну силу може обернутися лише така праця, в якій живе громадська свідомість. Праця, на думку *І. Франка*, єдине що творить і облагороджує людську душу. Людина – найвища цінність на землі. Вищим ідеалом він вважав боротьбу за людське щастя, свободу. *І. Франко* відстоював ідеї самостійності української культури, мови, свободи та незалежності України в спілці вільних слов'янських народів, побудованої на принципах самоврядування.

Михайло Коцюбинський (1864 – 1913) – письменник, громадський діяч, соціал-демократ. В своїх філософських поглядах матеріаліст, послідовник Л. Фейєрбаха, атеїст. Одна з основних проблем його філософської творчості – проблема відчуження людини, утрата його *органічного* зв'язку з рідною землею, з природою. Відчуження – результат завойовницького відношення людини до природного буття. *М. Коцюбинський* досліджує проблеми глибин людської психіки. На думку філософа «серце» людини сприяє гармонійному діалогу людини з зовнішнім світом, діалог будується на принципах любові.

На початку ХХ ст. під впливом специфічних умов, загального захоплення містицизмом, посиленням впливу націоналістичних течій в Києві сформувалась екзистенціально-філософська школа, в яку входили *М. Бердяєв (1874 – 1948), Л. Шестов (1866 – 1938), В. Зеньківський (1891 – 1962)* та ін. Філософські ідеї цих мислителів у період кризи, що охопило людство та його свідомість, внаслідок переходу до науково-раціоналістичного розуміння світу, було розірвано бездуховним підходом до суб'єкт-об'єктивних відносин. Саме науково-раціоналістичний підхід і є

основним джерелом трагічності і абсурдності буття, на думку представників київської школи.

В радянський період філософська думка на Україні рухалась в руслі діалектичного та історичного матеріалізму, що розвивала його положення та відокремлювалась критикою західної філософії та ідеалізму, набула ідеологічного характеру. У 30-х роках в України працювали такі відатні філософи як *В. Асмус, П. Демчук, Р. Левік, Ю. Мазуренко, С. Семківський, Т. Степовий, А. Хвиля, В. Юринець* та ін.

З твердженням В. Табачковського, за передвоєнні десятиріччя в результаті масових репресій в Україні змінилось три покоління філософів. До кінця 1937 р.були заарештовані майже всі філософи: *І. Агол, Н. Андрійчук, Н. Білярчук, Я. Блудов, В. Глуханенко, Ф. Давіденко, П. Демчук, І. Дорошенко, Г. Завада, М. Золотарьов, Д. Ігнатюк, М. Мухін, М. Орлов, Л. Фесюра, Б. Пароцький, Л. Штрум* та багато інших.

Початок серйозних змін у духовному житті радянського суспільства та філософії поклав XX з'їзд КПРС. Доповідь М. С. Хрущова про «Культ особи Сталіна», демократизація суспільного життя мала далекосяжні політичні та ідеологічні наслідки. Офіційна критика «Культу особи Сталіна» та його наслідків гостро ставила питання про повернення до «витоків» політики КПРС та про перспективи подальшого розвитку радянського соціалістичного ладу.

Надзвичайно складним був процес «переоцінки цінностей» у царині філософії. Центром філософського життя у той час в Україні був історико-філософській факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. В різни часи деканами філософського факультету булі *В. Танчер, П. Тишлевий, І. Надольний, М. Тарасенко, А. Конверський* (з 1995р).

Перші випуски факультету припадають на початок 50-х років, Саме з нього вийшла талановита філософська молодь, вихована на традиціях класичної, особливо німецької філософії й дозріла до сприйняття нових ортодоксальних ідей.

Нові «віяння» з філософії після XX з'їзду КПРС в Україні пов'язані з діяльністю і творчістю *П. Копніна (1922–1971). П. Копнін* приїхав в Україну в 1958 р. Спочатку він очолював кафедри філософії Київського

політехнічного інституту, Київського університету, а від 1962 по 1968 рр. був директором Інституту філософії Академії наук України. У 1967р. його було обрано академіком Академії наук України. «Київський період» виявився найбільш плідним у творчості *П. Копніна*, відчутно він позначився на активізації філософських досліджень в Україні. Тут *П. Копнін* започаткував низку нових напрямків філософських досліджень: з логіки наукового пізнання, з філософської спадщини Києво-Могилянської академії, з соціології (конкретно-соціологічного дослідження) та деяких інших. «Київський період у житті *П. Копніна* – це головний період у його філософській творчості. Тут було написано й видано головні його роботи: «Діалектика як логіка» (1961 р.), «Ідея як форма мислення» (1962 р.), «Гіпотези та пізнання дійсності» (1962 р.), «Логічні засади науки» (1968 р.). Крім того, під його керівництвом і за його участі продовж досить короткого часу було створено кілька колективних монографій, серед них фундаментальну працю «Логіка наукового дослідження», видану у Москві (1965р.) й перекладену багатьма мовами за кордоном. У написанні цієї книги взяла участь група молодих на той час філософів Інституту філософії та Київського університету, власна творчість яких йшла у ручищі досліджень та філософських інститутів самого *П. Копніна*. Це *М. Попович, Є. Жариков, С. Кримський, І. Бичко, В. Косолапов, П. Йолон, В. Черноволенко, А. Артюх* та ін. Всупереч вульгарному онтологізмові, вульгарному соціалогізмові *П. Копнін* акцентує увагу на гуманістичній спрямованості філософії. Філософія, підкреслював він, повинна зосередити увагу не на вивченні невблаганних, незалежних від людини, «об'єктивних законів», що діють у природі і суспільстві, а на те, що залежить від людини, що освоюється людиною в процесі її діяльності. Розмірковуючи над природою знання, перед усім знання наукового, він прагне окреслити його у контексті сукупного досвіду, здобутого людством. Цим визначались спрямування наукового пошуку створеної ним Київської школи «логіки наукового пізнання». Спираючись на апарат сучасної формальної логіки, досягнення у галузі психології наукової творчості, широкий культурознавчий матеріал, вчені серйозно досліджують такі складові наукового пізнання, як наукова проблема, науковий факт, наукова абстракція, наукова ідея, система теоретичного знання тощо. Філософські

досягнення *П. Копніна* та його школи дістали визнання не лише у СРСР, а й за його межами. За ініціативи *П. Копніна* було створено дослідницьку групу, яку очолила *В. Нічик (*о її складу у різні роки входили *М. Кошуба, М. Рогович, Я. Стратії, В. Литвинов, І. Захара* та ін.). Вона здійснила велику роботу з введенням до наукового обігу праць цілої плеяди мислителів, які активно здійснювали діалог із своїми сучасниками-представниками західноєвропейської філософської думки XVII початку XVIII ст. їх діяльність започатковує на теренах не лише української культури, а й у цілому регіоні православного слов'янства зародження й поступ професійної філософії як самостійної ділянки духовного здобутку цих народів. Зусиллями цієї групи дослідників, власне, вперше було введено до активного фонду історико-філософської науки спадщину Т. Прокоповича, І. Гізеля, Г. Конiського, С. Яворського та багатьох інших репрезентів Києво-Могилянської школи у філософії.

Звертання до вивчення філософії Києво-Могилянської академії стимулювало спрямування дослідників углиб сторіч до пізнання джерел вітчизняної філософської думки. Дослідження *М. Поповича, В. Горського, С. Бондаря, Т. Голіченко* та інших, присвячені міфології східних слов'ян і філософським ідеям у культурі Київської Русі. *В. Нічик, В. Литвиновим, Я. Стратій* здійснені вивчення й публікація текстів українських діячів доби європейського ренесансу, філософії у братських школах та Острозькому науково-освітньому центрі.

У кінці 60-х початку 70-х років в українській філософії виникла орієнтація на розгортання масштабних «конкретно-соціологічних» досліджень суспільного життя. Розпочалось емпіричне дослідження широкого спектра гуманітарних питань (соціальної мобільності – *М. Мокляк,* соціально-психологічних аспектів, міжлюдських стосунків – *В. Папіотто, М. Сакада*, моралі та моральності – *В. Жмир, А. Ручка,* соціальної активності – *В. Осовський* тощо); тоді було закладено підвалини майбутнього інституту соціології. В 1969 році було відновлено часопис «Філософська думка» (головний редактор *В. Шинкарук*).

У 1968-2001 роках Інститут філософії очолював відомий український філософ *В. Шинкарук (1928 – 2001).* Фахівець у галузі німецької класичної філософії та теорії пізнання, він опублікував матеріали своїх досліджень у

фундаментальних працях «Логіка, діалектика і теорія пізнання Гегеля» (1964 р.), «Теорія пізнання, логіка та діалектика І. Канта» (1974 р.), «Єдність діалектики й теорії пізнання» (1977 р.), «Очерки з філософії Фейєрбаха» (1982 р.) тощо.

В. Шинкаруком була розроблена масштабна програма світоглядно-антропологічної переорієнтації філософії. Реалізація згаданої програми, яка здійснювалася всупереч постійним звинуваченням у ревізіонізмі, «абстрактному гуманізмі» тощо, означало «цент рацію» усього проблемного розмаїття предмета філософських роздумів на проблеми людини, її сутнісних сил і здібностей, духовного світу особистості як свого роду «внутрішнього Всесвіту». Філософія постала як форма духовного самовизначення людини у світі її життєдіяльності, як «жива душа культури». Відповідно розробки зі світоглядно-антропологічної проблематики органічно виходять на ширше поле філософських проблем теорії культури. Під скреслим кутом зору ще у сімдесяті роки здійснено комплексне дослідження філософсько-соціологічного змісту науково-технічної революції, де обґрунтовано необхідність визначати ефективність суспільної життєдіяльності за рівнем розвитку людини, її здібностей, можливостей, духовних орієнтацій. Світоглядне та культурологічне бачення, що більш приймає також вивчення питань логіки й методології науки, соціальної філософії тощо.

Перманентні соціальні та економічні потрясіння, погіршення екологічної ситуації, психічний дискомфорт стали реаліями буття українського народу. Духовне здоров’я нації перебуває під потужним впливом чужих ідеологій, релігійних та псевдорелігійних течій, антилюдських учень і паранаукових концепцій, які намагаються спиратися на філософське підґрунтя.

Гостра необхідність творчого перегляду уставлених у попередні роки теоретичних та методологічних засад суспільних наук, потреба в філософському осмисленні мінливого буття, системи цінностей, психічних установок тощо вимагає від науковців кваліфікованого і виваженого аналізу.

За останні роки вітчизняні філософи та суспільствознавці розробляли шляхи подолання від однобічностей колишньої філософської методології

(праці *С. Кримського, А. Лоя, Б. Парахонського, М. Поповича, В. Табачковського, В. Лісового* та ін.) Розробки цих дослідників відображають постійний пошук нових форм філософського аналізу, який відбувається завдяки продуктивному синтезуванню вітчизняної та світової філософських традицій.

У працях *В. Антоненка, О. Базалука, В. Буслинського, І. Бойченка, Л. Губернського, Г. Горак, Ф. Горовського, О. Гриніва, В. Кременя, В. Князєва, М. Михальченка, І. Надольного, Б. Новикова, В. Пазенка, М. Панчука, О. Уледова* та інших, велика увага приділена соціальним процесам, що відбуваються у українському суспільстві, проблемам створення правової держави, етнічної консолідації громадянського суспільства та формування української політичної нації.

Теоретичні питання нації, національних відносин у суспільстві та націоналізму як соціального явища знайшли своє відображення у працях *О. Антонюка, І. Варзара, Ю. Вілкова, В. Євдокименка, В. Євтуха, О. Картунова, О. Котигоренка, І. Кураса, О. Майбороди, С. Макєєва, Л. Нагорної, І. Оніщенко, В. Панібудьласки, Ю. Римаренка, С. Римаренка, О. Рудакевича, Б. Попова, Н. Хмари, В. Фадєєва. Л. Шкляра, М. Шульги* та інших. Положення і висновки, я також наукові гіпотези, викладені ними в працях підтверджують, що етнічні відносини складають групу найскладніших проблем. На думку фахівців , тільки десять відсотків всіх держав можна вважати відносно етнічно однорідними. Більшість же країн є складною полі етнічною конструкцією, яка побудована не завжди з урахуванням інтересів етносів, що проживають в них.

У царині української філософії успішно працювали та працюють філософи: *П. Гнатенко, Б. Головко, І. Головаха, Н. Горбач, В. Загороднюк, І. Огородник. А. Колодний, В. Куценко, В. Лупський, Б. Лобовик, П. Косуха, М. Русин, А. Черній, М. Шлепаков, П. Яроцький, О. Яценко та інші. В. Крисаченко, М. Кисельов, В. Лук'янец, М. Омеляновський, П. Дишлевой* працюють у галузі філософських проблем природознавства. Займаються дослідженнями у галузі філософсько-методологічних проблем антропології, мови, культури, етичної і естетичної теорії *Є. Бистрицький, М. Гончаренко, С. Кримський, С. Крилова, В. Лутай, В. Малахов, В. Мазепа, І. Федорова, Н. Хамітов* та інші. Історію української філософії

досліджують *В. Нічик, В. Горський, В. Лісовий, І. Огородник, Ю. Вілічинський, В. Шевченко*.

В галузі вивчення комунікативних процесів та інформаційної безпеки в умовах сучасного українського суспільства, закономірності трансформації суспільної свідомості плідно працюють *В. Вашкевич, О. Висоцька, І. Девтеров, З. Самчук, Я. Любивий, В. Молодиченко, О. Наумкіна, М. Ожеван, Г. Почепцов, М. Степико, А. Толстоухов, В. Храмов, С. Ягодзінський* та інші українські вчені.

А. Гордієнко, І. Бичко, В. Лях, А. Єрмоленко, Г. Заїченко та деякі інші внесли великий вклад у дослідженні сучасної зарубіжної філософії. У царині методології філософії та науки, логіки працюють *І. Добронравова, М. Попович, О. Івакін, А. Конверський, М. Бургін, І. Цехмистро* та інші філософи України.

В теперешній Україні характерною особливістю розвитку філософії є звернення дослідників до фундаментальних цінностей суспільства, розробка проблем їх відрождення. Ця робота супроводжується дослідженнями *Г. Волинки, В. Воловича, Е. Причепія, М. Поліщук, В. Рижка, А. Ручки, П. Толочка, А. Ярошенка* та ін.

Видатний внесок у розробку освіти та її ролі у житті суспільства внесли *В. Андрущенко, В. Бех, А. Бойко, Л. Даниленко, Д. Дзвінчук, І. Зязюн, В. Кизима, М. Недюха, В. Пазенок, І Предборська, П. Таланчук, О. Уваркіна* та інші українські філософи.

Філософськи проблеми забезпечення безпеки у воєнній сфері, феномен воєнної могутності держави та методологічні основи взаємодії армії та суспільства досліджують *В. Абрамов, Е. Афонін, В. Баранівський, О. Бодрук, В. Грубов, О. Дзьобань, Г. Перепелица, В. Смолянюк, Г. Темко, В. Чорний, М. Цюрупа, М. Шевченко* та інші військові вчені суспільствознавці. В їх працях представлено аналіз соціально-філософських точок зору щодо проблем національної, міжнародної безпеки та воєн в постбіполярний період, розглядаються питання специфіки духовного світу військовослужбовців.

Важливою соціально-філософською проблемою є аналіз взаємодії армії та суспільства. Армія, як підкреслюють в своїх працях, *В. Мандрагеля, Є. Мануйлов, О. Панфілов, М. Требін* та інші фахівці, в

суспільстві відіграє подвійну, амбівалентну роль, виступаючи то як необхідний елемент існування суспільства, то як деструктивна і дегуманізована сила.

До загальновідомих філософів *української діаспори* необхідно віднести *В. Липинського, Д. Донцова, Д. Чижевського, Л. Шестова, В. Винниченка* та багатьох інших. Серед рис, притаманних філософській думці представників української діаспори важливо підкреслити український націоналізм, ідеалізм, екзистенціальну спрямованість філософських ідей. *В'ячеслав Липинський (1882 – 1931)* – представник української аристократії, прибічник монархічного режиму. *В. Липинський* дійшов висновку, що, відсутність абсолютної монархії на теренах України була причиною відсутності власної державної організації протягом сторіч. З монархічної теорії *В. Липинського* випливає також культ сили і великої людини. Стержневою ідеєю його філософських поглядів була ідея месіанства. Месіонізм він тлумачив як свого роду віру та визначеність вищими силами, призначення українського народу реалізувати високу місію в історії людства, що визначена йому долею.

Дмитро Донцов (1883 – 1973) – вчений, педагог, політичний діяч націоналістичного спрямування. Обґрунтовуючи інтегральний націоналізм, *Д. Донцов* звертається до популярних у Європі ідей волюнтаризму А. Шопенгауера, Е. Гартмана, Ф. Ніцше. *Д. Донцов* розглядав націоналізм як світовідчуття українського народу, відстоював ідею політичної нації. Ідеалом і метою ідеї політичної нації *Д. Донцова* був політичний державницький сепаратизм, повний розрив з Росією, критика соціалізму. Як послідовник філософії Ф. Ніцше, підґрунтям національної ідеології *Д. Донцов* вважав волю нації до життя, влади, експансії. Наголошував, що реалізувати національну ідеологію можна лише на фанатизмі. На погляд дослідників творчості *Д. Донцова*, націонал-радикалізм у політиці, волюнтаризм у філософії політики, культурології та етиці й пов'язаний з ними ідеал надлюдини є визначальними характеристиками його світогляду.

Дмитро Чижевський (1894 – 1977) – на відміну від *В. Липинського* та *Д. Донцова*, активної участі в політичному житті не приймав. Був мислителем академічного типу, займався педагогічною і редакційною

діяльністю. *Д. Чижевський* є автором більш ніж 900 праць. Йому належить перша спроба змалювати розвиток української філософії. Філософські погляди *Д. Чижевського* формувалися під впливом ідей класичної онтології, феноменології, неокантіанства та етнопсихології. Як представник ідеалізму, послідовник Г. Геґеля, *Д. Чижевський* призначав вищу цінність ідеї. Він вважав, що філософія насамперед є засіб осмислення, усвідомлення унікальності національної культури. Як послідовник німецької філософії, вважав, що вона зробила провідний вплив на формування української філософської думки. Принциповою методологічною засадою досліджень *Д. Чижевського* є теза про приналежність слов'янських культур до античне-європейської духовної традиції й неможливість розуміння європейської культури без урахування внеску слов'янських народів. Цю тезу він конкретизує у понятті національної філософії, як специфічної, зумовленої національно-культурним контекстом, форми осмислення важливих світоглядних питань. *Д. Чижевський* є фундатором наукового історико-філософського українознавства, історію філософської думки в Україні він аналізує як окремий, самобутній напрям розвитку світового історико-філософського процесу. *Д. Чижевський* вперше всебічно дослідив унікальне явище українського бароко і наголосив на його значенні для подальшого розвитку української духовної історії.

Василь Зеньківський (1891 – 1962) стояв на позиціях ідеалізму, релігійного містицизму, послідовник неокантіанства. На творчість *В. Зіньківського* зробив вплив низька психологічних ідей фройдизму та феноменології. Основним напрямком його філософських пошуків було дослідження причинно-слідчих зв'язків та детермінації психічних актів свідомості, які носили яскравий теологічний характер. *В. Зеньківський* є автором фундаментальних праць з історії російської філософії, виховання, психології а також історії християнської філософії.

Серед українських філософів необхідно відмітити творчість *Льва Шестова (1866 – 1938)* – одного із засновників світової течії екзистенціалізму, послідовника К. К'єркегора, Ф. Ніцше, Ф. Достоєвського. Супротивник систематизації в філософії, логіки, суворого раціоналізму, прибічник вільного способу філософствування.

Його життєве кредо – сумніватися, сумніватися і ще раз сумніватися. Центральне місце в його творчості займає людина та її вищі духовні цінності. Головне спрямування філософських досліджень *Л. Шестова* – критика раціоналізму в філософії на засадах екзистенціалізму. Зусилля філософа були зосереджені на осмисленні трагічного становища людини у світі, а також початків людського існування взагалі, які є трансісторичними і втілюють довічні проблеми життя. Найгострішими, серед них, є проблеми між марнотою буденності та справжніми життєвими цінностями, між примусом необхідності та особистісною свободою.

Висновки. Українська філософія являє собою особливе оригінальне явище в руслі світової філософської думки. Її особливість полягає в етико-моральному напрямі, зорієнтованості на людину, її внутрішній світ. Українська філософія – це оригінальна система, в середині якої знаходиться дух українського народу, що базується на духовних цінностях, національній мудрості, національній культурі в синтезі зі світовою філософською думкою.

Тематика рефератів

1. Традиція «філософії серця»в українській філософії (Г. Сковорода, М. Гоголь, П. Куліш, П. Юркевич).
2. Гуманістичне-демократична філософія кінця XIX-XX ст. в Україні (П. Грабовський, Л. Українка, І. Франко).
3. Філософська думка української діаспори.
4. Новітній характер філософії Г. Сковороди.
5. Філософія лірики Лесі Українки.
6. Екзистенціальна спрямованість української філософії у творчості Лесі Українки, М. Гоголя, І. Франко.
7. Філософськи погляди В. Соловйова і М. Бердяєва.
8. Розвиток української національної ідеї в Україні та за її межами.
9. Філософське усвідомлення військової організації українського суспільства.
10. Соціально-філософські аспекти військової теорії і практики в творах українських мислителів XIX-XX ст.

Питання до самоконтролю

1. Назвіть характерні риси української філософії.
2. Охарактеризуйте розвиток філософської думки у Київській Русі.

3. Сформулюйте принципи філософії «братських шкіл».
4. Охарактеризуйте філософію Києво-Могилянської академії.
5. Назвіть основні філософські ідеї у творчості Г. Сковороди.
6. У чому полягають філософські ідеї творчості Т. Шевченка.
7. Охарактеризуйте філософію лірики Л. Українки.
8. Назвіть основні філософські ідеї революційно-демократичної філософії в Україні.
9. Розкрийте основні напрями і течії української філософії XIX – XX ст.
10. Охарактеризуйте філософські течії української діаспори.

Рекомендована література

1. Академічна філософія України. (XVII-I полов. XVIII ст.) / І. С. Захара. – Л.: Вид-во Львівського нац. ун-ту ім. Ів. Франка, 2000. – 237 с.
2. Бичко А. Історія філософії: підручник / А. Бичко, І. Бичко, В. Табачковський. – К.: Либідь, 2001. – 408 с.
3. Вернадський В. Кілька слів про ноосферу / Володимир Вернадський // Федів Ю. О. Історія української філософії / Ю. О. Федів, Н. Г. Мозгова. – К.: Україна, 2000. – 512 с.
4. Грабовський П. Зібрання творів у 3-х т. / П. Грабовський. – К., Наук. думка, 1981. – Т. 3. –. 703 с.
5. Грушевський М. Ілюстрована історія України / Михайло Грушевський. – 1913. – [репр. відтворення]. – К. – Львів: МП «Райдуга», 1990. – 524 с.
6. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці у двох томах / М. П. Драгоманов. – К.: Наукова думка, 1970. – 1000 с.
7. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї / Дмитро Донцов. К.: Знання, 1991. – 48 с.
8. Іванько І. В. Філософія і стиль мислення Г. Сковороди / І. В. Іванько. – К.: Наукова думка, 1983. – 270 с.
9. Ільїн В. В. Український гуманізм: тотожність раціонального та ірраціонального (три ступені сходження до істини) / В. В. Ільїн. – К.: Укр. НДІПСК, 1999. – 412 с.
10. Історія української філософії: підручник / М. Ю. Русин, І. В. Огородник, С. В. Бондар та ін. – К.: Вид.-полігр. центр «Київський університет», 2008. – 591 с.
11. Історія української філософії: підручник. – К.: Академвидав, 2008. – 624 с.
12. Історія філософії України. Хрестоматія: навч. посіб. / Упоряд. М. Тарасенко, М. Русин, А. Бичко та ін. – К.: Либідь, 1993. – 560 с.
13. Історія філософії України: підручник. / М. Ф. Тарасенко., М. Ю. Русин., І. В. Бичко та ін. – К.: Либідь, 1994. – 416 с.
14. Історія філософії: підручник / Голова ред. кол. В. І. Ярошовець. – Ужгород: Інформаційно-видавничий центр Карпатського університету ім. Августина Волошина, 2010. – 821 с.
15. Історія філософії: підручник / За заг. ред. В. І. Ярошовця. – К.: Видавничо-

поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – 927 с.
16. Історія філософії. Словник / За заг. ред. В. І. Ярошовця. – К.: Знання України, 2012. – 1087 с.
17. Історія філософії: підручник: У 2 т. Т.2. / За ред. В. І. Ярошовця. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 536 с.
18. Огієнко І. Українська культура / Іван Огієнко. – К.: Абрис, 1991. – 272 с.
19. Прокопович Ф. Філософськи твори у 3-х т. / Феофан Прокопович. – К.: Наук. думка, 1979 – 1981. – Т. 1. – 512 с.
20. Сковорода Григорій. Повне зібр. творів / Григорій Сковорода / у 2-х т. – К., 1973.
21. Сковорода Г. С. Диалог про беса с Варсавой // Соч. / Г. С. Сковорода. – Минск: Современный литератор, 1999. – 704 с. – С. 273 -293.
22. Тарасенко М. Історія філософії України. Хрестоматія: навч. посібник для студентів вищ. навч. Закладів / Упор. М. Тарасенко, М. Русин, І. Бичко та ін. – К., 1993. – 560 с.
23. Шевченко Т. Г. Твори у 5 т. Т.1 Поетичні твори. (1837-1847) / Т. Г. Шевченко. – К.: Дніпро, 1978. – 373 с.
24. Шевченко Т. Г. Єретик // Кобзар / Т. Г. Шевченко. – К.: Дніпро, 1972. – 700 с. – С. 249-251.
25. Філософія: підручник // Бичко І. В., Бойченко І. В., Табачковський В. Г. – К.: Либідь, 2001. – 408 с.
26. Франко І. Зібр. творів у п’ятдесяти томах / Іван Франко. – К.: Наукова думка, 1976–1986.
27. Франко І. Поза межами можливого / Іван Франко // Федів Ю. О. Історія української філософії / Ю. О. Федів, Н. Г. Мозгова. – К.: Україна, 2000. – 512 с. – С. 440-441.
28. Чижевський Д. Нариси історії філософії на Україні. – К.: Вид-во Орій при УКСП Кобза, 1992. – 230 с.
29. Юркевич П. Д. Философские произведения / Памфил Данилович Юркевич. – М.: Правда, 1990. – 420 с.

РОЗДІЛ ІІ. ОНТОЛОГІЧНІ І ГНОСЕОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЗАГАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Тема 3.
ПРОБЛЕМА БУТТЯ І РОЗМАЇТТЯ ЙОГО ФОРМ. МАТЕРІЯ І СВІДОМІСТЬ

§ 1. Філософська проблема буття, його форми і континууми.
§ 2. Філософський зміст категорії «матерія».
§ 3. Свідомість як форма духовного життя, її структура і зміст.

Основні поняття: буття, об'єктивна та суб'єктивна реальність, субстанція, матерія, рух, простір, час, субстанція, буття людини, буття духовного, буття соціального, континуум, континуальність буття, ідеальне, духовне, свідомість, відображення, свідоме, надсвідоме, несвідоме, підсвідоме, ментальність.

Вступ. Цією темою починається вивчення ІІ розділу програми за курсом «Філософія» – «Онтологічні і гносеологічні основи загальної філософії». Буття є вихідним поняттям, на основі якого будується філософська картина світу. Буття є найширшім і найабстрактніше поняття, що вбирає в себе всі матеріальні і ідеальні процеси світобудови. Буття належить до основних категорій філософії, навколо яких концентрувалася увага більшості мислителів протягом історії філософії.

Пошуки буття, за М. Гайдеггером, це пошук своєї оселі, подолання своєї безпритульності, самітності, відчуження. Пошуки буття це пошуки коренів, торкнувшись яких, людина може відчути у собі силу для подолання безглуздості оточуючого світу, мужність жити не дивлячись на свою матеріальну скінченність, відчути собі необхідною часткою буття. Розуміння буття, дотик до нього, осіяння буттям перетворює людину, вириваючи його з безглуздого хаосу емпіричного життя, роблячи його самобутнім, частиною самого буття.

Знання основних положень досліджуваної теми має важливе світоглядне і методологічне значення для формування наукового світобачення, дозволяє усвідомити свою світоглядну позицію, самостійно

орієнтуватися в сучасному різноманітті філософських шкіл і течій, формування методологічного підґрунтя для майбутній науково-дослідної діяльності фахівців у галузі захисту інформації та спеціального зв'язку.

§ 1. Філософське поняття буття, його форми і континууми

«Буття» – одне з тих понять, що багатьма мислителями було покладене в основу філософії. Термін був введений в науковий обіг *Парменідом* і означає існування взагалі. Філософська проблема буття фіксує і виражає проблему існування, проблему сущого. Вчення про суще розвиває онтологія (термін введений у XVII ст. *Р. Гоклініусом*). Під *онтологією* розуміється окрема гілка філософського знання, що досліджує сутність буття світу, основи всього сутнісного: матерію, свідомість, простір, час, рух, причинність та ін. Прі цьому, сутність розуміється як те, що робить конкретній предмет саме тім, якім він є, це закон існування предмету. Тому сутність буття розгортається в онтології через з'ясування поняття «існування», як процесу.

Інша філософська наука про буття, його трансцендентні, надчуттєві принципи і першооснови, отримала назву «*метафізика*» (від грецьк. – після фізики). Термін був введений систематизатором творів Аристотеля *Андроніком Родоським* у I ст. до Р.Х. Але як метод пізнання, метафізика знаходиться в опозиції до діалектики. Метафізика розглядає буття через аналіз категорії «суще», під якою розуміється все що і снує у все світі. Метафізика у дослідженні буття робить акцент на з'ясуванні його сутності.

Проблеми буття являють собою фундаментальну світоглядну і методологічну проблему. Категорія буття – найдавніша філософська категорія, найбільш широкого рівня узагальненості, була стрижневим поняттям у вченні про універсалії. Усі вчення, починаючи з античності, містили вчення про буття як центральну проблему філософії.

Першу філософську концепцію буття висунули досократики, для яких буття збігається з матеріальним, непорушним та досконалим космосом. Для *Парменіда* воно було не створеним, завжди існуючим, самодостатнім, цілісним, незмінним, нерухомим і завершеним. Для *Геракліта* буття таке, що знаходиться у постійному русі, зміні, безупинне. Платон протиставляв

світ істинного буття – буття чистих ідеї, неістинному буттю – почуттєвому.

Аристотель поклав проблему буття в центр своєї філософії, позначив її як «вчення про первинні основи сутнісного». Він переборов протиставлення сфер буття у *Платона* і будує вчення про різноманітні рівні буття – від почуттєвого до інтелігібельного. Середньовічна християнська філософія знову протиставляє «істинне» – божественне буття – «неістинному» – створеному.

У епоху Відродження починається відхід від цієї позиції в той час, коли загальне визнання одержав культ матеріального буття, природи. Буття розглядалося як те, що протистоїть людині як природа. Ця трансформація, що виражала новий тип відношень людини до природи, який зумовлений розвитком науки, техніки і матеріальним виробництвом, підготувало концепції буття XVII–XVIII ст.

Філософія Нового часу розглядає буття, як реальність, певну субстанцію. Виникає трактування буття як об'єкту, що протистоїть суб'єктові. Буття обмежується природою, світом природних тіл, духовний же світ статусом буття не володіє. Але, починаючи з вчення Декарта, якій проголосив мислення ознакою існування людини, *Г. Лейбніця (1646 – 1716)*, – про духовні монади і *Дж. Берклі (1864 – 1753)*, поняття буття, як існування, вже не відмежується від духовного.

Найпильнішу увагу категорії буття було відведено у філософії *Г. Гегеля.* Побудову своєї філософської системи *Г. Гегель* починає з найабстрактнішого поняття – «чистого буття» – «ніщо» як початку, наявності можливості. З цієї можливості, із «ніщо» формується «дещо» – потенція, згорнута форма майбутнього буття, в якій діалектично з'єднані буття і небуття. Це єдність протилежностей, де відбувається робота зі становлення буття. Відзнака німецької класичної філософії в особі *Г. Гегеля* і *І. Канта* складається в тому, що вони виявили такий рівень буття як *об'єктивно-ідеальне буття*.

У сучасній некласичній філософії буття розглядається через призму існування внутрішнього світу людини. Екзистенціальна філософія, за твердженням *М. Гайдеггера*, розглядає буття через «існування», і «присутність», як момент, крапку в просторі і часі, між минулим і

майбутнім, що перебуває у постійному становленні. *Х. Борхес*, у своєму однойменному творі назвав цю точку істинного буття – точкою «Алеф».

Отже, ми бачимо, що розмова про буття необмежена часом і простором, є гранично абстрактною. Водночас, таке сходження до узагальненості аналізу допомагає розвивати особливі здібності людського розуму – уміння виявляти і вивчати зв'язки, гранично загальні для кожної області дійсності. А такі здібності треба розвивати не тільки філософам, але і людям конкретної справи, зокрема майбутнім фахівцям спеціального зв'язку і захисту інформації.

У самому широкому сенсі, *буття є реальність, що охоплює гранично загальне поняття про існування реального сущого*. Що ми розуміємо під реальністю, реально сущим? Це все, що існує взагалі: це і матеріальні речі, і процеси, і зв'язки, і властивості, і відношення, це і легенди, міфи, фантазії, що існують у свідомості людей і т.д. Але, цей предметний світ буття може існувати як предмет вивчення лише завдяки свідомості як феномени свідомості. Отже, існує *об'єктивна реальність* – тобто все те, що існує незалежно від нашої свідомості, поза нею. І – *суб'єктивна реальність* – як продукт діяльності людського мозку, свідомості: думки, поняття, міркування, забобони, уяви, наукові і ненаукові знання. Тобто явища і процеси, що утворюють суб'єктивну реальність, існують у нашій свідомості, у людському мисленні. Існуюча поза людською свідомістю об'єктивна реальність і суб'єктивна реальність, що являється її продуктом і існує лише в ній, незважаючи на їхнє серйозне розходження, глибоко взаємозалежні і взаємодіють один з одним. Цей глибинний зв'язок їхньої єдності і взаємодії, що охоплює всі можливі стани суб'єктивної й об'єктивної реальності, відбивається і фіксується філософською категорією буття.

Таким чином, *буття є єдність суб'єктивної й об'єктивної реальності*. Але, цей висновок породжує питання – що є основою цієї єдності? Тому, наступна проблема, яку необхідно розглянути – це *проблема єдності буття*. Виділяючи головні сфери буття: природу, суспільство, свідомість, ми думаємо, що різноманітні явища, події процеси, включені в ці сфери, об'єднані деякою загальною основою. Але

що це за основа, чи можна говорити про єдність безкінечного різноманітного світу?

Ідея такої єдності була висунута і конкретизувалися в понятті «субстанція» (від латин. – що лежить в основі). Субстанція означає внутрішню єдність, різноманіття конкретних явищ, предметів за допомогою яких вона існує. Матеріалістична діалектика розглядає різноманіття буття з точки зору матеріальної єдності всіх його проявів. Свідомість розуміється не як субстанція, а як особлива властивість матерії, що належить не всім, а тільки вищим формам її організації. Тому які б форми буття ми не розглядали, усі вони мають своєю граничну основу, свою субстанційну матерію.

Доцільно виділяти наступні *форми буття*: *буття речей, процесів*, що включає природне і буття речей, зроблених людиною (природна та штучна природа); *буття людини*, що включає буття у світі речей і специфічне людське буття; *буття духовного, ідеального*, що включає індивідуалізоване й об'єктивізоване буття; *буття соціального*, що включає буття людини в суспільстві і буття суспільства.

Буття як особлива філософська категорія, як універсальне поняття, що включає об'єктивну і суб'єктивну реальність має в собі ще один зріз – *історичну або соціальну реальність*. Історична реальність є дійсністю соціального буття людини, що з'єднує в собі минуле, сучасне і майбутнє, стан всіх суспільно значимих проявів його діяльності.

Особливе значення категорії буття полягає в тому, що воно свідчить про центральне положення людини в цьому світі. З одного боку, людина складається з реальної плоті, як форми об'єктивної реальності, але з іншого боку, – є творцем суб'єктивної реальності, світу мислення, відкрить і винаходів які, являючись проявами суб'єктивної реальності, можуть бути втілені в об'єктивну реальність буття. Отже, буття людини є серединою перетинання суб'єктивної й об'єктивної реальності, центром буття.

Аналіз об'єктивної реальності здійснюється на підставі розгортання поняття філософської категорії «матерія», тоді як з'ясування проблеми суб'єктивної реальності відбувається через аналіз духовного буття і перш за все свідомості.

§ 2. Матерія як об’єктивна реальність і форма прояву буття. Континуальність буття

В історії філософської думки зміни у поглядах на матерію відбувалися поступово, але закономірно, стосовно розвитку науки в цілому. Можна відокремити такі історичні етапи розвитку поглядів на матерію. Перший етап – матеріалізм античної філософії, якій характеризується стихійними, наївними поглядам на матерію. *Матерія* (з лат. – будівельний ліс) розглядається як першооснова природного світу, якої притаманні певні ознаки. За першооснову речей на цьому етапі приймаються конкретні форми матеріального світу: вода, повітря, вогонь, складається атомістична картина світу. Погляди на матеріальність світу відстоюють у своїх ученнях *Фалес, Анаксімен, Анаксімандр, Геракліт, Демокрит*. Другій етап – механістичного матеріалізму, був пов’язаний з бурхливим розвитком фізики і механіки у XVII – XVIII ст. Матерія в цей час ототожнювалася з її конкретними фізичними властивостями – масою, непроникливістю, довжиною або з атомами. Ці погляди розвиваються у працях *Б. Спінози, Д. Дідро, Ж. Ламерті, Дж. Бруно* та ін. Декарт визначає матерію як субстанцію самоіснуючого буття, атрибутами якої є протяжність, властивість займати певне місце, мати об’єм, бути тривимірною. *І. Ньютон* додає до декартового визначення матерії як субстанції таки атрибути як протяжність, непроникність, інертність. У філософській літературі можна зустріти відокремлення етапу, якій отримав назву «вульгарного матеріалізму» XIX ст. В цей період, пов'язаний з досягненнями науки і зростанням інтересу до діяльності людського мозку, у працях *Р. Авенаріуса, Е. Маха, Л. Бюхнеара, П. Кабаніса*, де свідомість безпідставно ототожнюється з матеріальними процесами головного мозку.

У зв’язку з досягненнями фізиці, відкриттям випромінення і електромагнітного поля у XX ст. виникла необхідність дати надзвичайно загальне визначення матерії, абстраговане від ототожнення її з конкретними властивостями речовини. Це було вирішено *В. Леніним (1870 – 1924)* у праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм».

Матерія – об’єктивна реальність, що існує незалежно від людської свідомості і відображується нею.

Поширене визначення матерії звучить так: матерія – філософська категорія для позначення об'єктивної реальності, що дана людині у її відчуттях, що копіюється, фотографується, відображається нашими відчуттями, та існує незалежно від них.

Аналіз цього визначення матерії приводить до наступних висновків: матерія не являється якимось конкретним предметом, а являє собою філософську категорію; у визначенні матерії вкладене матеріалістичне вирішення обох сторін основного питання філософії. У ньому вказано на первинність матерії у відношенні наших відчуттів, що відображають її і таким чином являються вторинними. Тим самим вирішується один бік основного питання філософії. З іншого боку, зазначено, що наші відчуття саме копіюють, відображають матерію, тобто дають певні достовірні знання; виділено основну ознаку матерії, що існує незалежно від наших відчуттів, тобто являється об'єктивною реальністю.

І, хоча, на відміну від попередніх визначень, це визначення є найбільш абстрактним, наближеним до розуміння буття як реальності, але на погляд сучасних дослідників, останнє, поширене визначення матерії, теж не є завершеним і обмежене пізнавальними властивостями людської свідомості, отже потребує подальшого розвитку. Як бачимо, поняття матерії проходить складний шлях в історії свого розвитку, постійно уточняється, поглиблюється, збагачується новими властивостями, відображаючи загалом розвиток пізнавальних властивостей науки.

Форми існування матерії як об'єктивної реальності. До основних форм існування матерії відносять *рух, простір і час,* що прийнято вважати атрибутами – невід'ємними властивостями матерії.

Рух – являється найважливішою внутрішньою властивою ознакою матерії, її атрибутом, засобом її існування. Ще старогрецький філософ Геракліт висловлював думку про те, що у світі усе тече, усе змінюється.

Метафізичний механістичний матеріалізм розумів під рухом просте переміщення тіл у просторі. Таке розуміння руху було обмеженим. Діалектичний матеріалізм під рухом розуміє не тільки механічне переміщення тіл у просторі, але і будь-яку зміну взагалі. На думку засновників матеріалістичного бачення історії, рух, аналізований у самому загальному змісті слова, як засіб існування матерії, як внутрішньо

властивої матерії атрибут, обіймає собою всі процеси та зміни, що відбуваються у всесвіті, починаючи від простого переміщення і закінчуючи мисленням. Отже *рух це категорія, що означає будь які зміни взагалі*.

Джерело руху лежить у властивостях самої матерії, у боротьбі протилежностей. Матерія існує тільки в русі, руху поза матерією немає. Між матерією і рухом існує нерозривний зв'язок. Поряд із рухом, матерії властива сталість, спокій. Спокій являє собою відносно стійку систему руху – рух у рівновазі. Отже, рух абсолютний, а спокій відносний.

Основні форми руху матерії вперше були класифіковані представниками матеріалістичного бачення історії. Спираючись на дані природознавства, про структуру матерії і закони її руху, розрізняються п'ять форм руху матерії:

- *механічний рух* – переміщення макротіл у просторі;
- *фізичний рух* – властивий фізичним процесам;
- *хімічний рух* – рух молекул речовини, що має прояв у хімічних реакціях;
- *біологічний рух* – процеси, що відбуваються в живих організмах;
- *соціальний рух* – соціальні процеси суспільного життя.

Можна продовжити запропоновану засновниками матеріалістичного бачення історії, класифікацію на основі носіїв руху, це – *геолітичний, астрономічний, кібернетичний* та інші форми руху. Між усіма формами руху матерії існують взаємні зв'язки, одні з яких можуть переходити в інші. На приклад: механічна форма руху переходить у теплову, теплова в електричну і навпаки. Кожна, більш складна форма ніби містить у собі в перетвореному вигляді більш прості. Водночас, жодна форма руху не може бути цілком зведена до іншого, а кожна вища форма руху не є сумою нижчих. Спроби пояснення більш високих форм руху матерії тільки на основі нижчих властивостей, доводить до механіцизму.

Простір і час як атрибути матерії. Простір і час виступають формами існування матерії, являються її атрибутами. *Простір – виражає розміри явищ і порядок їх розташування щодо один одного. Час – видображає тривалість існування і розвитку явищ, а також послідовність їх щодо один одного*.

Найважливішими *властивостями простору і часу* являються їхня загальність, об'єктивність, відносність, нерозривний зв'язок із матерією і рухом. Загальність простору і часу означає, що ніщо не може існувати поза часом і простором. Об'єктивність простору і часу пов'язана з тим , що вони – властивості самої матерії, і тому існують поза і незалежно від свідомості людей. Особливо великий внесок у розвиток наших уявлень про простір і час внесла теорія відносності *А. Енштейна (1879 – 1955).* Він довів, що простір і час нерозривно пов'язані один з одним та з матерією, що рухається. При великих швидкостях розміри тіл у напрямку руху скорочуються, а хід часу сповільнюється.

Крім загальних властивостей простір і час мають специфічні властивості.

Властивості часу: *тривалість* – послідовність процесів, що змінюють один одного моментами і станами; *одномірність* – у часу однієї тривалості; *необоротність* – із минулого в дійсне і майбутнє, тому треба цінувати час; *вічність* часу – виявляється як нескінченність його станів і інтервалів. Вона зумовлена неповторністю і вічністю матерії.

Властивості простору: *довжина* – стійке існування взаємодіючих елементів у різноманітних системах, *трьохвимірність* – вимір простору в довжину, ширину, глибину (висоту) – багатомірність простору всього лише математична абстракція; *нескінченність* – зумовлена нескінченністю матерії у всіх її проявах.

Категорії простору і часу широко використовують для характеристики стану геополітичної безпеки, розгортання війн, військових операцій. Поняття часу є найважливішим показником боєздатності військ, його використовують для характеристики тривалості війни. Фактор часу грає важливу роль у підвищенні бойової готовності частин і підрозділів. Отже, поняття простору та часу є важливими методологічними поняттями в теорії національної безпеки країни.

Таким чином, узагальнюючи питання про головні властивості матерії, необхідно зазначити, що рух, простір і час є невід'ємними властивостями матерії, її атрибутами. Рух матерії відбувається в просторі і в часі, що тісно пов'язані між собою та з матерією, що рухається.

Крім атрибутів, до *загальних властивостей матерії* відносять: *об'єктивність*, *вічність*, що виражається в нестворености і незнищеності матерії, *невичерпність* – безкрайнє кількісне і якісне різноманіття самої об'єктивної реальності, *відображення* – виражається в здатності будь-якого матеріального об'єкта відтворювати цю подію в іншій формі; ця властивість лежить в основі психічної діяльності людини та інформаційних процесах, досліджувальних кібернетикою; *структурність* – виражається в якісній неоднорідності матерії, її невичерпності і незвідності до будь яких останніх, незмінних часток. У структурі матеріального світу за видами організації матерії відрізняють такі рівні: *нежива, жива, соціально-організована матерія; речовина, поле, плазма; тверде тіло, рідке тіло, газоподібне тіло, плазмове тіло.*

Розкриваючи загальні властивості матерії, матеріалістична діалектика спирається на весь природний матеріал, на конкретні дані фізики, хімії, біології, астрономії й інших наук. Можна сказати, що загальні властивості матерії – це результат узагальнення багатовікової людської практики.

Сучасна наука про структуру матерії. Поріг сучасного фізичного знання про матерію простирається від 10^{-15} см. до 10^{28} см. Ці знання реалізуються у різних сферах людської діяльності. Наприклад, нанотехнології оперують величинами порядку нанометра, тобто однієї мільярдної метра від 10^{-8} см. До 19^{-9} м.

За своїми фізичними властивостями матерію можна умовно розділити на два різновиди – речовина і поле. При цьому природознавству відомі три види полів: електромагнітне, гравітаційне, ядерне. Як речовина, так і поле мають корпускулярні та хвилеві властивості, тобто складаються з часток (частки поля називаються квантами). Розходження між частками речовини і квантами поля в тому, що перші мають масу, а другі не володіють нею, їм властива маса особливого роду.

Частки речовини можна розглядати на різноманітних рівнях: на рівні складних (молекули, атоми, ядра) і елементарних (нейтрино, бозон, фотон та ін.) утворень, тобто найпростіших на даному етапі пізнання матерії – елементарні частки. При цьому треба мати на увазі, що частки і поля в загальному нерозривно пов'язані один з одним. Теорія квантових полів розглядає всі частки як збуджені стани відповідних полів. Світ

елементарних часток виявився дивовижно своєрідним, усі частки речовини мають хвилеві властивості: цей факт виявляється, наприклад, у дифракції електронів.

У 1888 р. *П. Дирак* математично передбачив існування античастинки, що була виявлена експериментально в 1932 р. – це був позитрон – антипод електрона, рівний йому по масі, але протилежний за знаком заряду. З тих пір було встановлено, що розподіл мікрооб'єктів на частинки й античастинки являється загальною закономірністю.

Елементарні частинки мають незвичайні властивості і підпорядковуються квантово-статичним закономірностям, що глибоко відрізняються від законів макросвіту. Всі елементарні мікрооб'єкти, вступаючи у взаємодію між собою, можуть перетворюватися один в інший безпосередньо або при наявності проміжних реакцій. Взаємоперетворюваність елементарних частинок – одна з фундаментальних закономірностей мікросвіту, що підтверджує принципи діалектики природи – принцип всезагального зв'язку, матеріальної єдності світу. Більш того, відкрито взаємний перехід частинок речовини і поля одне в інше. На приклад, електрон і позитрон, вступаючи у взаємодію один з одним, анігілюють і перетворюються в кванти електромагнітного поля. Сучасна квантова фізика стверджує про хвильові і корпускулярні властивості існування реальності, що підтверджує концепцію єдності буття. «Струнна теорія» обґрунтовує існування «бран», протилежних за властивостями, часток, які поєднані між собою хвильовими вібраціями, як би струнами, з яких складається фізичний універсум.

Отже, матеріальна єдність світу полягає в абсолютності і вічності матерії, її неповторності та незнищеності, підпорядкуванні всіх явищ загальним діалектичним закономірностям, різноманітних взаємних перетвореннях матеріальних об'єктів, історичному розвитку матерії, виникненні живої матерії на основі неживої.

Просторово-часова структура соціального буття. Категорії простору і часу є як найбільш загальними абстракціями, що відображають структурну організацію та мінливість буття. Форма є внутрішньою організацією змісту. Коли змістом є об'єктивна реальність, то простір і час є формами, що його організують. Поза цими формами матерія не існує.

Проте самі простір і час також не існують у відриві від матерії поза об’єктивною реальністю.

В історії культури людства категорії простору і часу завжди несли в собі великий зміст, ніби стимулюючи тим самим дух тієї чи іншої епохи, її спосіб організації та самовияву. Регулювання ритуалів та звичаїв, форм організації виробництва, типів ментальності, символів мистецтва – все це відтворювалося в багатомірності та різноманітних функціях простору та часу, цих найзагальніших форм буття та руху всього існуючого.

Люди відчувають та усвідомлюють світ у межах своєї епохи та культури, національного та історичного менталітету, вбачають його у формах свого часу та простору, вироблених даною культурою. Саме тому аналіз цих категорій тільки засобами природознавства значною мірою спрощує розуміння простору і часу, прив’язуючи їх лише до руху матерії як безсуб’єктного та бездуховного.

Простір і час, що пронизують будь-яке явище, є фрагментом об’єктивного світу. Вони відіграють важливу роль у відокремленні кожної речі від іншої, конкретизації універсальних зав’язків кожної речі або явищ з усім світом. Тому не можна навіть уявити собі цей світ поза простором та часом. Від простих механічних рухів та процесів до найскладніших – людського буття та мислення – простір і час зберігають свої найбільш загальні властивості.

Простір є формою координації об’єктів, найзагальнішою формою сталості, збереження об’єкту чи явища, його змісту. Час – це форма координації об’єктів, що змінюються, форма розвитку явищ, внутрішня міра їх існування та самознищення.

Завжди в єдності час і простір функціонують як універсальна, цілісна або *континуальна форма організації та координації буття*. Отже, кожен фрагмент світу має свій власний час і простір, які й творять його якісну специфіку.

Чим складніший той чи інший об’єкт, тим складнішим є і його просторово-часові форми, які не тільки набувають нових властивостей, але й зберігають найбільш загальні свої функції, тобто основу свого філософського усвідомлення. Взагалі є багато рівнів пізнання простору та часу: фізичний, історичний, соціальний, психологічний, культурний,

природничий, релятивний та ін. Простір і час це засоби визначення людини в історії та культурі, пізнання людини як суб'єкта свободи та творчості.

В історії філософії існували різні концепції простору і часу. Їх можна розділити на два класи: це концепції *субстанціальні* та *реляційні* концепції.

Субстанціальні концепції розглядають простір і час як особливі сутності, які існують самі по собі, незалежно від матеріальних об'єктів. Вони ніби арена, на якій розгортаються процеси і об'єкти. Подібно тому, як арена може існувати без предметів, акторів і застав, так і простір та час можуть існувати незалежно від матеріальних об'єктів і процесів. Ця точка зору відстоювалась *Демокрітом, Епікуром, І. Ньютоном, І. Кантом*. Метафізичні матеріалісти XVII–XVIII ст. розуміли простір як субстанцію, що існує незалежно від людини і його свідомості. Ідеалістичні погляди на субстанцію простору і часу розуміють її як породжену свідомістю чи духом.

Реляційні концепції розглядають простір і час як особливі відношення між об'єктом і процесами, що поза їх межами не існують. До реляційних належать концепції *Г. Ляйбніца* і *Г. Геґеля*. Реляційні концепції також є матеріалістичними та ідеалістичними. *Г. Ляйбніц* цю концепцію розвивав з позиції ідеалізму. Матеріалістичну реляційну концепцію розвиває діалектичний матеріалізм, який вважає простір і час формами буття матерії, незалежними від людини і свідомості.

Досягнення сучасної науки свідчать на користь реляційного підходу до розуміння простору і часу. Величезний внесок в розробку наукових поглядів на проблему континуальності буття зробив *М. Лобачевський (1792 – 1856)*. Він висунув ідею, відповідно з якою закономірності геометрії можуть бути відмінними в різних масштабах. Він збудував неевклідову геометрію, відповідно з якою через точку взяту поза прямою можна провести не одну, а нескінченну безліч множин прямих, що непересічні з даною прямою. Сума кутів трикутника в цій геометрії завжди менше 180^0. Геометрія *М. Лобачевського* – це геометрія розімкнутого Всесвіту.

Б. Риман (1826 – 1866), створив ще одну неевклідову геометрію. В ній через точку, взяту поза прямою, неможливо провести жодної прямої, що не

перетинає дану пряму. Дана геометрія збудована при відсутності паралельних прямих, а сума кутів трикутника більше 180 градусів. Ця геометрія описує модель замкненого Всесвіту чи сфери. Ідеї *Лобачевського* про простір набули подальшого розвитку в сучасній фізиці. Важливим кроком в еволюції поглядів на просторово-часовий континуум було створення спеціальної теорії відносності *А. Ейнштейном* (1905 р.). Теорія доводить, що у реальному фізичному світі просторові і часові інтервали змінюються при переході від однієї системи відліку до іншої. При збільшенні відносної швидкості руху системи відліку просторові інтервали скорочуються, а часові розтягуються.

Теорія виявила глибокий зв'язок між простором і часом і показала, що у природі існує єдиний простір-час – це континуум (з лат. – безперервний, цілісний). Але окремо простір і окремо час – це лише своєрідні проекції, які залежні від руху речей. Розділяє простір і час людське мислення завдяки властивості абстрагування.

В спеціальній теорії відносності простір-час зображується як чотиримірний континуум, де три просторові та часова координати виступають як такі, що змінюються при переході від однієї системи відліку до іншої одночасно. Теорія відносності розкрила внутрішній зв'язок простору-часу і руху матерії і виявила, що простір і час визначаються станом матерії, що рухається. Ідеї спеціальної теорії відносності набули подальшого розвитку в загальній теорії відносності, яка була створена *А. Ейнштейном* у 1916 р. В теорії було доведено, що геометрія простору-часу визначається характером поля тяжіння, що в свою чергу визначено взаємним розташуванням мас об'єктів. Поблизу великих мас відбувається викривлення простору і сповільнення ходу часу.

Таким чином простір-час нашого світу має чотири виміри, три з яких характеризують простір і одне – час, які у сукупності з матерією, що рухається формують фізичний континуум. У сучасній філософії поняття континууму розглядається як єдність, цілісність простору, часу, руху, а також свідомості, Духу. Таким чином характеристикою континууму культури, цивілізації, науки, релігії.

Особливості фізичного, біологічного та соціального просторово-часового континууму. Кожна форма руху створює особливий континуум

простору-часу. Які ж конкретні риси мають простір та час у таких формах руху, як фізичний, біологічний та соціальний? Основи розуміння фізичного простору-часу були закладені у механічній картині світу *І. Ньютона (1642 – 1727)*, теорії *О. Френзеля*, теорії електромагнітного поля *Д. Максвела*, теорії відносності *А. Ейнштейна*. Але теорія *А. Ейнштейна* розкриває статичну модель Всесвіту.

Проте, московський вчений *А. Фрідман* сформулював динамічну модель Всесвіту, що підтверджується ефектом «червоного зміщення» кольорового спектру і вказує на «розбігання» галактик після великого вибуху. Концепція *А. Фрідмана (1888 – 1925)*, – це концепція просторової замкненості Всесвіту. Австрійський фізик *П. Еренфест (1880 – 1933)*, довів, що тримірність простору є умовою існування сталих систем. У просторі, де більше трьох вимірів такі системи неможливі. В ньому не існувало б замкнених орбіт планет і планетарних систем. Те ж саме стосується атомів і молекул. Можливість виникнення електронних оболонок існує відповідно до концепції *П. Еренфеста* лише у тримірному просторі.

Але проблема багатовимірності простору і часу має право на існування у зв’язку з урахуванням сучасних концепцій виникнення Метагалактики і гіпотез про існування позаметагалактичних об’єктів – інших світів, які виникають внаслідок фазових переходів фізичного вакууму. У філософії ці концепції мають назву мультиверсумних, на відміну від універсумних. Сучасні космологічні уявлення на підставі фізико-математичних моделей припускають, що Великий Всесвіт є Мультиверсум, який складається з множини світів, аналогічних нашій Метагалактиці. В цих світах можуть бути принципово інші форми простору і часу. У свою чергу, просторово-часова структура має специфічні особливості на рівнях *мега-*, *макро-*, *мезо-* і *мікросвіту*.

Сучасна наукова концепція простору-часу обґрунтовує ідею якісного різноманіття просторово-часових структур. Затверджуючи нерозривний зв’язок простору-часу з рухомою матерією, концепція припускає, що розвиток матерії і поява нових форм її руху повинна супроводжуватись становленням якісно-специфічних форм простору і часу.

Три основних сфери матеріального світу – нежива природа, життя, суспільство – характеризуються специфічними просторово-часовими структурами і створюють просторово-часові континууми. Особливості біологічного простору-часу**.** Поява живої природи пов'язана з формуванням специфічного типу її просторово-часової організації.

Особливості біологічного просторово-часового континууму. У чому ж полягає специфічність біологічного просторово-часового континууму? По-перше, обмеженість існування біологічного простору-часу. По-друге, обумовленість біологічного простору-часу фізичними параметрами координатами, планетарним і галактичним рухом. По-третє, лівобічна асиметрія організації біологічних систем. По-четверте, функціонування так званих «біологічних годинників» у біологічних системах як моделей організації часу внутрішніх процесів. Проблему біологічного часу досліджує – біоритмологія, хроногенетика, хронобіологія.

Одним із перших, специфіку біологічного часу та простору визначив *В. Вернадський (1863 – 1945)*, який вивчав специфіку просторової симетрії біологічних систем. *М. Вавілов (1887 – 1943)* підкреслював, що без досліджень просторового та часового зв'язку неможливе пізнання ні суті, ні специфіки тварин та рослин.

Сучасна біологія всебічно досліджує роль часу та простору в розвитку живої природи. Доведено, що тримірним є розміщення атомів і молекул; як тримірна ґратка постає кристалічна структура клітини. Тримірною є також об'ємна модель ДНК, яку запропонували *Д. Уотсон* і *Ф. Крік*.

Значне місце в дослідженні біологічного часу та простору займає проблема симетрії та асиметрії. Як вважають вчені, суперечність симетрії та асиметрії визначає (детермінує) розвиток усього живого. Особливості асиметрії проявляються на різних рівнях організації живого. Просторову організацію живих молекул характеризує асиметрія «лівого» і «правого» угрупувань атомів. Більшість органічних молекул може існувати у двох формах, що відрізняються просторовою орієнтацією одних і тих же угрупувань атомів, причому формі з «правобічним» угрупуванням – відповідає дзеркальна її «лівобічна» форма. Але, що стосується живих систем, то в молекулах, що їх складають, є тільки «лівобічні» форми. Хоча

ця особливість просторових характеристик живих систем відома вже давно, вона поки що не має загальноприйнятого наукового пояснення. Наприклад, *Л. Пастер (1822 – 1895)* вважав, що асиметрія є результатом дії зовнішніх природних чинників, до яких пристосувалось життя.

Асиметрія проявляється не тільки на молекулярному рівні, але й на рівні організмів, що виражається в їх будові і динаміці. Сполучення симетрії і асиметрії забезпечує активно-пристосувальні реакції організмів, різноманіття руху і функцій, що необхідні для існування та виживання.

В. Вернадський відзначав неевклідовий характер просторової асиметрії, що властивий живим організмам. Для тривимірного евклідового простору мікросвіту, в який вписується живий організм, поняття «правого» і «лівого» тотожними. Відсутність цієї тотожності, прояв «левізни» в організації живого, *В. Вернадський* оцінював як свідоцтво особливості біологічного простору. Він висував гіпотезу, згідно з якої біосферу потрібно розглядати як складну композицію неевклідових просторів організмів і локальних евклідових просторів неорганічних об’єктів, з якими взаємодіють ці організми.

Виходячи з поняття симетрії біологічних систем, вчені припускають наявність безлічі «співіснуючих» біологічних просторів, які поки що не здатна описати жодна з відомих геометрій (простір клітинних процесів, середовища й організму, історичний простір популяцій тощо). Проблема біологічного часу є однією з найактуальніших і в сучасній біології. Справді, часова організованість та упорядкованість, послідовність біологічних процесів є однією з корінних умов існування живих організмів.

Найважливіша проблема – дослідження так званих «біологічних годинників». Як зазначають вчені, біологічний час виражає часові відношення подій, які мали місце в просторі біологічних годинників. Біологічний годинник – це такий механізм, який керує реакціями організмів, їхньою функціональною поведінкою. Завдяки такому механізмові в організмі закріплюються ритми природного середовища. На думку вчених, власне через наявність внутрішньої ритмічності біофізичних та біохімічних процесів, їх узгодження за допомогою зворотного зв’язку із

зовнішньою ритмікою середовища, виникла можливість саморегулювання живих організмів відповідно до навколишньої дійсності.

Біологічний годинник незворотній. Це означає, що організм може лише зростати або старіти, але не навпаки. Навіть народження нових організмів є не повторенням часу кожного індивіда, а такими «спіралеподібними» крапками в розвитку, де «повернення» відбувається на вищому і складнішому рівні взаємодії із середовищем. Біологічний час не завжди адекватно фіксується в метриці фізичного часу. Поняття життя як біологічного часу для кожного організму має різну тривалість фізичного часу. Біологія ще має виробити метрику власного часу та простору.

В цілому, біологічний час, як і фізичний, виявляє також щільний зв'язок з біологічним простором. Тобто змістовність часу та простору тут зростає, як і їхня роль у формуванні біологічних процесів. Ми ще не навчилися використовувати власний біологічний годинник для гармонізації нашого існування з ритмами природи, що закладені рухом планети, сонячної системи, галактичним рухом. Ми не вміємо контролювати внутрішні ритми нашого організму, його біологічні резерви та потенціал. Вже доведено, що оволодіння можливостями біологічного часу – це шлях до міцного здоров'я та бадьорого самопочуття людини, підвищення працездатності.

У внутрішньому часі організму, в ритмах його біологічного годинника зовнішній час ніби стискається. Відбувається перенесення на майбутнє «спресованих» ритмів зовнішнього часу. Живий організм шляхом ієрархічної організації системи біологічного годинника (від клітинного рівня до системи органів) запускає реакції, що забезпечують його пристосування до майбутнього. Таким чином, спресовуючи минуле у своїй внутрішній просторово-часовій організації, він живе теперішнім і майбутнім одночасно.

Важливим напрямом у роботі сучасних вчених є налагодження фази циркадного (добового ритму) годинника. Дана проблема зводиться до аналізу динамічних біосистем, описання нестабільних станів рівноваги та геометричних циклів в багатомірному просторі біологічних станів. Це одні й ті ж процеси, які управляють добовими ритмами, проявляються на всіх рівнях біосистем від клітини до організму, вони є універсальними.

Особливості соціального простору-часу. Соціальний час і простір охоплюють найважливіші сфери буття людей – їх суб'єктивний світ, соціальні зв'язки, історичний процес та культуру. Тому важливою особливістю соціального простору-часу є охоплення суб'єктивної і об'єктивної реальності соціального буття. Матеріально-виробнича практика, в ході якої створюються та змінюються суспільні відносини, їх носії – соціальні групи, спільноти, етнічні утворення, класи, тощо, породжують свої власні форми – час і простір, де реалізується історичне буття, буття соціуму.

Суспільний час і простір – це форми, які виникають саме в суспільстві, породжуються його внутрішніми процесами, і регулюють цілеспрямовану діяльність людини. Отже, *соціальний час і простір є формами буття соціально-історичних процесів.* Сучасною наукою досліджено багато аспектів прояву соціального простору-часу – *світоглядний, соціально-психологічний, історичний, соціокультурний.* Дослідники мають різні погляди на специфіку носіїв цих форм, джерела їх надходження, на їх природу. Наприклад, центральним положенням історичної концепції *К. Ясперса (1883 – 1969)* є поняття «осьового часу», під яким він розуміє конкретну історичну епоху, яка визначає спрямованість розвитку соціально-історичного процесу. Осьовий чи стрижневий час є такою фазою в історичній пульсації, коли людство наближується до осі буття.

Актуальним є розгляд цих форм, якщо подивитися з боку об'єктивності буття соціальних суб'єктів, класів, націй тощо, які породжують всю сукупність відносин до реальності, встановлюють історичні, естетичні, етичні, світоглядні, культурні та інші виміри суспільної реальності. Соціальні час і простір – це внутрішня міра зрілості соціально-історичних спільнот – племен, родів, народів, націй, відносин між ними, засобів побудови структур соціального буття, власного досвіду соціальних суб'єктів, людства в цілому. Функції соціального часу та простору пов'язані з структурою суспільного буття.

Час, виступає найважливішим фактором, який формує специфічність досвіду. Це формування означало висунення різних ідей, програм, цілей, визначення важливого й менш важливого, актуального та неактуального

виділення в минулому того, що має сенс і актуальність у теперішньому, критику неактуальних і застарілих структур, відносин, інститутів, збереження культурних надбань минулого та ін. Цей процес означає також стале формування системи координат як системи цінностей у центрі якої завжди перебуває даний суб'єкт – клас, нація, покоління. У соціальному часі та просторі розгортається діяльність, що спрямована на реалізацію різних інтересів людей, виникає культурна творчість, формуються різні норми спільного буття.

Важливою функцією соціальних часу та простору є створення та збереження національної культури. У кожній такій культурі «свої» часові та просторові виміри, і це – один із проявів їх унікальності. В українській культурі час і простір – це форми і засоби соціального руху, формування нації, згуртування людей, розгортання гідності кожного, у світлі громадських обов'язків і цінностей. Соціальні час і простір забезпечують дію механізму історичної спадковості. Соціальний час пронизує собою політику, економіку, безпеку, культуру та мистецтво, переходячи з потенціальної форми в актуальну через діяльність наступних поколінь.

Загальні властивості соціального часу – *поліритмічність*, коли різні процеси в суспільстві відбуваються з різною швидкістю; єдність минулого, теперішнього та майбутнього; єдність часу, який існує в продуктах культури минулого й нинішнього часу діяльності людей; детермінація як колишнім, так і майбутнім; знакова природа часу. *Загальні властивості соціального простору* – це те, що соціальні час та простір вимірюються смисловими, функціональними відношеннями речей і людей, комунікативно-інформаційними показниками, багатошаровість; знаково-інформаційна насиченість; зв'язок з природним простором. Безперечно, соціальний час і простір детермінується історичним часом і геополітичним та інформаційним простором, безпосередньо пов'язані з трудовим та вільним часом, національним і географічним простором. Інформаційний вибух у XX ст. нерозривно пов'язаний зі специфікою сучасного соціального простору та часу.

Таким чином соціальний час і простір є формами руху та буття соціально-історичних процесів, суб'єктами яких є соціальні спільноти, групи, покоління, індивіди. Соціальний простір – це розташування

сукупності різних соціальних відносин, взаємозв'язків, їхніх носіїв, зміст і структура мовних, інформаційних, безпекових, екологічних та інших процесів. Соціальний простір – це також історичні зв'язки поколінь, епох, культур.

Соціальний час вимірюється такими одиницями як історична епоха, цивілізація, життя конкретної нації чи народу, покоління індивіда. У соціальному часі актуальним постає не тільки теперішнє, а й минуле та майбутнє. Це цілісність, взаємозв'язок усіх форм часу. Саме це відповідає універсальному ставленню людини до світу, універсальності самої людини. Соціальний час плине з різною швидкістю. Чим більше людей залучається до історичної діяльності, інформаційних і глобальних процесів, тим швидшим виявляються хід історії.

Соціальний час має своїх носіїв минулого, теперішнього й майбутнього. Так минуле в соціальному часі – це те, що перестало бути актуальним для людей, виявилося «знятим» подальшим розвитком соціальних відносин, політичних форм. Однак елементи минулого здатні переходити в модус «теперішнього», ставати актуальними. Теперішнє, як фаза соціального часу, постає живою діяльністю сучасних поколінь, їх активністю в реалізації інтересів. Майбутнє – це світ можливого, який увійшов в інтереси людей, і актуалізується в їхній діяльності. Це різні перспективи, плани, проекти, існуючі, але ще не реалізовані програми, зміст наукових знань, котрі ще не увійшли в практику. Саме тут функціонують моральні цінності та ідеали, які детермінують людську діяльність у бік людського прогресу.

Вирішення сучасних глобальних проблем людства значною мірою залежить від того, чи зможе стати людина власником свого життєвого часу, опанувати його. Опанування часом – це процес, який складається не тільки з пізнання часу, а й з урахування чинника часу в діяльності, спілкуванні, мисленні, поведінці в різних сферах суспільного буття та діяльності. Оволодіння соціальним часом необхідне для своєчасного розв'язання суперечностей суспільного буття, гармонізації суспільних відносин, інтересів, керування темпами розвитку нашого суспільства, знаходження оптимальних пропорцій для розвитку форм власності, розподілу праці тощо. Тому, міра опанування соціальним часом, постає

мірою зрілості суспільства. Соціальний, «людський» час як носій гуманістичних тенденцій, культурних детермінант людського спілкування не тільки між індивідами, а й поміж державами, народами все більше охоплює буття людства. Людський час – це також провідник впливу загальнолюдських цінностей на розвиток людини, підвищення рівня її духовності, гуманізму, культури.

Прогрес суспільства, його гуманізація пов'язані з наближенням простору та часу до людини, її соціально-історичного буття, в якому найціннішим постає створення простору для панування людяності, культури, взаємоповаги та взаєморозуміння поміж людьми, їхньої творчої активності, свободи та особистої безпеки. Прогресивний розвиток суспільства нерозривно пов'язаний з розкриттям властивостей, функцій різних форм часу та простору, культурно-практичним опануванням цих форм.

§ 3. Свідомість як форма духовного буття

Вивчаючи проблему буття як єдність об'єктивної і суб'єктивної реальності, ми зазначали, що формою прояву об'єктивної реальності є матеріальний світ і природа, тоді як формою прояву суб'єктивної реальності, як світу ідеального, є свідомість.

Свідомість є предметом дослідження онтології і метафізики, які спрямовує увагу на виявлення сутності свідомості як прояву духовного буття, але з різних методологічних позицій. Феноменологія і екзистенціалізм, представниками яких є *Е. Гуссерль, М. Гайдеггер, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс,* вивчають свідомість на підставі аналізу таких феноменів як феноменологічна та ейдетична редукція, екзистенція, трасценденція, межова ситуація та ін., які вважають єдиними надійними підставами людського пізнання. На кібернетичних підставах аналізує фунціонування знання молода наука – когнітологія (Cognitive Science), засновниками якої є *Дж. Міллер, Дж. Брунер.* Когнітологія досліджує процеси функціювання знання у різноманітних системах на перетині психології, логіки, лінгвістики та інформатики, вивчає проблеми «штучного інтелекту». Свідомість, як духовний прояв багатомірності людини, вивчає і така галузь метафізичних знань як філософська

антропологія, що заснована *М. Шелером, Г. Плеснером, Е. Ротхакером, А. Геленом*. І нарешті, психофізіологічні основи людської свідомості вивчає психологія.

Погляди на свідомість та її природу. Проблема свідомості належить до найскладніших філософських проблем, певне її усвідомлення приводить до розуміння сутності внутрішнього світу людини, різноманітних знань, ідей, надій, що становлять її багатство. Проблема свідомості, духу, духовності – одна з головних у філософії. Основним питанням філософії є відношення свідомості до матерії. Залежно від того, як ставиться і розв'язується це питання, визначається філософська, світоглядна позиція – належність до матеріалістичного або ідеалістичного напрямку.

Перші уявлення про свідомість виникли у прадавні часи, коли люди дійшли висновку, що процеси, які відбуваються в їхніх головах, відмінні від процесів природи, що їхнє бачення світу, а відповідно і місце в ньому, відрізняється від тваринного. Такі особливі властивості приписували душі, як прояву надприродного. Духовний світ людини являє собою цілісне явище, але функціонально диференційоване. До душевних явищ належать розум, воля, характер, темперамент, пам'ять, світ емоцій та почуттів. Душа людини – це індивідуальний феномен, який виражає унікальні особливості особистості.

Уявлення про душу як надприродне явище стало основою ідеалістичного світорозуміння, згідно з яким духовний початок є цілком самостійним, незалежним від матерії, природи і первинним стосовно неї. У філософії *об'єктивного ідеалізму* цей духовний початок було осмислено як особливу нематеріальну субстанцію, яка фіксувалася у таких поняттях як «Ідея», «Абсолютна ідея», «Абсолютний дух», «Світовий Дух» і являло собою першооснову буття. Представниками об'єктивного ідеалізму є *Платон, Аврелій Августин, Томас Аквінський*. В теології цей духовний початок персоніфіковано в постаті Бога – надприродної і надлюдської особи, творця світу. Поняття Духу характеризує над особистісне прагнення людини, її моральні і вольові якості які утворюють зміст духовності людини або суспільства, джерелом якої є вищій надприродний початок.

Суб'єктивний ідеалізм тлумачить свідомість як таку, що передує об'єктивній реальності у вигляді індивідуальної свідомості. Яскравими

представниками суб'єктивних поглядів на свідомість є *Дж. Берклі, Д. Юм. Й. Г. Фіхте* та ін. На погляд *Й. Г Фіхте,* вихідним поняттям філософії є суб'єкт, або «Я», якому протистоїть «не-Я» – об'єкт Головна теза *Й. Г Фіхте* полягає у тому, що без суб'єкта немає об'єкта і навпаки. Саме суб'єкт і його пізнавальна здатність створюють об'єкт.

Згідно з *дуалістичними концепціями* у світі завжди існували дві самостійні субстанції – матерія і свідомість, незалежні одна від одної. Свідомість як і матерія є вічною, вона не виникала і не народжувалась. Відповідно відпадала й необхідність вирішення питання про її походження. Дуалістичні концепції наголошують на відсутності радикальній відмінності між свідомістю та матеріально-чуттєвою реальністю і на цій підставі роблять висновок про існування у світі двох родів явищ або двох субстанцій – матеріальних та ідеальних, які існують незалежно одна від одної. Згідно з цими концепціями, що коли матерія організована певним способом як організовано людське тіло, в ній виникають властивості свідомості. До дуалістичних концепцій походження свідомості належать концепція *Б. Рассела, Тейяра де Шардена,* емерджентна теорія *Девіда Чалмерса*.

У *матеріалістичних концепціях* свідомість розглядається як прояв властивостей високоорганізованої матерії головного мозку, властивості ідеального відображення. Відображуючи об'єктивний світ, свідомість детермінується природним і соціальним середовищем. Але, якщо свідомість розглядати як відображення, то вона позбавляється будь-якого онтологічного статусу, тобто вважається, що вона не вносить у дійсність нічого принципово нового.

Отже, необхідно визначити *ознаки свідомості*. Найважливішими ознаками свідомості вважається:

- здатність до ідеального відображення дійсності та ідеальної творчості;
- пізнавальна й інтелектуальна здатність; створення і використання предметів культури;
- здатність звертання до Абсолюту, до Бога, вироблення духовних цінностей, їх споживання, використання;

- цілеспрямований і осмислений характер діяльності: здатність свідомості створювати образи майбутніх результатів діяльності;
- знакова діяльність і мова;
- здатність до саморефлексії та самоідентифікації як властивість внутрішньої фіксації свідомості;
- саморефлексія і евристичність свідомості як прояв субстанційності свідомості;
- очевидність і дійова активність.

Отже, свідомість має властивості, що зумовлюють певні труднощі при її вивченні та свідчать про її унікальний характер і особливий онтологічний статус.

Проблема походження свідомості. Особливість філософського аналізу свідомості, полягає у розкритті її буттєвих коренів, змісту, найважливіших ознак, властивостей та функцій. До філософських проблем свідомості належить насамперед проблема її походження.

Сучасна філософія не може дати остаточного і безсумнівного розв'язання цієї проблеми, але наявні, на сьогодні, авторитетні концепції походження свідомості допомагають цю проблему висвітлити. До таких концепцій можна відносити: *теологічну*, *космологічну, дуалістичну*, *еволюційну, трудову теорію* і *концепцію єдиного інформаційного поля*.

Теологічна концепція свідомості, що досконало обґрунтована у працях *Аврелія Августина* і *Томи Аквінського* і розглядає свідомість людини як прояв властивостей душі, яка є божим даром. Душа є нематеріальною субстанцією і за своєю сутністю є вічною. Природа душі складається з почуттів, розуму і волі. Але завданням людини, на погляд богословської концепції, є удосконалення душі за допомогою Св. Духа. Безумовним позитивом богословської концепції постає те, що вона підіймає людську свідомість до абсолютного, вищого, не обмежує її аспектами існування людини у природному світі. Проте, вона залишає поза увагою зв'язок свідомості з організмом, фізіологією, соціальними процесами, інформацією.

Космологічні концепції обґрунтовують походження свідомості із космосу. Наприклад, так звана теорія «панспермії», що розроблялась *Анаксагором, У. Томпсоном, Г. Гельмгольцем, С. Арреніусом*, стверджує,

що насіння життя – «сперма» розвіяне у всьому Всесвіті. За наявності сприятливих умов воно дає результат: розквіт форм життя і його свідомих проявів. На основі текстового аналізу «Книги Єноха», була створена теорія космічного втручання відповідно до якої «янголи» чи «сини небес» створили життя на Землі і людей.

Субстанційні концепції доводять походження свідомості з першооснови, певного підґрунтя – субстанції. Субстанційні концепції мають як ідеалістичне (*Платон, Геґель*), так і матеріалістичне (*Мелешот*) або дуалістичне чи нейтральне (*Б. Спіноза, Б. Рассел, В. Вернадський*) обґрунтування. Субстанційні концепції намагаються показати свідомість як конкретне виявлення вихідної засади світу – духу, ідеї або матерії, природи. Це концепції – активно діючого само породження людської свідомості на підставі природно-космічних передумов. Вона пояснює спрямованість еволюційних процесів як рух духу або природи до найповнішого виявлення якостей певної субстанції буття.

Концепція єдиного інформаційного поля, що розробляють *Я. Прибрам* і *Дж. Екклз,* наголошує, що усі процеси світу супроводжуються обміном інформацією, які відбуваються в єдиному інформаційному просторі. Людському мозку відводиться роль складного біологічного приймача, який лише приймає існуючу у цьому полі інформацію. Головним чинником розвитку свідомості прихильники концепції вважають вплив інформації на свідомість людини. Але ця концепція відриває свідомість людини від емоційного світу, прагнень до вищого, духовного надбання. Тому, дану концепцію вважають схильної до технократизму.

Еволюційна концепція, що обґрунтована в еволюційній теорії *Ч. Дарвіна,* стверджує, що внаслідок боротьби за існування та пристосування до умов довкілля, відбувається удосконалення видів живих організмів, з’являється психіка та людська свідомість. Але сучасна генетика заперечує можливість змін організмів лише через пристосування, ці зміни повинні бути зумовлені на генетичному рівні. Як вважають дослідники, теорія пристосування не підходить до людини, адже людина не стільки пристосовується до зовнішніх природних умов, скільки змінює їх.

До еволюційної концепції примикає *трудова теорія* як концепція походження свідомості внаслідок розвитку праці. Проте, трудова теорія не пояснює, чому при наявності праці із знаряддями, історичний процес формування свідомості був фактично або взагалі відсутній, або загальмований на дуже тривалий час. Відомо, що найдавніші кам'яні знаряддя праці відстають від сучасної людини у часі на 2,5 млн. років. Але помітні прояви людської свідомості, пов'язані зі спеціальними похованнями людей, наскальними малюнками – з'являються в інтервалі 100–35 тис. років тому. Цей факт надає підстави вважати трудову концепцію походження свідомості незавершеною.

В сучасний час, крім зазначених концепцій, існують інші наукові гіпотези, у яких головним чинником походження свідомості вважається або, збуджуючій мислення, вплив інформації або екологічна катастрофа та інші фактори. Але вони, поки що, залишаються лише гіпотезами.

Отже, огляд основних концепцій походження свідомості дозволяє зробити висновок про те, що жодна з них не може пояснити усіх складностей свідомості, як явища людського буття, проте кожна з них виділяє та акцентує важливі риси свідомості у фрагментарному вигляді.

В сучасний час, найбільш науково обґрунтованою вважається *матеріалістична концепція* походження свідомості, що ґрунтується на *теорії відображення*, хоча сучасні дослідники бачать певні недоліки в її обґрунтуванні. Передумовою матеріалістичного розв'язання проблеми про природу свідомості вважають дуалістичну концепцію *Б. Спінози* про свідомість як атрибут невід'ємну та необхідну характеристику буття. Без якого буття не є повним і завершеним. Тобто природа виробляє у процесі свого розвитку такі якості та здібності, вершиною яких є «думаючий дух». Це стає можливим завдяки тому, що матерії притаманна властивість відображення.

Відображення є здатністю матеріальних явищ, предметів, систем у процесі взаємодії, відтворювати в своїх структурах особливості інших явищ, предметів і систем.

Взаємодіючи між собою, випливаючи один на одного, матеріальні об'єкти залишають один в одному відбитки, «сліди» певних своїх властивостей, коли властивості одного предмета відтворюються в іншому

предметі. На підставі відображення відбувається накопичення інформації. Завдяки загальній, зумовленій взаємодії і взаємному відображенню – все несе інформацію про все. Перелічені властивості є загальними для всіх форм відображення. Таким чином, усі відображення проявляється в якісно різних формах. Кожна з них зумовлюється ступенем організації і розвитку матерії.

До основних форм відображення сучасна наука відносить:

по-перше, неорганічне відображення у неживій природі, це відображення, що пов'язане з механічними, фізичними і хімічними змінами предметів і характеризується пасивністю;

по-друге, органічне відображення у живій природі, якому притаманні подразливість, чутливість і психічні процеси, воно характеризується пристосуванням;

по-третє, соціальне відображення, що притаманне людської свідомості – це соціальна, об'єктивна форма відображення. Вона характеризується активністю, творчим характером.

Як бачимо, кожному рівню відображення притаманні пені властивості і ознаки.

Відображення становить процес, результатом якого є інформаційне відтворення властивостей взаємодіючих об'єктів. Інформація – об'єктивна сторона процесу відображення як властивості всієї матерії. Вона всезагальна. Будь-яка взаємодія включає в себе інформаційний процес, вона є інформаційною взаємодією у тому розумінні, що залишає про себе пам'ять в іншому. *Інформація (від лат. відомості) – це відомості, що є об'єктом збирання, збереження, переробки і передавання, трансляції.* Усі матеріально-енергетичні системи одночасно є джерелами, носіями і споживачами інформації. Світ розглядається як сукупність речовини, енергії і інформації. Отже, *відображення – є процесуальна єдність інформації і дії*.

Розвиток психічних форм відображення, пов'язаних із подальшим удосконаленням нервової системи, формуванням людського мозку став природною передумовою виникнення свідомості як ідеальної форми відображення. Хоча перші ознаки «мислення» помічені у людиноподібної мавпі, дельфінів, інших вищих тварин, але мислення у власному розумінні,

свідомість, духовність – є сутнісними ознаками лише людини. *Вищий соціальний рівень відображення є ідеальною формою відображення, якій притаманна творча активність, конструктивність, абстрактне мислення*.

Таким чином, у процесі саморозвитку неживої і живої природні суспільства, матеріальне по своїй формі відображення, переходить у свою протилежність – в ідеальну форму на рівні соціальної організації матерії. Біологічна і психічна форма відображення – є перехідними східцями до ідеального відображення.

Генезис свідомості. У з'ясуванні генезису свідомості важливе значення мають чинники, які сприяли процесу зародження і становлення людської свідомості. У виникненні свідомості прийнято розрізняти біологічні передумови та соціальні чинники. До *біологічних передумов свідомості* відносять:

- появу білковій клітинки і виникнення життя на Землі (1 – 1,5 млрд. років тому);
- розвиток нервової системи і головного мозку.

Відомо, що мавпа має об'єм мозку до 600 куб. см, пітекантроп 800 – 900 куб. см, синантроп – 1200 куб. см, неандерталець і кроманьйонець – до 1600 куб.см, що складає 1/46 частину від тіла. Мозок людини – це цілковита функціональна система з 15 млрд. нейронів; тілесну організацію людиноподібних мавп, до ознак якої відносять розвиток гортані, прямоходіння, розвиток кінцівок; розвиток першої сигнальної системи вищих тварин; стадну форму існування людиноподібних мавп.

Але біологічні передумови самі по собі не могли породити свідомість. Вони створили лише можливість її появи. Вважається, що перехід від біологічного існування до соціально-трудової діяльності, яка зумовлена свідомістю, здійснюється тоді, коли для цього є не тільки перелічені вище біологічні передумови, а коли біологічний спосіб існування виявляє свою неспроможність у збереженні роду, що активує діяльність і розвиток мозку, сприяє формуванню первинних інтелектуальних властивостей.

До провідних *соціальних чинників виникнення свідомості* належать *праця*, *спілкування у первинному колективі*, *мова*, *спільний характер життєдіяльності.* Саме праця була тією формою пристосування до

середовища, яка викликала появу нової форми відображення свідомості. Праця сполучає у собі енергетичний обмін людини з середовищем і мовно-інформаційний обмін на рівні свідомості. Особливостями людської праці є виготовлення знарядь праці та цілеспрямований характер труда.

В процесі трудової, предметно-практичної діяльності, виготовлення і застосування знарядь праці формувалася здатність цілепокладання і планування дій, а це – вже певні ознаки свідомості.

Надзвичайно велике значення для розвитку свідомості мало виникнення мови з її комунікативними та сигніфікативними функціями – тобто, як засобу спілкування і позначання предметів, процесів, дій і тим самим абстрактного мислення і орієнтації у світі.

Іншім найважливішим чинником свідомості, на думку дослідників, є вплив інформації, що підлягає засвоєнню, переробці, збереженню та застосуванню свідомістю. Засвоєна інформація перетворюється у свідомості на знання, які утворюють інтелектуальні властивості свідомості. З погляду на це, свідомість – специфічний прояв духовної життєдіяльності людини, заснований на пізнанні, що робить свідомим зміст реальності у предметно-мовній формі знання. Проте свідомість, поряд з пізнавальною діяльністю, містить інші, не менш важливі значущості, які роблять людину саме людиною.

Поряд з пізнавальними й інтелектуальними здатностями, свідомість людини виражає її моральну і образно-творчу сутність, які є формами прояву духовності. Першоджерелом духовно-моральних якостей людини були умови співжиття, спільної діяльності. Саме вони формували потребу взаємодопомоги, вміння ототожнювати себе з іншим. Логіка аналізу проблеми привела нас до визначення свідомості в узагальненому вигляді.

Свідомість – це найвища, ідеальна, синтетична форма відображення дійсності, яка притаманна людському мозку й характеризується цілеспрямованістю, активністю, творчим характером, є засобом засвоєння і перетворення світу.

Структура і функції свідомості. Той факт, що свідомість не підлягає прямому чуттєвому спостереженню, що вона не фіксується за допомогою приладів, врешті визначаться як її ідеальність. Ідеальність, на відміну від матеріальності, не обмежується простором чи часом, але є суб'єктивною

реальністю, на відміну від матерії, як реальності об'єктивної. Хоча, з точки зору класичного ідеалізму, яскравими представниками якого є *Платон і Г. Гегель*, ідеальне також, поряд з матеріальним, володіє статусом об'єктивності. Але це не стосується власно свідомості.

Ідеальність свідомості, як правило, розуміють у трьох основних значеннях. *По-перше*, у можливості свідомості створювати ідеальні образи, які відображають процеси, предмети об'єктивної реальності – цей процес позначують як суб'єктивацію. *По-друге*, – можливість свідомості створювати в колі інтелектуального споглядання принципово нові ідеальні об'єкти – образи, уявлення, ідеї . Це є процесом інтелектуальної творчості або ідеалізації. *По-третє*, процес цілеспрямованого продукування нових речей є процесом опредметнення чи об'єктивації ідеальної думки у природному матеріалі. Найбільш адекватною формою опредметнення є мова, артефакти матеріальної культури.

Свідомість має складну структуру. Починаючи з XX ст. структуру свідомості вивчають такі філософські течії і школи як феноменологія, психоаналіз, екзистенціалізм, структуралізм, герменевтика, когнітивна психологія та ін. Складність фіксації структурних одиниць свідомості полягає у необхідності розмежувати її функціональні та результативні властивості, які в дійсному процесі свідомого життя людини перебувають у нерозривній єдності.

Структура свідомості – є єдністю її властивостей та похідних від них форм прояву. Структура свідомості, як ідеальний предмет вивчення, розрізняється за чотирма базовими ознаками:

по-перше, *за структурними рівнями* розрізняються надсвідоме, свідоме, самосвідомість, несвідоме, підсвідоме;

по-друге, *за складовими*, свідомість містить знання, мотиви, емоції, воля, почуття;

по-третє, *за формами прояву* свідомість містить мислення, інтелект, розум, розсудок, мудрість;

по-четверте, *за носіями* свідомості розрізняють індивідуальну, групову, масову, суспільну та ін.

Коротко розглянемо основні структурні компоненти свідомості. Але спочатку потрібно зауважити, що свідомість не тотожна психіці. Поняття

«психіки» ширше, порівняно з поняттям «свідомості». Психіка складається з таких духовних утворень, як *свідоме* і *несвідоме*, включає психічні процеси, властивості, стани, утворення.

Надсвідоме («над-Я» за *З. Фройдом*, Св. Дух у теологічних концепціях) – це продукт впливів на свідомість із зовні, вища інстанція в структурі душевного життя, яка виконує роль внутрішнього цензора, совісті. Це також вплив на свідомість зовнішньої моральної інстанції у формі пануючих етичних установок.

Підсвідоме – те, що раніше прийшло через свідомість, але вийшло на рівень психічного автоматизму. *Несвідоме* – людські реакції, дії і т. ін., що відбуваються на інстинктивному або через зовнішній вплив на автоматичному рівні (інстинкти, потяги, реакції у гіпнотичному стані). Приховані від осмислення і зовнішнього впливу елементи соціального підсвідомого – «архетипи свідомості» докладно проаналізовані в працях *Еріха Фромма* та *Карла-Густава Юнга.* Архетипи свідомості (з лат. первообраз, проформа) розглядаютья як архаїчні, глибинні психологічні структури, що вносять елементи стихійності в поведінку людини, як універсальні моделі безсвідомої психологічної активності, що спонтанно визначають людське мислення і поведінку. Вони виявляють себе у вигляді поза особистих установок, регулятивів і нахилів, що нерефлексовані, логічно не осмислені та неусвідомлені, але впливають на неадекватну поведінку людини, створюючи антропогенні чинники небезпек в життєдіяльності суспільства. Розв’язання проблеми підсвідомого як чиннику людської деструктивної поведінки стає можливим за умови формування гармонійної свідомої особистості та комплексної реалізації ідеї соціальної справедливості й соціального захисту в усіх сферах людської життєдіяльності.

Самосвідомість – це здатність людини робити об’єктом розгляду свою власну свідомість. Самосвідомість тісно пов’язана з рефлексією. *Рефлексія* – це принцип мислення, при якому здійснюється аналіз власного мислення, розуміння самого розуміння. *Рефлексивність* розуміється як здатність осмислення своєї внутрішньої і зовнішньої діяльності з позицій відповідності життєвим смислам і цінностям, що визначають життєві цілі, вона є умовою формування самосвідомості. Внутрішнім каталізатором

ініціації механізму рефлексивності є совість. На значущість почуття сорому як прояву совісті, звертає увагу Конфуцій в своєму «Чжун-Юї». Наявність почуття сорому, на переконання мислителя, вказує на близькість до опанування силою души, що необхідна при виконанні своїх обов'язків.

Отже, самосвідомість містить самовизначення, саморегулювання, самоконтроль, самоаналіз своїх знань, думок, поведінки, мотивів, інтересів, переконань і совість як внутрішній індикатор власної поведінки. Самосвідомість – важлива умова постійного самовдосконалення людини. За Платоном, діяльність душі – це внутрішня праця, яка має характер бесіди з самим собою.

З'ясувавши зміст свідомості за її структурними рівнями, перейдемо до розгляду власно свідомості за її складовими. Як було зазначено, основу свідомості складають знання. Знання – це відображення дійсності, сукупність відомостей про буття, форма духовного оволодіння дійсністю, засвоєна інформація.

Знання – особлива форма духовного засвоєння результатів пізнання як процесу відтворення дійсності, що характеризується усвідомленням їх істинності.

Сумнів в істинності пізнавального результату заперечує можливість зведення його до знання. та перетворює на *гадку*. Підміна верифікаційного критерію суб'єктивною впевненістю у безперечності пізнавального результату може привести до заміни знання на *віру*. Однак і саме знання в процесі практичного використання перетворюється у *переконання*. Серед таких форм духовного засвоєння результатів пізнання, як гадка та віра, знання є адекватним виразом співвідношення абсолютної та відносної істини. Будучи реалізацією людської здатності до пізнання та усвідомлення істини, знання відрізняється від простої *інформації* тим, що потребує не тільки засвоєння, але і потребує розв'язання проблеми адекватності інформації, створення системи оцінок зв'язку пізнавального результату з минулим досвідом та перспективами подальшого пізнання, його включення в сферу соціально-культурних цінностей, методологічних і світоглядних орієнтирів, у певну галузь науки чи діяльності. На противагу *думці*, яка може бути результатом суб'єктивної позиції, знання

визначається соціально-практичним процесом зведення одиничного досвіду до рівня загальнозначущого результату.

За рівнем рефлексивності, доказовості та системної теоретизації знання поділяється на *буденне*, що пов'язане з культурно-побутовим змістом; *наукове* як таке, що визначається певними канонами експериментальної та логічної достовірності, нормами наукового пізнання; *філософське*, що яке характеризується абстрактністю, всезагальністю та специфічними формами рефлексії. Знаково-мовною реалізацією знання виступає текст як семіотична система. В такому вузькому плані знання може розглядатись як осмислений текст у поєднанні з його розумінням. Але знання не зводиться лише до мовних конструкцій, воно визначається як соціально-культурне явище, що набуває синтетичного за своїми формами і змістом характеру.

Оперування знаннями, вираженими й закріпленими в поняттях це – мислення.

Мислення це вища форма активного відображення реальності, що полягає у цілеспрямованому, опосередкованому і узагальненому пізнанні суб'єктом сутнісних зв'язків і відношень предметів і явищ, у творчому створюванні нових ідеї і проектів майбутнього, прогнозуванні подій.

Мислення – це інтелектуальний процес, інформаційна діяльність, що набула якості опосередкованого, узагальненого усвідомленого пізнання, яке за допомогою абстрагування, міркувань – як зіставлень пізнавальних образів та логічного виведення думок, типізації даних про світ явищ розкриває їх необхідні зв'язки, закономірності, тенденції розвитку. Здатність ідеального передбачення бажаного результату своїх дій у вигляді цілей і побудова мисленого плану цих дій – специфічна особливість людини як свідомої, а не інстинктивно діючої істоти.

Генетично і за переважним використанням умоглядних чи практичних дій у мислительному процесі виділяють конкретно-дійове і теоретичне мислення. За характером побудови мислительних актів, формами їхнього здійснення та завданнями розрізняють також образно-спрямоване й абстрактне мислення. Відповідно до розкриття в історії пізнання різних категоріальних схем розуміння світу мислення характеризується певними стилями. Серед стилів мислення також розрізняють евристичний і

шаблонний, системний і безсистемний або мозаїчний, новаторський і консервативний, логічно-дискурсивний та образно-метафоричний, предметний та абстрактний, випереджаючий і традиційний. Але не можна стверджувати про якісь окремий «чистий» варіант стилю, завжди притаманний конкретній особі, тому що стиль залежить не тільки від предмету осмислення, але і від багатьох обставин у яких опинилася людина.

Процес мислення визначається низкою логічних операцій. Такими операціями є: порівняння пізнаваних об'єктів; аналіз і синтез даних; абстрагування істотних ознак об'єктів від їхніх другорядних рис і від самих об'єктів; узагальнення, класифікація та ін. Мислительні операції здійснюються за допомогою мови та мовних знаків, які є засобом акумуляції, формалізації та трансляції інформації. Мислення відзначається специфічним апаратом форм і методів функціювання. Вихідною формою процесу мислення є *судження*. Його зміст розкривається через побудову *умовиводів* і здійснюється шляхом зіставлення різних суджень. Синтезом суджень про певний об'єкт є *поняття*, яке в теоретичних системах знання стає формою розвитку ідеї. Мислення полягає в постійних переходах від окремого до загального, від конкретного до абстрактного і навпаки. Усвідомлення цих переходів досягається особливими методами мислення, зокрема різними дедуктивними та індуктивними прийомами пізнання. Без мислення немає людської свідомості. Призначення мислення – розв'язання проблем, які постають перед людиною.

Процес мислення характеризується певними рівнями відображення реальності, залежно від цілеспрямованості це – життєво-досвідний або буденний; теоретичний, чи науковий і абстрактне-образний або художній. Перши два рівні мислення розгортаються у формах розсудку, розуму, а також, здорового глузду і мудрості. *Розсудок* – форма логічного міркування, здатність до судження, оперування «готовими» поняттями згідно вимог формальної логіки. Основними логічними формами діяльності розсудку *є поняття* як форма мислення, що відображає предмети в їх загальних та істотних ознаках; *судження* як форма мислення яка на підставі ствердження або заперечення розкриває зв'язок між предметами та їх ознаками; *умовивід*, це форма мислення, коли на підставі

суджень – засновків, що пов'язані загальним терміном, отримується висновок. Цей процес відбувається на підставі логічних законів мислення.

Мислення на рівні життєво-практичного міркування або *буденного розсудку* має переважно стереотипний характер, спирається на задані зразки, як правило орієнтовано на практичну користь, визначається як *здоровий глузд*. Важливе значення у розсудному мисленні мають *стереотипи мислення*. Різноманітні соціальні та професійні норми і правила поведінки, набувають характеру відповідних *стереотипів мислення,* що регулюють поведінку людини у різноманітних ситуаціях. Як регулятивний елемент світогляду, *стереотипи мислення* являють собою стандарти світосприйнятя і ставлення соціальних суб'єктів до соціальних і професійних норм і цінностей, дотримання яких обумовлює життєдіяльність. Стереотипи – це сформовані в свідомості духовні утворення, що відбивають загальноприйняті, стандартні відносини, оцінки і розпорядження як умови життєдіяльності. Стереотипи мислення, існують не тільки як розпорядження до виконання певних норм і заборони, але і у вигляді фразеологізмів, приказок, прислів'їв, заповітів. Стереотипи містять неповний, однобічний опис соціальної поведінкової ситуації і емоційне забарвлене ставлення до неї, що засноване на певних традиціях і звичаях етнічних, конфесійних, соціальних спільнот і професійних груп. Через стереотипи запроваджуються також певні стилі життя, що ґрунтуються принципах необмеженого споживання і вседозволеності. Тобто, на підставі певного комплексу стереотипів відбувається моделювання і програмування споживацької поведінки. Стереотипи формують, так звану «кліпову», «колажну» свідомість, що розмиває цілісність соціальної картини світу і дозволяє зомбувати свідомість людини. Стереотипи широко використовуються в політичних цілях для формування викривленого ставлення до політичних і соціальних процесів і впливових персон.

Формування стереотипу у свідомості людини відбувається по двох основних напрямках: у процесі безпосередньої взаємодії особи із соціальним середовищем й у процесі комунікаційного впливу, тобто через засоби масової інформації, комунікаційні мережі, спеціальну пропаганду, навчання і виховання особистості, а також, внаслідок *деструктивної індоктринації свідомості*. Індоктринація свідомості застосовується для

опанування, контролю і управління свідомістю людини у деструктивних культах, тоталітарних сектах і антисоціальних групах, терористичних групах. Процес індоктринації пов'язаний з нав'язуванням членам секти культової «доктрини» як комплексної системи «знань», вірувань, ціннісних орієнтацій, мотивації, що викликають докорінні зміни світосприйняття, світобачення, світорозуміння і поведінки. Метою такої індоктринації є зміна особистості, встановлення тотального контролю над духовним, емоційним, інтелектуальним і соціальним життям, підкорення свідомості людини з певною, прихованою від неї, ціллю.

Тільки самостійне осмислення предметної ситуації, що поєднує раціональність, глибинні життєві смисли і духовно-моральні цінності, дає можливість людині вийти за межи стереотипного, шаблонного сприймання оточуючої дійсності, побачити справжні ризики і загрози, що ховаються в некритичному ставленні до інформації, що нав'язується в рекламних, комерційних, вузько ідеологічних, або злочинних цілях. Основною формою такого мислення є розум як вищий рівень мислення, які акумулює у собі синтез усіх форм абстрактного мислення.

Розум розглядається як здатність свідомості до аналітичного мислення. *Розум* – це рефлектуюче, абстрагуюче, синтезуюче, евристичне мислення, орієнтоване на відкриття або створення нового. Мислення здійснюється за допомогою таких операцій як аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, абстрагування, конкретизація та ін. Форми мислення, методи, логічні операції вивчає логіка, але сам процес пізнання – гносеологія.

Вищий ступінь прояву розуму – *мудрість* – це розум, якій поряд із знанням, збагачений особистим досвідом, що дозволяє розв'язувати складні проблеми у житті людини і суспільства. *Мудрість* визначається як досвідченість, що характеризується етичною духовністю, причетністю до вищих життєвих цінностей. Вона є результатом використання пізнавальних та інтелектуальних зусиль людини в їх органічному зв'язку із потребами реальної життєдіяльності. Функції мудрості, що пов'язані з інтеграцією способу буття зі способом думок, використовуються філософською антропологією.

Сфера емоцій людини – це процес переживання життєвої значущості явищ і ситуацій, внутрішній стан, що виявляє ставлення особи до зовнішніх подій. Емоції поділяють на прості, елементарні, складні і вищі. По силі прояву і тривалості відрізняють: почуття – ставлення до зовнішніх впливів (задоволення, радість, горе); настрої – слабко виражені, але тривалі емоційні стани; афекти – переживання великої сили, але не тривалі; а також стреси і фрустрації – емоційні стани, що виникають у складних ситуаціях і при досягненні важливої мети.

Емоції поділяють на позитивні і негативні, які стимулюють чи гальмують діяльність. Вищим рівнем емоцій є духовні, вищі почуття (почуття любові, релігійні, етичні, естетичні почуття). Емоційна сфера здійснює значний вплив на всі прояви свідомості людини, стимулюють чи гальмують прояви життєдіяльності людини, є важливим чинником усіх форм діяльності людини. Значення емоцій в етичному контексті на засадах логічного емпіризму вивчає емотивізм (від англ. emotive – те, що викликає емоції, збуджує). Представниками емотивізму є *А. Айєр (1910 – 1989), Б. Рассел, Р. Стивенсон*.

Важливою складовою свідомості людини є воля. *Воля* – це здатність людини мобілізувати духовні й фізичні сили на досягнення мети. У волі на перший план виступає діюча «енергійна» сторона свідомості, її активність, цілеспрямованість, які вимагають певних зусиль, зосередженості, напруги. Воля потребує свого виховання і тренування. Тільки людина з сильною волею може спрямувати свої сили на досягнення вищих соціальних потреб, соціально значимих цілей. Воля є важливим показником особистих якостей військовослужбовця, фахівця спеціального зв'язку України.

Отже, свідомість – це не проста сума елементів, а їх інтегральне, багатоструктурне ціле, духовний континуум особистості.

Функції свідомості. *Функції (з лат. funktio – виконання) – це зовнішнє проявлення властивостей об'єкта, його призначення*. Можливості свідомості виявляються в її функціях, єдність яких, урешті-решт і забезпечує людині особливий спосіб буття. У скороченому узагальненому варіанті виділяють три основні функції свідомості. По-перше, *світоглядну*, що відображає властивість функціонування свідомості як певної світоорієнтуючої системи. По-друге, – *рефлексуючу* функцію, як здатність

мислення до усвідомлення власних форм діяльності. По-третє, – *творчу* функцію, що відображає властивість свідомості до створення нового, до проектній діяльності. В цих функціях знаходять своє виявлення всі основні можливості свідомості, про які йшлось вище.

Якщо більш докладно аналізувати призначення свідомості, то потрібно додатково означити такі її функції. *Інформаційно-пізнавальна функція* зумовлює забезпечення людини необхідною інформацією, її накопичення та закріплення у мовних формах, формування на цій підставі нових знань та їх передачу майбутнім поколінням. Отже ця функція редукується як акумуляція, систематизація, збереження і трансляція знання. *Оцінювально-ціннісна або аксіологічна функція* зумовлює визначення значущості тих чи інших явищ на підставі оцінювання і порівнювання явищ з системою імперативів, ідеальних еталонів, норм, правил, цінностей, ідеалів, принципів. *Сенсотворча функція* полягає у визначенні і формуванні системи життєвих смислів існування людини через зіставлення суспільної реальності з ідеалами, цілями, вищими цінностями. *Функція цілепокладання або телеологічна* полягає у властивостях свідомості визначати цілі життєдіяльності як превентивного створення образа майбутнього результату діяльності. *Конструктивно-творча або евристична функція* полягає у можливостях мислення до створення нового знання, здійснення відкрить, винаходів, побудови нових проектів як ідеальних моделей майбутнього на підставі усвідомленого перетворення знань. *Організаційно-вольова функція* полягає у можливостях зосередження духовних та фізичних сил у напрямі досягнення мети. Комунікативно-регулятивна: ідеальне моделювання соціальних зв’язків, регулювання відношень. *Рефлексуюча функція* забезпечує функціонування самосвідомості на підставі усвідомлення і відображення процесів у власній свідомості, спрямування на само ідентифікацію, самовдосконалення, самонавчання, самовиховання, самоконтроль, саморегулювання та самоусвідомлення. *Коммунікативна та сигніфікативна функції* полягають у властивостях свідомості здійснювати спілкування і позначання предметів, процесів, що сприяє розвитку абстрактного мислення і орієнтації у предметному світі.

Отже, підкреслимо, що елементи і рівні структури суб'єктивної реальності формуються під впливом соціального способу життя людини, що вимагає від неї самоконтролю своїх вчинків, прийняття на себе повної відповідальності за них.

Висновки: Людська свідомість – це унікальне явище дійсності, суб'єктивна реальність, вища синтетична форма ідеального активно-творчого відображення дійсності, що притаманна людині. Свідомість має складну структуру, яка відображається у її властивостях. Реалізація творчої активності свідомості відбувається через її функції. Наукове розуміння природи і сутності свідомості має методологічне і світоглядне значення для творчої соціальної і професійної діяльності фахівця Спеціального зв'язку та захисту інформації Україні.

Питання до самоконтролю

1. Які філософські проблеми вивчає онтологія?
2. Сформулюйте філософське визначення буття.
3. Назвіть форми буття.
4. У чому полягає зміст і специфіка субстанціальних і реляційних концепцій простору-часу?
5. Поясніть поняття фізичного просторово-часового континууму.
6. У чому полягає особливість соціального простору-часу?
7. Розкрийте особливості біологічного просторово-часового континууму.
8. Сформулюйте визначення матерії як філософської категорії.
9. Назвіть форми існування матерії.
10. Розкрийте філософський зміст понять «простір», «час», «рух».
11. Як співвідносяться матерія і свідомість, матеріальне і духовне?
12. Охарактеризуйте зміст поняття «континуальність буття».
13. Назвіть форми відображення матерії.
14. Поясність, у чому полягає проблема визначення онтологічного статусу свідомості.
15. Перерахуйте та коротко охарактеризуйте ознаки свідомості.
16. Назвіть основні концепції походження свідомості.
17. Розкрийте основні аспекти виявлення ідеальності свідомості.
18. У чому полягає сутність свідомості?
19. Сформулюйте визначення свідомості.
20. Розкрийте зміст свідомості, охарактеризуйте її структурні елементи і рівні.
21. Розкрийте основні функції свідомості.

Тематика рефератів

1. Буття світу і людини.
2. Розвиток філософських ідей про свідомість.
3. Свідомість і самосвідомість.
4. Свідомість і мова.
5. Людська свідомість, діяльність і творчість.
6. Співвідношення біологічного і соціального у походженні свідомості.
7. Соціальний час і простір як форма буття соціально-історичного процесу.
8. Концепція «осьового часу» К. Ясперса.
9. Філософські концепції простору-часу.
10. Просторово-часовий фактор у службовій діяльності і військовій справі.

Рекомендована література

1. Ахундов М. Д. Концепции пространства и времени: потоки, эволюция, перспективы / М. Д. Ахундов. – М.: Наука, 1982. – 224 с.
2. Габермас Ю. Постметафізика мислення / Юрген Габермас [пер. з нім.]. – К.: Дух і літера, 2011. – 280 с.
3. Гайдеґґер М. Буття в околі речей / Мартін Гайдеґґер [пер. з нім.] // Возняк Т. Тексти та переклади. – Х.: Фоліо, 1998. – С. 332-345.
4. Хайдеггер М. Пролегомены к истории понятия времени [пер. с нем.]. – Томск: Патент, 1992. – 384 с.
5. Геґель Г. В. Ф. Феноменологія духу / Георг Вільгельм Фрідріх Геґель; [пер. з нім.]. – К.: Основи, 2004. – 550 с.
6. Доброхотов А. Л. Категория бытия в классической западноевропейской философии / А. Л. Доброхотов. – М.: Изд. Московского ун-та, 1986. – 248 с.
7. Дубровский Д. И. Проблема идеального / Д. И. Дубровский. – М.: Мысль, 2002, – 284 с.
8. Кримський С. Цивілізаційний розвиток людства / С. Кримський, Ю. Павленко. – К.: Фенікс, 2007. – 316 с.
9. Кучевский В. Б. Анализ категории «материя» / В. Б. Кучевский. – М.: Наука, 1983. – 255 с.
10. Лосский Н. О. Мир как органическое целое / Н. О. Лосский // Избранное. – М.: Правда, 1991. – 622 с.
11. Люгер, Джорж, Ф. Искусственный интеллект. Стратегии и методы решения сложных проблем, 4-е издание.: Пер. с англ. – М.: Изд. дом «Вильямс», 2005. – 864 с.
12. Основы онтологии: учеб. пособие / под ред. Ф. Вяккерева, В. Иванова, Б. Липского, Б. Маркова. – СПб., 1997. – 280 с.
13. Потемкин В. К. Пространство в структуре мира / В. К. Потемкин, А. Л. Симанов. – Новосибирск: Наука, 1990. – 248 с.

14. Лой А. Н. Сознание как предмет теории познания / А. Н.Лой. – К.: Наукова думка, 1988. – 248 с.
15. Лукач Д. К онтологии общественного бытия. Пролегомены / Д. Лукач; [пер. с нем.] – М.: Прогресс, 1991. – 410 с.
16. Пролеев С. Духовность и бытие человека / С. Пролеев. – К.: Наукова думка, 1992. – 112 с.
17. Рудакова А. В. Когнитология и когнитивная лингвистика / А. В. Рудакова. – Воронеж: «Истоки», 2004. – 80 с.
18. Савельева М. Ю. Введение в метатеорию сознания / М. Ю. Савельева. – К.: Парапан, 2002. – 334 с.
19. Сартр Ж. П. Буття і ніщо. Нарис феноменологічної онтології / Ж. П. Сартр // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія. – Київ: Ваклер, 1996. – 428 с.
20. Табачковський В. Г. Світогляд і перебудова / В. Г. Табачковський – К.: Знання, 1990. – 198 с.
21. Уинфри А. Т. Время по биологическим часам / А. Т. Уинфри. [Пер. с англ.] / под ред. В. И. Кринского. – М.: Политиздат. 1990. – 208 с.
22. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления / М. Хайдеггер [пер. с нем.] – М.: Республика, 1993. – 447 с
23. Юнг К. Г. Структура психики и архетипы / Карл Густав Юнг; [пер. с нем.] – М.: Академ. проэкт, 2015. – 328 с.
24. Ясперс К. Метафизика / Карл Ясперс // Ясперс К. Философия; в 3 кн. [пер. с нем.]. – М.: Канон, 2012. – Книга третья. – 296 с.

Тема 4
ЗМІСТ ТА ФОРМИ ФІЛОСОФСЬКОГО ВЧЕННЯ ПРО РОЗВИТОК

§ 1. Ідея розвитку. Діалектика, як вчення про загальні зв'язки та розвиток.
§ 2. Основні закони діалектики та їх методологічне значення.
§ 3. Категорії діалектики.

Основні поняття: діалектика, софістика, еклектика, метафізика, система, структура, елемент, принцип, закон, категорія, відношення, взаємодія, рух, прогрес, регрес, розвиток, суперечність, протилежності, тотожність, відмінність, міра, властивість, якість, кількість, діалектичне заперечення, детермінізм.

Вступ. У попередніх темах було розглянуто основні проблеми взаємозв'язку матерії та свідомості матеріального і духовного, що об'єднуються у поняття «буття». Але, розкриваючи структуру буття, ми не торкалися проблеми його розвитку, не аналізували сутнісні характеристики процесів руху, структурних, якісних, кількісних змін, аналіз яких здійснюється теорією діалектики. Тому, метою вивчення теми є з'ясування основ діалектики як теорії розвитку і загального взаємозв'язку.

§ 1. Ідея розвитку. Діалектика, як вчення про загальні зв'язки та розвиток

Ідея розвитку, як закономірного руху всіх явищ світу, у світовій філософський думці розвивалася в межах діалектики. Слово «діалектика» у перекладі з грецької означає вести розмову, бесіду, діалог, зіткнення полярних суджень. *Платон* називав діалектику логічним методом, з допомогою якого на підставі аналізу і синтезу понять відбувається пізнання істино сутнісного – ідей. *Сократ* розглядав діалектику як мистецтво виявлення істини шляхом зіткнення протилежних думок, поглядів, спосіб ведення вченої бесіди, що прямує до істини. Софісти

надали терміну «діалектика» перекручений смисл. Вони називали діалектикою мистецтво представляти кривду за істину. Згідно з вченням *Г. Геґеля* діалектика – метод пізнання, протилежний метафізиці. *Г. Геґель* був першим, хто надав поняттю діалектика значення методу пізнання.

У сучасному розумінні – це спосіб світорозуміння, теорія і метод пізнання. Діалектика – це таке розуміння світу і такий спосіб мислення, при якому різні явища розглядаються в багатоманітності їх зв'язків, взаємодії протилежних сил, тенденцій у процесах змін і розвитку. Діалектика являє собою загальну теорію розвитку об'єктивного світу і відображаючого його мислення, є науковим методом пізнання. *Діалектика – це вчення про найбільш загальні закони і принципи розвитку природи, суспільства і мислення.* Таким чином ідея розвитку в історії філософської думки розвивалася у лоні діалектики як теорії розвитку.

Історичні етапи становлення діалектики. У своєму історичному розвитку діалектика пройшла низку етапів, що отримали назву *історичних форм діалектики*. Першою формою *є стихійна, наївна діалектика античних мислителів Геракліта Ефеського, Сократа, Платона, Аристотеля.* Друга, – *ідеалістична діалектика класичної німецької філософії*, що представлена ученнями *Г. Геґеля та І. Канта*. Третій етап – *матеріалістична діалектика*.

У сучасний період відбувається переосмислення значущості діалектики як загальної теорії розвитку і пануючого метода філософії пізнання. Але, на думку дослідників, подальший свій розвиток діалектика набула в теорії синергетики, як теорії самоорганізації складних систем.

Коротко розглянемо означені етапи становлення діалектики. В античному світі панувала стихійна діалектика, найбільш яскравими представниками якої були *Геракліт* і *Аристотель.* Діалектичні ідеї відображені у таких афоризмах *Геракліта*: «все тече все змінюється»; «в одну ріку не можна увійти двічі»; «все відбувається через боротьбу і необхідність». Антична діалектика, хоча і в наївній формі, але правильно відображала світ як живе ціле, як єдність багатоманітних явищ, як ніким не створений, одвічний, постійно змінюючись і разом з тим, зберігаючий себе світ, в якому панує всезагальний закон – Логос. На думку *Геракліта*, цей космос, один і той же для усього існуючого, не створював ніякий бог і

ніяка людина, він завжди був, є і буде одвічно живим огнем, що закономірно запалюється і закономірно загасає.

У виді теоретичної обґрунтованої системи, діалектика була відображена у ідеалістичній філософії *Г. Гегеля*. Німецький філософ проаналізував історичний рух мислення у таких поняттях як «абсолютна ідея», «світовий розум», який дав імпульс виникнення і розвитку всесвіту.

Великі відкриття в науці, суттєві зрушення в суспільному житті сприяли поєднанню діалектики з матеріалізмом, розробці теорії матеріалістичної діалектики. Ця діалектика не замикає розвиток рамками «духу», показує, як нескінченний розвиток нескінченної матеріальної дійсності відображається в людському пізнанні.

Прийнято відрізняти *об'єктивну діалектику* – розвиток матеріального, об'єктивного світу, що досліджує діалектику природи і суспільства та *суб'єктивну діалектику* – як діалектику свідомості, або діалектику мислення – діалектичну логіку. Протилежний діалектиці метод – *метафізика* – розглядає речі, явища, процеси як статичні, незмінні, окремі одна від одного, як обособлені, між собою не зв'язані. Джерелом руху у метафізиці є зовнішній, стосовно світу, «першопоштовх».

Отже, історично склалися дві альтернативні концепції – метафізика і діалектика. Метафізика є протилежним за рядом важливих, фундаментальних початків, а саме: джерелом розвитку, руху, зміни, розумінням зв'язків, спрямованістю розвитку, побудовою наукової картини світу. У розумінні зв'язків, предметів та явищ. діалектика визнає взаємозв'язок і взаємообумовленість явищ, а метафізиці властиві роз'єднання, розмежування окремих елементів, властивостей предмета і предметів один від одного та їх осмислення як ізольованих. Внаслідок цього в метафізиці відображаються лише безпосередні, зовнішньо очевидні взаємозв'язки, тоді як глибинні внутрішні залишаються поза увагою. У поглядах на спрямованість розвитку, діалектика вбачає джерело руху і розвитку у внутрішній суперечності речей і явищ, в єдності та боротьбі протилежностей. Метафізика заперечує внутрішнє джерело розвитку – саморозвиток. Причину розвитку природи і суспільства вона вбачає у якомусь зовнішньому поштовху, тобто знаходить його поза самими предметами і явищами. У розумінні характеру розвитку, механізму

переходу від старої до нової якості, діалектика і метафізика також знаходяться на протилежних позиціях. З точки зору діалектики таким механізмом є єдність поступового, кількісного і стрибкоподібного, якісного розвитку. Метафізика розглядає розвиток або як стрибок якості, або тільки як просте, кількісне зростання одного і того ж, тільки як зменшення або збільшення, як повторення одних і тих же станів. У поглядах на спрямованість розвитку, діалектика, виходить з того, що розвиток відбувається за аналогією зі спіраллю, оскільки в процесі розвитку є повтори, повернення назад, відтворення того, що було, але на вищій основі. Метафізика займає односторонню позицію, абсолютизуючи або всезагальне піднесення, або всезагальний занепад, регрес, або круговий, застійний характер усякого розвитку, цим самим фактично заперечуючи його.

Перебільшення одного боку діалектики, абсолютизація негативу – є характерною рисою так званої *«негативної» діалектики*. Відомими представниками такого способу інтерпретації діалектики були *Теодор Адорно (1903 – 1969*) і *Жан-Поль Сартр (1905 – 1980).* Негативна діалектика за своєю сутністю є суб'єктивною діалектикою, яка виходить з абсолютизації заперечення, відкидання будь-якої позитивності, руйнації всього сутнього, тотального критицизму. Існує також думка, що альтернативами діалектики є *софістика* і *еклектика*, оскільки вони виступають як різновиди метафізики, а також *догматизм* і *релятивізм*, що акцентують увагу на якомусь одному з протилежних принципів логіки.

Структура діалектики та її принципи. Діалектика як філософська система методологічного знання про буття, вчення має свою структуру. Основними структурними компонентами діалектики є принципи, закони і категорії. Отже, щоб зрозуміти діалектику як систему знань, потрібно з'ясувати її структуру, проаналізувати її складові елементи і структурні зв'язки.

Принципи діалектики – це вихідні теоретичні положення, основоположні висновки про процеси у світі, які інтегрують зміст теорії у цілісну наукову систему. До основних принципів діалектики відносять принцип розвитку і всезагального взаємозв'язку. Ці два принципи є

системоутворювальними принципами діалектики, які складають її ядро. Але, поряд з основними, є інші принципи, на яких ми зупинимось пізніше.

Спочатку розглянемо *принцип розвитку*. Що ж таке принцип розвитку? Як поняття розвитку трактується у філософії? З давніх часів люди намагалися з'ясувати та усвідомити процеси зміни станів у природі, виникнення нових явищ, їх функціонування і загибелі. Для означення усіх цих різноманітних процесів у філософії використовуються такі поняття як «зміна», «рух», «прогрес», «регрес», «розвиток».

Зміна – це процес переміни стану.

Рух – це категорія, яка відображає будь які зміни дійсності (зміни взагалі), незалежно від їх характеру, спрямованості, результатів. Це, як ми пам'ятаємо, атрибут, спосіб існування матерії.

Прогрес – це рух від нижчого до вищого, від простого до складного, від старого до нового. Це рух по висхідної лінії розвитку.

Регрес – це рух назад, повернення до старих форм. Це рух по спадній лінії розвитку.

Розвиток – складна діалектична взаємодія прогресу і регресу з перевершенням однієї із форм, яка характеризується незворотністю.

Розвиток – це незворотна, спрямована, необхідна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів, у результаті якої виникає нова якість. У процесі руху як розвитку, створюється нове, необхідне, здатне до саморуху, самовідтворення.

Саморух у таких організованих і цілісних системах, як суспільство, організм, біосфера тощо, здійснюється як *саморозвиток*, тобто як самоперехід на вищий рівень організації. Саморух і саморозвиток – важливі моменти діалектики як теорії розвитку. Саморозвиток «генетично» виростає із саморуху як невід'ємного атрибута матерії. Саморух відображає зміну явищ, речей під дією внутрішніх суперечностей, їм притаманних. Зовнішні фактори не детермінують рух, а лише його модифікують.

Таким чином, «розвиток» є логічним висновком, методологічним принципом теорії діалектики, що відображає універсальний спосіб буття світу та його пізнання.

Тепер розглянемо *принцип всезагального взаємозв'язку*. Діалектика як філософська теорія розвитку спирається на такі фундаментальні поняття, як зв'язок, взаємодія, відношення. Уся доступна нам реальність є сукупністю предметів і явищ, які існують у різноманітних відношеннях, зв'язках один з одним. Будь-які речі та події є ланками нескінченого ланцюга, що об'єднує все існуюче у всесвіті як ціле. Тому принцип зв'язку є адекватним відображенням організованості світу.

Зв'язок – це категорія, яка означає будь-які форми з'єднаності, взаємозалежності, взаємообумовленості предметів, процесів реального світу.

Для більш глибокого розкриття принципу зв'язку використовується категорія «*взаємодія*», що позначає безпосередній зв'язок явищ, речей, завдяки якому здійснюється взаємна їх зміна як процес взаємовпливу. Для характеристики глибинних, прихованих зв'язків вживається категорія «*відношення*». Серед усіх видів відношень найбільш універсальний характер мають відношення залежності.

У філософській літературі досить ґрунтовно розроблена *класифікація зв'язків***.** У залежності від організації матерії та форм її руху розрізняють, такі типи зв'язку:

механічні; фізичні;

біологічні;

речовинно-енергетичні;

інформаційні;

соціальні (економічні, політичні, духовні, демографічні, релігійні, культурні, сімейні, класові).

Виділяють зв'язки, що належать основним формам існування матерії та її організації: просторові; генетичні; часові; причині або детермінаційні; структурні; функціональні.

У залежності від характеру зв'язку відрізняють дві основні форми зв'язку. По-перше, зв'язки, що визначають закономірності розвитку явищ, процесів, предметів. Такі зв'язки характеризуються як внутрішні, суттєві, загальні, необхідні, стійкі, об'єктивні, складні, постійні, що повторюються. По-друге, зв'язки, що не визначають закономірності розвитку. Це

зовнішні; нестійкі; несуттєві; суб'єктивні; одиничні; прості; випадкові; тимчасові. Саме перша група зв'язків характеризує зміст категорії закону.

За кількісною підставою розрізняють: односторонні зв'язки; двосторонні зв'язки; багатосторонні зв'язки. Отже, *принцип загального зв'язку відображає універсальний взаємозв'язок, взаємообумовленість всіх предметів, процесів, явищ об'єктивної дійсності*. Зрозуміло, що найбільш важливим для науки й практики є закономірні зв'язки та їх пізнання.

При теоретичному аналізі систем національної безпеки і оборони досліджують, головним чином, системні, організаційні, структурні, функціональні, факторні та інші групи зв'язків, що забезпечують функціонування й розвиток означених систем як закономірний. Таким чином, знання зв'язків, їх багатоманітності, ієрархічності дає ключ до розуміння механізмів будь якої системи, визначення процесу її розвитку.

Отже, ми розглянули базові принципи, на яких ґрунтується діалектика як система, ці принципи розвитку і загального зв'язку. Сутність цих принципово виражається і формулюється в *3-х основних законах діалектики,* в яких розкривається джерело й сутність розвитку, його механізм та спрямованість. Закони діалектики, розкриваються з допомогою категорій діалектики – як найбільш загальних понять діалектики. Таким чином, *принципи, закони й категорії складають систему діалектики*.

§ 2. Основні закони діалектики та їх методологічне значення.

Найбільш суттєві риси розвитку концептуально викладені у трьох, так званих, основних законах діалектики. Спочатку з'ясуємо поняття закону. *Закон – це зв'язок, який є об'єктивним, необхідним, загальним, внутрішнім, суттєвим, повторювальним, що визначає зародження, функціонування та розвиток будь-якого явища, процесу.*

Відокремлюють три групи законів: Перша група містить окремі закони, притаманні конкретнім формам руху матерії – це закони механіки, фізики, хімії, біології, аеродинаміки, астрономії та ін. У другу групу входять особливі закони, притаманні багатьом наукам, наприклад закони математики, кібернетики, закон збереження енергії та ін. Третю групу утворюють загальні, універсальні закони, це закони діалектики.

Всі закони поділяють на *закони природи*, які діють стихійно і *закони суспільства*, які спрямовують соціальні процеси, проявляються у масових діях людей і мають характер закономірностей. Закономірність це прояв результату дії багатьох соціологічних зв'язків, законів, що утворюють вектор соціального руху. Ці закони не можна плутати з юридичними законами, що діють за принципами встановлюваних державою обов'язків і форм юридичної відповідальності за їх порушення. Закони суспільства можуть розрізнятися за масштабами охоплення соціальних процесів (загальноісторичні, глобальні, регіональні, локальні, за історичними етапами прояву (античні феодальні, капіталістичні, соціалістичні), за сферами суспільного життя (економічні, політичні, соціальні, соціокультурні).

Особливість соціальних законів полягає у тому, що вони виступають як закони суспільства опосередковано, через соціальну діяльність людей і мають об'єктивну і суб'єктивну складові. Інша особливість полягає у формі їх вияву. Соціальні закони проявляються як закони – тенденції, як закони соціальної динаміки і розвитку, що містять у собі результуючу масових дій. Особливостями соціальних законів є також те, що вони виражають статистичні зв'язки і відношення, що можуть мати числовий вираз, відображують лише наближення соціальних змін до певного стану, мають імовірнісний характер.

На відміну від перелічених груп законів, основні закони діалектики мають всезагальний, універсальний характер і проявляються на всіх рівнях буття у живій неживій природі, притаманні усім сферам суспільного буття.

Основними законами діалектики називають три загальних закони, дія яких виявляється в усіх областях дійсності. Кожний окремо взятий закон розкриває один з найбільш суттєвих аспектів розвитку, а у сукупності вони, взяті разом, формують цілісну, узагальнену характеристику явищ, безумовно, в межах теорії діалектики.

Усі три закони були сформульовані *Г. Гегелем* на ідеалістичній основі як закони розвитку Абсолютного Духу. Вже потім було використано їх для аналізу розвитку природи, людського суспільства, підкреслено, тим самим, загальний характер цих законів.

До основних законів діалектики відносяться такі: *закон єдності та боротьби протилежностей; закон взаємоперебігу кількісних та якісних змін; закон заперечення.* Послідовність розгляду сутності цих законів у різних підручниках дещо різна. Тому в посібнику пропонується найбільш традиційна схема. Спочатку ми розглянемо закон єдності та боротьби протилежностей саме тому, що він вирішує проблему джерела розвитку, відповідає на питання «чому виникає розвиток?».

Закон єдності та боротьби протилежностей. У межах ідеалістичних філософських систем та метафізики проблема джерела розвитку вирішувалась завжди якби «ззовні» – або хтось спочатку начебто «завів годинник» розвитку, або мав місце «першопоштовх», за якім стояв Бог, чи якесь надприродне джерело активності матерії. Проте у межах теорії діалектики закон єдності та боротьби протилежностей обґрунтовує саморух, саморозвиток матерії, тобто джерело розвитку матерії знаходиться не зовні, а у середині процесу зародження світу.

Діалектика виходить із положення, що кожна річ, явище чи процес являють собою єдність протилежностей, як «+» та «–», інтеграл та диференціал; тяжіння і відштовхування, відцентрові і доцентрові сили, життя та смерть; добро та зло; північ та південь; жінка та чоловік. Це тільки невеликий перелік діалектичних протилежностей. Те, що природа, суспільство, пізнання наскрізь пронизано суперечностями, підтверджується даними науки та практики. Внутрішня суперечливість усього, згідно діалектичної концепції, об’єктивна та має загальний характер.

Щоб з’ясувати сутність закону єдності та боротьби протилежностей, треба усвідомити низку філософських категорій, через які вона розривається: «*Тотожність*» – філософська категорія, що означає відношення речі до себе самої та інших речей, сторонами якого є властивості, сили, тенденції, що збігаються. «Тотожність» фіксує у явищах, предметах, процесах момент сталості, збереження якості. «*Відмінність*» – філософська категорія, що позначає відношення речі до себе самої та інших речей, сторонами якого є властивості, які не збігаються. Фіксується момент розбіжності, постійної змінюваності.

Діалектичні *протилежності* – це такі сторони діалектичного протиріччя, котрі залежать один від одної, взаємно обумовлюють одна одну, при цьому маючи зворотну відносно одна одної спрямованість, тобто знаходяться у єдності й боротьбі. Наприклад: любов – ненависть; зближування – відштовхування; централізовані і відцентралізовані сили гравітації.

Діалектична *суперечність* – це відносини між протилежностями. Структуру протиріччя складають відносини «єдності – боротьби», тобто протилежності, що одночасно і взаємозаперечують і взаємообумовлюють одне одного, вони протидіють, але не можуть бути розділені, відірвані одне від одного.

Розуміння проблеми внутрішнього джерела розвитку досягається завдяки переходу від розгляду суперечності як відносин до його аналізу як процесу. У цьому випадку «тотожність», «розбіжність», «протилежність» та «протиріччя» розглядаються як стадії розвитку суперечності.

Розглянемо ці стадії більш детально. Перша ступінь – «тотожність» – первинна стадія розвитку протиріччя, коли у наявності лише момент розбіжностей у якомусь цілому. Друга ступінь – «розбіжність» – це вже така тотожність, у якій позначилося поглиблення розбіжностей, це нижча ступінь розвитку протиріччя. Третя ступінь – «протиріччя» це ступінь суттєвих розбіжностей у середині цілого, боротьба між ними. Четверта ступінь – «протилежність» є вищім ступенем розвитку протиріччя, на якій відбувається розрив протилежних сторін та виникає новий якісний стан, новий ступінь як стадія «тотожності».

Таким чином у процесі свого становлення, через рух від «тотожності до відмінності», від «єдності до боротьби», протиріччя постає внутрішнім глибинним джерелом розвитку. Для виникнення нового якісного стану, протиріччя повинне пройти усі означені ступені або сходини розвитку. Протиріччя як джерело розвитку дійсне лише разом із його розв’язанням.

Класифікація протиріч. За формою розв’язання протиріччя у теорії діалектики розрізняють: антагоністичний спосіб; неантагоністичний або гармонійний. Головна різниця між ним у тому, що у першому випадку одна з протилежних сторін, між яким розв’язується протиріччя обов’язково гине, знищується, у другому випадку – до нового якісного

стану, завдяки змінам, підіймаються обидві сторони. За роллю в розвитку протиріччя поділяють на основні та неосновні. За місцем в системі на внутрішні та зовнішні.

Виходячи з наведених міркувань, сутність закону єдності та боротьби протилежностей, може бути сформульована так: усім речам, явищам притаманні внутрішні протиріччя. Джерелом розвитку є поділ єдиного на протилежності та їх боротьба. Розв'язання суперечності є стрибком до нової суперечливості.

Яке методологічне значення цього закону? Що він вимагає від нас, на що орієнтує? Необхідно: враховувати суперечливий характер будь-яких предметів, речей і процесів дійсності; виявляти усю сукупність суперечностей, а у її межах головну ланку як основну суперечність; підтримувати прогресивне, позитивне та боротися з негативним, регресивним; шукати вірні шляхи розв'язання суперечностей, не доводити до конфлікту, прагнути, перш за все у соціальній сфері, до неантагоністичних способів розв'язання суперечностей.

Закон взаємного переходу кількісних та якісних змін. Другий з основних законів діалектики має назву «закон взаємного переходу кількісних та якісних змін», який розкриває механізм розвитку і відповідає на запитання «як відбувається розвиток?». Цей закон дає можливість зрозуміти, як здійснюється саморух суперечностей на шляху їх розв'язання, він розкриває механізм зламу, знищення старого та виникнення нової якості.

Сутність закону розкривається за допомогою категорії «якість», «кількість», «властивість», «міра», «стрибок». *Якість* – це внутрішня визначеність предмету, єдність властивостей, що характеризують саме цей предмет. *Властивість* – виявлення якості. Властивість висловлює лише одну з сторін предмету. Тільки втрачаючи свою якість (але не властивість), річ перестає бути даною річчю, переходить в іншу якість.

Але усім предметам та явищем належить також і кількісна сторона. Вона має змогу відрізняти якісно однорідні предмети – за розміром, за тривалістю існування ступенем прояву тих чи інших властивостей. *Кількість* – це саме така визначеність предмету, яка характеризує числові параметри (величину, інтенсивність та ін.).

Якість не існує окремо від кількості. Тільки з метою пізнання ми штучно (умовно) відрізняємо одне від іншого. Синтез якісної та кількісної визначеності здійснюється за допомогою категорії «*міра*». Ця категорія займає одне з центральних місць ще у межах античної філософії *Піфагора, Гесіода, Геракліта* та ін. Але найбільш глибоку діалектичну розробку її зробив *Г. Гегель*. «*Міра*» – це філософська категорія, що позначає інтервал кількісних змін, у межах якого, якість предмету не змінюється. «*Границя міри*» – це такі межі, виходячи за які, кількісні зміни, призводять до зміни якості. Проблема міри – важливий методологічний орієнтир у всіх випадках діяльності.

Але не тільки кількісні зміни призводять до якісних змін, а також навпаки. Виникнення нової якості веде за собою відповідні кількісні зміни, які знову ведуть до зміни якості. Зміна якості – перерва неперервності. Розвиток – єдність перервності та неперервності. Будь-який перехід від старої якості до нової якості здійснюється у формі «стрибка». *Стрибок* – це перелом у розвитку, момент виникнення нової якості.

У діалектиці розроблена доволі детальна *класифікація стрибків*. За масштабом вони бувають великі та невеликі; за тривалістю – миттєві (вибух) та довготривалі (становлення людини, зміна клімату); за характером – одноактні (хімічна реакція) та багатоактні (становлення свідомості); за спрямованістю – прогресивні і регресивні, спрямовані і не спрямовані (вода – пар); за формами руху матерії – фізичні, біологічні, хімічні; соціальні. Стосовно суспільного життя стрибки характеризуються такими поняттями як еволюція та революція.

Таким чином, закон взаємоперебігу кількісних та якісних змін відображає такий взаємозв'язок кількісних та якісних сторін предмету, завдяки якому кількісні зміни, переходячи міру, викликають якісні зміни, що протікають у вигляді стрибка. У свою чергу нова якість відкриває межу для нових кількісних змін у майбутньому.

Методологічне значення закону, полягає у тому, що він орієнтує на максимальне урахування його вимог у будь якій практичній діяльності, не виключаючи професійну діяльність у галузі захисту інформації та організації спеціального зв'язку.

Закон заперечення. Вчення про джерело та механізм розвитку отримує подальше обґрунтування та збагачення у третьому законі – *законі заперечення* – у якому розуміння розвитку конкретизується у значенні його тенденцій та спрямованості. Цей закон відповідає на питання: «Куди спрямовує розвиток?» Отже, закон визначає спрямованість вектору.

Розглядаючи перші два закони ми вже зустрічалися з категорією «заперечення», це – «заперечення» протилежностями одна одної; заперечення нової кількістю старої якості; заперечення старої якості під час стрибка, коли народжується нова якість. Розвиток природи, суспільства, науки надає чимало прикладів заперечення, коли предмети та процеси переходять у свою протилежність (день змінює ніч; уран перетворюється у радій, демократія приходить на зміну тоталітаризму). Але чимало прикладів, коли заперечення приймає форму знищення, загибелі самого предмету, наприклад, смерть людини. Така форма заперечення поширена у межах метафізики і отримала назву «голого заперечення», тобто розвиток при такої формі заперечення припиняється.

Сутність «Закону заперечення заперечення» можна зрозуміти лише завдяки таким категоріям як «діалектичне заперечення» та «зняття». *Діалектичне заперечення* – це категорія для позначення переходу від одної якості до іншої, у процесі якого має місце знищення віджитого, старого та виникнення життєспроможного нового. Такий перехід здійснюється через спадкоємність низки рис, сторін, моментів старого, їх відтворення на новому ґрунті у перетвореному вигляді.

Сутність діалектичного заперечення як моменту успадкованого зв’язку старого та нового визначає категорія «*зняття*». Зняття позначає двосторонній процес: знищення «старого», того що є гальмує розвиток і збереження у «новому» усього позитивного, що було у старому. Тобто діалектичне розуміння заперечення – це розуміння його як моменту розвитку.

Особливість діалектичного заперечення становить те, що воно, рано чи пізно, саме піддається запереченню, тому самий розвиток ніколи не закінчується, нове старіє, змінюється знову новим, і так нескінченно. Саме тому іншою назвою закону заперечення є *заперечення заперечення*. *Діалектичне заперечення* характеризується: поступовістю руху від

простого до складного, від нижчого до вищого; повторювальністю – поверненням начебто до колишніх форм; циклічністю – повернення до начебто старого здійснюється тоді, коли завершується цикл розвитку.

Закон заперечення показує, що розвиток здійснюється завдяки низці діалектичних заперечень, що зумовлюють усування старого та затвердження нового, зв'язок між старим та новим, закріплення тенденції позитивного у цілому, поступового, незворотного, поверхнього розвитку, з повторенням окремих рис позитивного старого на новому якісному ґрунті. Формою виразу закону є діалектична спіраль.

Методологічне значення закону полягає у тому, що він орієнтує на боротьбу проти старого, та затвердження нового, але зберігаючи позитивне, життєспроможнє; попереджує проти забігання уперед, тобто нове може виникнути лише після завершення циклу; вказує спрямованість розвитку, у якому переважають прогресивні тенденції, тобто закон стверджує соціальний оптимізм. Як висновок треба зазначити, що усі закони діалектики реальної дійсності діють у неперервній діалектичній єдності. Необхідно знати та враховувати усі закони у практичній та теоретичній діяльності фахівців спеціального зв'язку та захисту інформації. Це у значній мірі має сприяти підвищенню її ефективності та результативності.

§ 3. Категорії діалектики

Основні закони діалектики не вичерпують повною мірою сутність буття. Воно розкривається більш детальніше та глибше завдяки категоріям діалектики. *Категорії* (з грецьк. висловлення) це універсальні форми мислення.

Категорії діалектики, це всезагальні, універсальні форми мислення, що відображають властивості та зв'язки, притаманні усім предметам та явищам буття.

Вони стають вузловими пунктами, сходинками на шляху усе більш глибокого пізнання дійсності – мають статус всезагальності як всезагальні форми осмислення світу.

Теоретично першими виникли категорії: «буття», «матерія», «дух». Основними категоріями діалектики є: *«буття», «матерія», «рух»,*

«розвиток», «простір», «час», «суперечність», «антагонізм», «кількість», «якість», «міра», «стрибок», «заперечення», «становлення». Але у теорії діалектики розрізняють парні і непарні категорії. Розкриваючи закони діалектики, ми вже звертались до них.

У межах філософії, і перш за все зусиллями *Г. Гегеля*, була розроблена система парних категорій діалектики, бо у своїй цілісності як системи, вона дозволяє встановлювати цілісну картину об'єктивних предметних зв'язків та відносин, з точки зору загальних та необхідних понять – принципів. Категорії діалектики характеризують рух мислення через логічні суперечності, що відображають закономірні зв'язки між предметами і явищами буття світу. Тому інколи ці парні категорії мають назву «*неосновних законів діалектики*» або доповнення до основних законів. Більшість цих категорій виступають у формі єдності протилежностей і тому їх також позначають *парними категоріями* діалектики. Їх також можна групувати за певними ознаками.

Так устрій, організованість буття відображають такі категорії як *одиночне – загальне; явище – сутність; форма – зміст; система, структура, елемент; частина – ціле; причина – наслідок; необхідність – випадковість; можливість – дійсність.* Коротко розглянемо зміст парних категорій.

У світі нема абсолютно тотожних предметів, але у той же час предмети схожі за низкою ознак, що дає змогу групувати їх у типи, види, загони, сімейства, групи, класи і таке інше. Діалектика схожості та відміни відображаються у категоріях *«одиничне – загальне»*. «Одиничне» – це філософська категорія для позначення відмінності у сторонах та властивостях об'єктів. Вона характеризує ті ознаки, які складають індивідуальну визначеність предмета (процесу, явища). «Загальне» – це філософська категорія для позначення того, що властиве множені одиничних предметів та дозволяє об'єднувати їх у єдину цілу множину або клас. Граничний випадок такого об'єднання характеризується категорією всезагального – «буття».

Діалектика «одиничного» та «загального» виявляється завдяки категорії «окреме» – це конкретний предмет, який містить у собі властивості і одиничного і загального. Нерозривний зв'язок «одиничного»

та «загального» виявляється також через категорію «особливе» – філософська категорія, для позначення явищ, процесів які в одному відношенні є загальними, а в іншому – одиничними.

Наступна пара категорії – «*явище та сутність*». За допомогою цих категорій здійснюється з'ясування глибинних та поверхових рівнів дійсності. «Сутність» – філософська категорія для позначення головного, внутрішнього, відносно сталого, необхідного у явищах, тобто фіксується сфера загального. Явище – зовнішній вираз сутності, але не як загальне, родове означення, а як його особлива специфіка. Сутність викриває, виявляє себе у явищах, а явища є проявою сутності. Виявлення сутності – дуже складний процес. Інколи маскування сутності через явище відбувається у формі «видимості сутності», наприклад, міраж у пустелі. Ілюзорні форми виникають тоді, коли відбувається ототожнення «видимості» та «сутності». Прикладом може бути духовна пустота за ширмою зовнішньої шляхетності.

Значення розуміння та застосування цих категорій полягає у тому, що процес пізнання йде шляхом проникнення у сутність. Невміння та неспроможність відокремити «сутність» від «явища» призводить до помилок у практичній діяльності. Наприклад, коли дезінформацію сприймають за «чисту монету...» та на її основі приймають рішення.

Інша пара категорій, яку ми розглянемо – «*зміст і форма»*. Дані категорії слугують ще більш глибокому розумінню системного характеру сутності. «Зміст» – філософська категорія для позначення сукупності елементів та їх взаємодій, що складають даний предмет чи явище. Зміст фіксує особливу міру сутності, що розвивається. «Форма» – принцип упорядкування, засіб існування того чи іншого змісту. Форма показує на засіб збереження даного змісту як визначеності.

Діалектика «змісту» та «форми» полягає у тому, що зміст завжди оформлений, а форма змістовна. Зміст визначає форму, але форма, у свою чергу, володіє відносною самостійністю та активно впливає на зміст; зміст може існувати у різних формах; одна й та сама форма може обслуговувати явища з різним змістом; зміст більш активний, форма більш пасивна. Суперечності між «формою» та «змістом» виявляються у тому, що зміст,

який розвивається передбачує необхідність скидання старих форм та перетворення їх у мові, що адекватно відображають зміст.

Значення розуміння та застосування категорій змісту та форми полягає у тому, що пошук нових, адекватних форм є мистецтвом наповнення старих форм новим змістом, як у теоретичній так і у практичній діяльності; неприпустимість абсолютизації форми у вигляді формалізму або бюрократизму як у найгіршому її прояві.

Причинно-наслідкові зв'язки буття, або зв'язки детермінації висловлюються за допомогою категорій: «причина» – «наслідок»; «необхідність» – «випадковість»; «дійсність» – «можливість». З їх допомогою у філософському пізнанні фундаментальну роль відіграє принцип детермінації – принцип причинності та закономірності подій та явищ.

Категорії «*причина»– «наслідок*» розкривають механізм причинно-наслідкових зв'язків. «Причина» – це філософська категорія для позначення того явища, котре зумовлює, викликає інше явище, подію, внаслідок чого і виникає ланцюг взаємопов'язаних явищ, подій. «Наслідок» це результат дії «причини» – факт для позначення того явища або подій, що зумовлено іншим явищем, тобто причиною, і в свою чергу стає причиною нових подій. Але не завжди послідовність подій обумовлено дією причини, наприклад, зміна дня та ночі; зміна пори року: зима – весна – літо – осінь. «Причину» не можна змішувати з «приводом» та «зачіпкою». «Привід» – це філософська категорія для позначення спонукаючого поштовху до події, який у той час не є причиною. Наприклад, постріл у Сараєво у 1914 р., що використовувалося як причина Першої Світової війни. «*Зачіпка*» – це те, що навмисне видається за привід. Наприклад: напад Польщі на прикордонну радіостанцію у Німеччині у вересні 1939 р., який також висувався як причина Другої Світової війни.

«*Умови*» – це філософська категорія для позначення зовнішніх зв'язків, сукупності явищ та обставин, у яких здійснюється причинно-наслідковий зв'язок. Одна з поширених помилок, що має назву еклектика, пов'язана з тим, що «причину» плутають з «умовою».

«*Стимули*» – це обставина, що прискорюють дію причинно-наслідкових зв'язків у суспільстві: матеріальні, моральні. Вони виконують роль «факторів» або «чинників» явища. Методологічні значення та застосування полягає у тому, що знання причинно-наслідкових зв'язків є основою наукового передбачення та прогнозування процесів у професійній діяльності; у науці – вміння виділити головну причину; у практиці – вміння знаходити основну ланку у ланцюзі подій.

Пізнання ймовірності причинно-наслідкових зв'язків викликало необхідність включення до аналізу діалектичних парних категорій, таких як «випадковість – необхідність», та «можливість – дійсність». «*Необхідність*» – це філософська категорія для позначення однозначно обумовленого зв'язку подій, за яких наступ події – причини обов'язково тягне за собою певну подію – наслідок. Це прояв дії законів та закономірностей. «*Випадковість*» – зворотне необхідності. Випадкова подія, явище має місце, як наслідок деяких з невизначеної кількості різних, і у тому числі невідомих причин. Це подія, явище, що виникає із зовнішніх, несуттєвих зв'язків.

Діалектика «необхідності – випадковості» полягає у тому, що будь-яка «випадковість» містить у собі елемент «необхідності», але сама необхідність прокладає собі шлях через масу випадковостей; непередбаченість випадковості не суперечить принципу причинності. Це доводиться через вивчення статистичних закономірностей, що мають об'єктивний характер та піддаються аналізу у межах такої області знання як теорії ймовірності.

«Ймовірність» – це міра можливості наступу випадкової події від неможливого до необхідного. «*Можливість*» – це філософська категорія для позначення передумови виникнення того чи іншого явища. Це зародок майбутнього у сьогоденні, який може стати реальністю чи загинути. «*Дійсність*» – це реалізована можливість. «Можливість» та «дійсність» – дві останні сходинки розвитку явища, події від причини до наслідку.

Треба бачити різницю між *абстрактною та реальною можливістю*. Абстрактна або формальна можливість має місце тоді, коли нема необхідних умов та передумов, щоб стати дійсністю. Наприклад, політ у космос на початку XX ст., зіткнення Землі з кометою. Реальна можливість

– коли є усі необхідні передумови для реалізації можливості. Не можна плутати абстрактну можливість з неможливістю. Останнє суперечить об’єктивним законам. Наприклад, інформаційна безпека сучасної держави, не може бути забезпечена старими методами; рівень води у сосудах, що сполучається в умовах землі не може бути різним. Значення з’ясування та застосування категорій діалектики полягає у тому, що урахування діалектики необхідності – випадковості; можливості – дійсності відіграє вирішальну роль у плануванні та реалізації службово-професійної практичної діяльності фахівців спеціального зв’язку та захисту інформації.

«Система – Структура – Елемент». На початку теми, розглядаючи діалектику як систему законів, принципів і категорій, з’ясовуючи її структуру і безпосередньо елементи цієї системи, ми активно застосовували категорії «система – структура – елемент. Але нам необхідно поглибити знання даних категорій, без яких не обходиться, практично, не одна наука. У науку ідеї системності увійшли в XIX – на початку XX ст. завдяки працям *І. Канта. Ч. Дарвіна, Л. Берталанфі, А. Богданова* та ін.

Сутність принципу системності полягає у тому, що не можна зрозуміти частину не спираючись на певні знання про ціле. Згідно з ним, світ уявляється як стійка сукупність взаємозалежних систем, що змінюються і розвиваються як ціле. Початкові принципи системного аналізу спираються на сукупність методологічних принципів діалектичної логіки, що спрямовують дослідження на виявлення цілісних властивостей об'єкту, динаміки реальних процесів і зв’язків складного об'єкту, зведення їх в єдину теоретичну картину.

Система – це філософська категорія для позначення цілісності та множини взаємопов’язаних елементів, якій притаманна структура та організація, та нова інтегральна якість.

Компонентом аналізу системи, який діалектично пов’язує поняття форми – як способу зв'язку елементів і змісту – як сукупності елементів, є структура. Поняття «*структура»* відображає впорядкованість і архітектоніку сукупності зв’язків у єдності з елементами, об’єднаними на основі базових принципів функціонування системи. Знання структури дає можливість зрозуміти, як влаштована ця система в рамках даного цілого.

Структура – це філософська категорія для позначення відносно сталого засобу зв'язку елементів того чи іншого складного цілого.

Це форма зв'язку. Враховуючи, що зв'язки утворюють відносини і взаємодії між сторонами, які створюють суперечність, фахівці у області системних досліджень визначають структуру як сукупність усталених відносин між елементами системи. При цьому, характер зв'язків, з одного боку, зумовлює функції системи, з іншого, сам зумовлюється властивостями взаємодіючих елементів. Структура, в певному відношенні, незалежна від окремих елементів у зв'язку з можливістю їх заміни іншими елементами, з аналогічними властивостями. Така взаємозамінювальність елементів описується поняттям *ізоморфізму*, що належить більшості природних і соціальних систем. Властивість ізоморфізму є одним з чинників збереження сталості структури і системи в цілому. Завдяки структурі, система безпеки будь-якого соціального об'єкту, може існувати тривалий час. Отже, саме *структура забезпечує збереження сталості системи.*

Елемент – це філософська категорія для позначення окремого компонента у межах цієї системи, чи у даному засобі розглядання складних процесів, предметів, явищ.

Склад елементів структури є теоретичною підставою для виявлення змістовної сторони системи. У теорії діалектики до елементів прийнято відносити компоненти системи, які здатні здійснювати певні функції. Відповідно до теорії структурно-функціонального аналізу, розробленої *Т. Парсонсом* та його послідовниками, елементи соціальної структури визначаються виходячи з наявності властивих їм специфічних соціальних функцій. Важливо використовувати метод системного аналізу там, де системні «ефекти» виражені достатньо інтенсивне, це суспільствознавство, військова справа, національна безпека, інформаційна безпека та ін.

Висновки. Наприкінці необхідно зазначити, що діалектика як загальна теорія розвитку дає ключі до розуміння світу як динамічної системи. Діалектика відображає закономірності розвитку, що притаманні природі, суспільству і мисленню. Віддзеркалюючи об'єктивні зв'язки, категорії діалектики є сходинками у процесі пізнання. Ефективність використання категорій діалектики забезпечується їх застосуванням у

системі, у сукупності з усіма філософськими знаннями, і перш за все, з основними законами та принципами діалектики. Урахування та застосування у своїй практичній і теоретичній діяльності знань, принципів, законів і категорій діалектики є необхідною умовою підвищення загальнокультурного, методологічного і професійного рівня фахівців Держспецзв'язку України.

Тематика рефератів

1. Діалектика як теорія розвитку.
2. Діалектична суперечність як джерело розвитку.
3. Метафізика – альтернатива діалектики як теорії розвитку.
4. «Негативна» діалектика, її сутність і принципи.
5. Категорії діалектики як універсальні форми мислення.
6. Закони діалектики та їх прояв у суспільному бутті.
7. Основні принципи діалектики як системоутворюючи основи теорії.
8. Прояв законів діалектики у військовій справі.

Питання до самоконтролю

1. Сформулюйте визначення діалектики.
2. Охарактеризуйте структурні елементи діалектики як системи.
3. Сформулюйте, що є принципами, законами і категоріями науки.
4. Назвіть і охарактеризуйте основні принципи діалектики.
5. Сформулюйте визначення основних законів діалектики.
6. Назвіть і охарактеризуйте основні категорії діалектики.
7. Розкрийте сутність альтернативних концепцій діалектики.
8. Назвіть основні положення і принципи "негативної» діалектики.
9. Охарактеризуйте світоглядне і методологічне значення діалектики як теорії розвитку.

Рекомендована література

1. Андрос Е. И. Взаимовлияние языковых форм и категорий мышления и его границы / Е. И. Андрос // Категории диалектики, их развитие и функции. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 209-236.
2. Богомолов А. С. Диалектический логос: Становление античной диалектики / А. Богомолов. – М.: Мысль, 1982. – 263 с.
3. Босенко В. Диалектика как теория развития. – К.: Изд-во Киевского университета, 1966. – 246 с.
4. Гегель Г. Наука логики / Георг Вильгельм Фридрих Гегель // соч.: в 3 т. – М.: Мысль, 1970-1972.

5. Идеалистическая диалектика в XX столетии / Под ред. Ю. Н. Давыдова и М. Б. Митина. – М.: Политиздат, 1987. – 333 с.
6. История античной диалектики / ред. М. А. Дынник. – М.: Мысль, 1982. – 335 с.
7. Категории диалектики, их развитие и функции / отв. ред. В. П. Иванов. – К.: Наукова думка, 1990. – 364 с.
8. Категории диалектики как ступени познания. – М.: Наука, 1971. – 250 с.
9. Кедров Б. Беседы о диалектике/ Б. Кедров. – М.: Молодая гвардия, 1983. – 240 с.
10. Кедров Б. М. О «Диалектике природы» Энгельса / Б. М. Кедров. – М.: Высшая школа, 1973. – 184 с.
11. Копнин П. В. Диалектика как логика и теория познания / П. В. Копнин. – М.: Наука, 1973. – 324 с.
12. Крымский С. Б. Формы функционирования категории абсолютного в системе культуры / С. Б. Крымский // Мировоззренческое содержание категорий и законов диалектики. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 234 – 254.
13. Мировоззренческое содержание категорий и законов диалектики / отв. ред. В. И. Шинкарук, А. И. Яценко. – К.: Наукова думка, 1981. – 396 с.
14. Малинин В. А. Диалектика Гегеля и антигегельянство / В. А. Малинин. – М.: Мысль 1983. – 240 с.
15. Михайловский В. М. Диалектика формирования современной научной картины мира / В. М. Михайловский, Г. Н. Хон – Л.: ЛГУ, 1989. – 125 с.
16. Озадовская Л. В. К проблеме соотношения философских категорий и естественно-научных понятий / Л. В. Озадовская // Категории диалектики, их развитие и функции. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 314 – 395.
17. Стёпин В. С. Научная картина мира в культуре техногенной цивилизации / В. С. Стёпин., Л. Ф. Кузнецова. – М.: ИФРАН, – 274 с.
18. Табачковский В. Г. Проблема соотношения категорий философии и категорий культуры в классической и современной буржуазной философии / В. Г. Табачковский // Категории философии и категории культуры. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 205-253.
19. Шинкарук В. И. Единство диалектики, логики и теории познания. Введение в диалектическую логику / В. И. Шинкарук. – К.: Наукова думка, 1977. – 368 с.
20. Яценко А. И. Социально-практическая природа и мировоззренческая функция категорий как форм познания, самосознания и целеполагания / А. И. Яценко // Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 187 – 205.

Тема 5
ПРОБЛЕМА ПІЗНАННЯ У ФІЛОСОФІЇ

§ 1. Основний зміст пізнавального процесу.
§ 2. Роль науки у пізнанні. Форми і методи наукового пізнання.

Основні поняття: гносеологія, пізнання, чуттєве пізнання, раціональне пізнання, відчуття, сприймання, уявлення, мислення, поняття, судження, умовивід, істина, об'єкт, суб'єкт, предмет пізнання, інтуїція, розуміння, практика, методи пізнання, ідея, проблема, гіпотеза, концепція, теорія, парадигма, діяльність, творчість, спостереження, вимірювання, експеримент, аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція, моделювання, ідеалізація, аксіоматизація, військово-наукове пізнання, воєнна наука, воєнна доктрина.

Вступ. Питання про природу та сутність людського пізнання, його можливості та зміст, ознаки його достовірності впродовж усієї історії філософії були її органічною складовою частиною. Але і досі багато питань, пов'язаних з можливостями людського пізнання, залишається за межами раціонального осмислення. Розв'язання проблем пізнання має озброювати методологічним інструментарієм сучасну науку, освіту і людську практику.

Актуальність з'ясування і засвоєння теоретичних основ пізнання посилюється по-перше, в зв'язку з тим, що проблема пізнавальності світу – це головне питання філософії, знання відповіді на яке формує науковий світогляд і методологічну культуру майбутніх фахівців Держспецзв'язку; по-друге, теорія пізнання виступає підґрунтям наукової методології, методології наукових досліджень, наукової діяльності в галузі організації спецзв'язку і захисту інформації; по-третє, теорія пізнання є філософською основою педагогіки і теорії військового навчання і виховання, практики підготовки фахівців спеціального зв'язку та захисту інформації України.

Метою даної теми є викладення і обґрунтування основних положень теорії пізнання, сприяння формуванню наукового світогляду і

методологічної культури майбутніх фахівців спеціального зв'язку та захисту інформації України.

§ 1. Основний зміст пізнавального процесу

Проблему пізнання досліджує розділ філософії під назвою «гносеологія» (з давньогрецьк. «гносис» – пізнання, «логос»– вчення, наука). Гносеологія – це фундаментальний розділ філософії, що досліджує природу людського пізнання, форми і закономірності переходу від поверхневого уявлення про речі до збагнення їх сутності, вивчає шляхи і засоби досягнення істини та її критерії.

З гносеологією щільно зв'язана «епістемологія» (з давньогрецьк. «епістема» – знання, наука і «логос» – вчення). Але здебільшого епістемологію розглядають або як теорію знання, що вивчає лише наукове знання, а не процес пізнання взагалі. Використання терміну гносеологія було більш характерним для часів класичної філософії, оскільки розглядалось пізнання з позицій спостереження зі сторони, а епістемологія – це явище, що більш притаманне некласичній філософії.

Ще одна наука, яка вивчає процес пізнання на кібернетичних підставах – когнітологія (з англ. cognitive – пізнавальний, science – наука) або когнітивна наука. Заснована наука в середині 50-х років у Гарварді *Дж. Міллером*, *Дж. Брунером*. Когнітологія досліджує процеси функціювання знання у різноманітних системах на перетині психології, логіки, лінгвістики та інформатики, вивчає проблеми «штучного інтелекту».

Гносеологічна проблема в історії філософської думки. У спробах філософів відповісти на питання про принципову можливість пізнання світу сформувалося три основні лінії: *оптимізм, скептицизм і агностицизм.*

Гносеологічний оптимізм – це філософське вчення, послідовники якого визнають принципову можливість пізнання світу. Таке ставлення притаманне представникам раціоналізму, діалектичного матеріалізму, натурфілософії.

Скептицизм – не заперечує загалом можливості пізнання, але виражає сумнів у автентичності знань, обмежує пізнавальні можливості людини.

Започаткований в античності *Піроном*, агностицізм розвивали *Агрипа, Секст Емпірик, Абеляр, Еразм Роттердамський, М.-Е. Монтень*.

Агностицизм – заперечує принципову можливість пізнання світу. Помилковим є уявлення про агностицизм як про вчення, що заперечує пізнання взагалі. Агностики вважають, що пізнання можливе лише як знання про явища, за *І. Кантом*, або про власні відчуття, згідно з вченням *Д. Г'юма*, або – як про відношення між явищами, згідно з *Ж. Пуанкаре і А. Бергсоном*.

Стосовно ролі пізнання певних складових людської свідомості, в історії філософії склалися такі течії як *раціоналізм, емпіризм, сенсуалізм, інтуїтивізм та ірраціоналізм.*

Раціоналізм (від лат. – розумний) – це вчення в теорії пізнання, яке наголошує визначальну роль розуму в процесі пізнання стосовно досвіду і почуттів. Представниками раціоналізму є *Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Лейбніц, І. Кант, Г. Гегель*.

Емпіризм (від грецьк. – досвід) – це напрям в теорії пізнання, що визнає чуттєвий досвід єдиним джерелом знань у концепціях *А. Богданова, Е. Маха, Р. Авенаріуса*.

Ірраціоналізм (з лат. нерозумний) – філософська течія, що наголошує на обмеженості пізнавальних можливостей розуму, мислення і визнає основним засобом пізнання інтуїцію, інстинкт, вищі почуття, натхнення Цей напрям розроблявся у релігійній філософії, томізмі і неотомізмі.

Інтуїтивізм – філософське вчення європейської філософії XIX–XX ст., що протиставляє раціональному пізнанню можливості інтуїції. Його представниками є *А. Бергсон, М. Лоський*.

Сенсуалізм (з лат. – почуття) – вчення, що визнає почуття єдиним джерелом пізнання. Відстоювали цей підхід *П. Гольбах, К. Гельвецій, Л. Фейєрбах*.

Поряд із зазначеними концепціями, у некласічній філософії відокремлюють такі групи пізнавальних концепцій: причинний реалізм *Б. Рассела*, критичний реалізм *Дж. Сантаяни* та *Р. Селлерса*, неореалізм *Дж. Мура* і *А. Уайтхеда*; аналітичні концепції, які широко використовують логічні, фізикалістські та мовно-лінгвістичні ідеї *М. Шлика, У. Карнапа, К. Гемпеля, К. Поппера, Р. Куайна, С. Тулміна*;

феноменологічні, що вважають феномени єдиною реальністю, а їх пізнання – концептуальним упорядкуванням даних безпосереднього досвіду, це концепції *Е. Гуссерля, Е. Кассирера, М. Шелера, Н. Гудмена*; психологічні концепти, що використовують категорії психічного для розуміння пізнавального процесу і пізнавальних здатностей суб'єкта, їх авторами є *Ж. Піаже, Б. Інельдер, Дж. Брунер*; прагматичні концепти пізнання, що акцентують увагу на виправданості та обґрунтованості тверджень, які формулюють знання на ідеях утилітаризму, інструменталізму, концепції операціоналізму, що обґрунтовувалися в працях *У. Джеймса, Дж. Дьюї, У. Бриджмена, К. Льюїса*.

Розгляд змісту напрямів і концепцій теорії пізнання дозволяє перейти до аналізу її сутності та змісту гносеології, її об'єкту, предмету і методу.

Гносеологія це галузь філософського знання, філософська наука і навчальна дисципліна, вивчає закони, закономірності, принципи, форми і засоби виробництва об'єктивного істинного знання про реальний світ.

Її *об'єктом* є процес пізнання. Безпосереднім *предметом* сучасної гносеології є реальна практика наукового пізнання світу, досвід проведення наукових досліджень, історичний процес розвитку науки, відношення людського знання до об'єктивної дійсності та його зв'язок з практичною діяльністю людини і суспільства. Основним *методом* гносеології є ідеальне, розумове відтворення предмета вивчення у категоріальних структурах теорії пізнання. На цій основі гносеологія здійснює раціональну реконструкцію процесу пізнання, накреслює оптимальні шляхи досягнення об'єктивної істини, розробляє продуктивні способи систематизації знання і його обґрунтування, формулює критерії істини, визначає найефективніші способи його практичного використання. Спорідненими до гносеології за предметом вивчення є логіка, методологія науки, філософія науки, феноменологія, аналітична філософія.

Принципи пізнання. Вирішуючи головні проблеми пізнання сучасна філософія спирається гносеологічні принципи, що сприяють реалізації основних функцій пізнання як системного утворення, виконують роль визначальних критеріїв і спрямовують рух пізнання. До гносеологічних принципів відносять такі керівні положення.

Принцип об'єктивності – розглядається як визнання об'єктивного існування дійсності, як об'єкта пізнання, його незалежності від свідомості та волі суб'єкта; принцип пізнавальності – розуміється як визнання факту можливості адекватного відображення дійсності свідомістю людини, хоч на кожному історичному етапі можливості пізнання обмежені рівнем розвитку науки.

Принцип активного творчого відображення розуміється як визнання того, що процес пізнання це цілеспрямоване відображення дійсності та носить творчий та превентивний характер.

Принцип діалектичності пізнання – вимагає застосування до процесу пізнання основних принципів, законів і категорій діалектики – загального взаємозв'язку, протиріччя, заперечення, кількісно-якісних змін, сутності й явища, причини і наслідку тощо.

Принцип історизму, який вимагає розглядати усі предмети та явища в процесі їх виникнення, становлення, розвитку та історичних перспектив через генетичний зв'язок з іншими явищами та предметами дійсності.

Принцип конкретності істини, що наголошує, що істина завжди конкретна, стосовно обставин місця та часу. Але у певних сучасних течіях постмодерну наголошується на єдності конкретного і абстрактного як критерію істини.

Принцип визначальної ролі практики – ґрунтується на визнанні суспільної практики основною метою пізнання і визначальним критерієм істини, хоча логічні критерії істини теж мають важливе значення і є обов'язковими у позитивних науках, але історична практика остається визначальним критерієм.

До принципів пізнання відносять також *логічні принципи: єдності аналізу і синтезу, індукції і дедукції, сходження пізнання від абстрактного до конкретного і навпаки, від простого до складного, від нижчого до вищого* та інші аналітичні принципи.

Треба зазначити, що розвиток пізнання як руху до «*нової раціональності*» як етапу реабілітації раціональності після її деконструкції з боку прихильників постмодернізму, вимагає уточнення принципів пізнання. У наукових джерелах наголошується такі принципи нової раціональності. *Принцип мировизначення*, що характеризує таку наукову

раціональність, що відмежовує справжні, об'єктивні наукові знання від дилетантських і псевдонаукових «знань». *Принцип достатньої підстави* означає, що наукове положення має бути завжди доведене, спираючись на наукові факти, закони, аксіоми, чуттєву достовірність, що утворюють повноту підстав. *Принцип інтелектуальної розмірності буття,* підкреслює узгодження екзистенції з розумом, суб'єктивного і об'єктивного, інтуїтивного і раціонального в пошуках знання. *Принцип ясності знання* наголошує, що всі результати пізнання мають бути прозори для інтелектуального осягнення розумом. *Принцип системності* відображає вимогу, що будь яке знання має вписуватись в більш широку систему наукового знання як наукову картину світу. *Принцип гносеологічного оптимізму* відображає впевненість у здатності людини до проективної діяльності як інтелектуального руху в майбуття. *Принцип інтелектуальній гідності та етичної цінності істини* пов'язує кінцеву мету пізнання з ціннісними ідеалами людського існування як гуманістичними критеріями, а пізнавальну діяльність науковця з етичними принципами науки.

Нова, некласична раціональність у соціальному пізнанні утверджує себе в органічному поєднанні раціональних методів з методами, що притаманні *гуманітарному підходу*. Така єдність у застосуванні методів пізнання зумовлена дихотомією існування предмету пізнання як об'єктивного соціального явища и як феномена свідомості. Як що раціональне пізнання спрямоване переважно на об'єкт – об'єктивні соціальні процеси, то гуманітарні методи пізнання звертаються до суб'єкта – людини та її внутрішнього світу, нестримна активність якої може стати, як позитивним чинником у збереженні людства, так й передумовою антропогенних загроз. Саме, у зверненні до людини, *І. Кант* бачив перевагу практичного розуму над теоретичним, моралі над інтелектом. А витоки моралі мислитель убачав у фундаментальних цілях збереження людського роду. У зверненні до внутрішнього світу людини, ціннісних орієнтацій, моральних переконань і смислоутворюючих імперативів людського існування, що визначають ставлення, спрямовують мислення і дії людини, дослідники вбачають можливість у збереженні людства від небезпек, що кореняться у самої людині.

З’ясування об’єкту, предмету і принципів теорії пізнання, дозволяє перейти до визначення сутності і змісту пізнання як творчого інтелектуального процесу, його стадій і видів. *Пізнання – це процес, що розвивається від незнання до знання, від неповного та непевного знання – до повного та надійного*. В соціально-історичному контексті *пізнання – суспільно-історичний процес здобування, нагромадження і систематизації знання про природу, суспільство, людину та її внутрішній світ*. В цілому, пізнання постає в якості складової людського способу утвердження в світі в якості найважливішого засобу розширення сфери людської свободи та її реалізації, засвоєння оточуючого світу. Звідси випливає необхідність виділення у суспільному та індивідуальному розвитку пізнання двох *основних стадій*: стихійної, неусвідомленої та активно-дійової, усвідомленої, свідомо організованої та спрямованої на спеціальне продукування знань.

Види пізнання. Окреслена багатоаспектність пізнання виявляється у різних його видах. *Життєво-досвідне пізнання* – носить емпіричний характер, базується на повсякденній життєдіяльності та життєвому досвіді. Воно характеризується еклектичністю, емоційністю, залежно від традицій та звичаїв. Таке знання зводяться до констатування фактів, їх описання і фіксації у життєвому глузді.

Наукове пізнання носить усвідомлений характер, воно є спеціалізованим та спеціально організованим, спрямованим на досягнення максимального ступеню ймовірності знання, його обґрунтованості і доказовості. Ґрунтується наукове пізнання на відповідних наукових основах, наукових парадигмах, принципах, підходах, спеціальних методах дослідження, верифікації здобутого знання, категоріальному апараті. Його кінцевої метою є реалізація здобутих знань у соціальній практиці.

Застосування здобутих наукою знань в освіті, з метою навчання і підготовці фахівців, надає підстави для відокремлення такого виду пізнання як *освіта*. Освіта є основою інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства. Метою освіти є всебічний розвиток людини, розвиток її розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей і підготовка дипломованих спеціалістів. Особливістю цієї форми пізнання є застосування на всіх

рівнях освіти спеціальних класичних та інноваційних педагогічних методів, форм навчання та контролю засвоєння знань, навичок і вмінь.

Мистецьке художнє пізнання полягає в цілісному відображенні світу у формі чуттєвих, художніх емоційне забарвлених образів. Воно синтезує світорозуміння та світосприйняття, пізнання і переживання. Воно розширює кордони людського пізнання за рахунок його синтезу в художніх образах. Базується мистецьке пізнання у своїх класичних формах на людському досвіді, відтворюваному в художній формі, на критеріях добра і зла, краси і потворності, правди і кривди, які корелюють з вищою істиною.

Релігійно-містичне пізнання окреслює джерела своїх відомостей як божественне об'явлення, релігійне просвітлення, прозріння, досягнутого духовним, релігійним життям, аскезою, молитвою. Таке пізнання є підґрунтям формування релігійного світогляду. Воно засноване на інтуїції, містичних ірраціональних методах осягнення вищої істини, високих почуттях, натхненні, осіянні. Класичними формами фіксації результатів такого пізнання є пророкування, Боже об'явлення у Святому письмі. Релігійне пізнання, на погляд *К. Ясперса*, реалізує духовний потяг людини до подолання меж матеріального життя і пошуку вищої істини у формі духовної «трансценденції».

Враховуючи таку багатоаспектність пізнавальної діяльності, доцільно доповнити розуміння пізнання в широкому соціокультурному плані як такої діяльності, що містить поряд з науковими знаннями, таки форми як розуміння, інтерпретацію, інтуїцію, передбачення, духовні характеристики людського світоставлення, врахування пізнавального досвіду міфологічної і релігійної форм осягнення духовних форм істини.

Багатовимірність пізнання дозволяє зробити висновок, що воно постає як багатогранний та складний процес, в якому знаходять своє виявлення як духовні здібності людини так і рівень суспільного розвитку.

Пізнання – процес цілеспрямованого, активного, системного відображення дійсності в індивідуальній чи суспільній свідомості з метою здобуття знань, зумовлений суспільно-історичною практикою людства.

Це специфічна форма ідеального руху від незнання до знання, процес активного, цілеспрямованого системного відбору, верифікації і збільшення інформації про світ, людину та її внутрішній світ.

Складові процесу пізнання. Процес пізнання являє собою системне явище, що має власну багаторівневу структуру, компоненти, систему зв'язків і принципів функціонування. Процес пізнання складається з таких структурних елементів: *суб'єкт пізнання*; *об'єкт пізнання*; *предмет пізнання*; *результат пізнання* – знання, істина; *практика*, як основа, мета і критерій пізнання; *рівні, форми і методи пізнання*. Розглянемо спочатку зміст елементів процесу пізнання як загального суспільного явища, а в подальшому буде розкрито змістовну сторону процесу, вже, наукового пізнання – рівні, методи, форми і засоби.

Процес пізнання, як процес активного творчого відтворення дійсності у свідомості людини можливий лише при взаємодії людини з явищами дійсності. Цей процес у гносеології осмислюється через категорії «суб'єкт пізнання» та «об'єкт пізнання». Вони є протилежностями, через взаємодію яких реалізується процес пізнання, суб'єкт як носій свідомості та об'єкт як те, на що спрямована пізнавальна діяльність суб'єкта.

Суб'єкт пізнання – людина як соціальна істота, наукові колективи, установи, суспільство в цілому, що спрямовують пізнавальну діяльність на об'єкт пізнання з метою досягнення результату пізнання, здобуття необхідних знань.

Об'єкт пізнання – це фрагмент реальності, на який спрямовується пізнавальна діяльність суб'єкта.

Об'єктом пізнання може буте як фрагмент об'єктивної реальності у вигляді реально існуючого предмету, явища, так і фрагмент суб'єктивної реальності, якій містить ідеальні образи реально існуючих предметів, як результату абстрагування та ідеалізації. Взаємодія суб'єкта і об'єкта фіксує єдність буття і мислення, матерії і свідомості, природи і духу. І об'єкт, і суб'єкт формуються в процесі соціально-історичної практики і невіддільні один від одного у своєму функціонуванні. В цьому плані не може бути ні об'єкта без суб'єкта, ні суб'єкта без об'єкта. Не існує ні суб'єкта, ні об'єкта поза соціально-історичною практикою. Процес пізнання можливий лише при наявності взаємодії суб'єкта та об'єкта.

Але в некласичних концепціях пізнання, що сформовані на позиціях філософії постмодерну, ставлення до суб'єкт-об'єктній характеристики пізнання було критично переосмислено як пізнавальна експансія з боку суб'єкта над природним об'єктом, що веде до деструкції об'єкту у процесі пізнавального втручання в цей об'єкт. Таке несправедливе ставлення до об'єкту, як елементу природної системи, потребує, з позиції представників постмодерну, заміни новим справедливим «суб'єкт-суб'єктним» конструктивним підходом, що визнає природні права об'єкту, через зміни ставлення до нього як до суб'єкту. Ця гносеологічна проблема широко обговорюється у наукових колах і на сторінках наукових видань.

Предметом пізнання є частина, сторона об'єкту пізнання, на яку спрямована пізнавальна діяльність, але його певні характеристики, закономірності існування об'єкту. Результатом процесу пізнання є здобуті знання, інформація про об'єкт, які є ідеальним, суб'єктивним образом об'єктивної дійсності.

Знання – результат процесу пізнання, що підтверджений практикою. *Інформація* (від лат. – повідомлення) – сукупність відомостей, які є об'єктом зберігання, переробки і передавання. Більш докладно питання пов'язане зі знанням, його формами і інформацією було розкрито у темі, що присвячена вивченню свідомості.

Проблема істини у філософії. Гносеологічним ідеалом результату процесу пізнання є *істина*. Істина має декілька значень, відповідно до сфери застосування поняття. В *соціокультурному контексті*, істина це філософська категорія, яка разом з категоріями добра, краси і свободи відбиває глибинний смисл людського світовідношення та осягнення буття, шукань людського духу та творення гуманістичних ідеалів. Істина, у системі духовних пріоритетів, розглядається як системоутворююча цінність інтелектуальної складової духовної сфери суспільства. Вона реалізується через наукову, пізнавальну і освітню діяльність людей. У *гносеологічному контексті,* істина, як ціннісне ядро науки виражає сутнісний зміст та безпосередню мету пізнавального процесу і характеризує його результат – знання як адекватне відображення суб'єктивної та об'єктивної реальності в свідомості людини. *У логічному контексті*, істина це логічне поняття, що виражає одне з двох або багатьох

істинних значень, які надаються будь-якому судженню або системі суджень, окремій теорії або системі теорій.

Роль істини, як феномену пізнання, визначається згідно з підходами, що склалися у філософії. Лінія, що бере початок у філософії *Платона* і розвинена *А. Августином, Ф. Аквінським, І. Кантом, Г. Гегелем* та ін., що базується на *принципі когеренції* – відповідності знань іманентним характеристикам ідеальних форм, надає підстави розглядати істину як вищу, системоутворювальну духовну цінність. Саме в цьому контексті розуміння істини використовуються такі вирази як служіння істині, додержання істини як віщого сенсу життя. Істина ототожнюється з логосом, абсолютом та розглядається як самодостатня цінність. Слухаючий істину буде жити безпечно і спокійно, не побоюючись зла, проголошується в Притчах *Соломона*. Такий підхід дозволяє, сформувати систему пріоритетів в дусі високих ідеалів добра, віри, надії та любові, що виступають, в даному випадку, атрибутами вищої, абсолютної Істини. Орієнтація на ці ідеали дає можливість сформувати таки суспільні відношення, де інтереси та цінності ближнього сприймаються як свої, а не як ворожі або чужі. Отже, істина в такому контексті може розглядатися як пріоритетна цінність суспільства соціальної злагоди та порозуміння.

Інший, раціональний підхід до розуміння істини, заснований на *принципі кореспонденції* – як оціночної характеристиці знання в контексті його відповідності об'єктивної предметної дійсності був сформульований *Аристотелем* і розвинений *Ф. Беконом, Б. Спінозою, Д. Дідро* та ін. Ціннісне значення істини при такому підході розгортається через осмислення її раціонального змісту і розглядається як ідеал наукового пізнання. Основною формою прояву істини, в такому її розумінні, є знання та його наукові форми.

В некласичної філософії ціннісне значення істини суттєво змінюється відповідно до зміщення її критеріїв від об'єктивності в бік суб'єктивності, від конкретності до абстрактності, від спрямованості на досягнення абсолютного знання в сторону його суб'єктивної відносності. *С. К'єркегор* та інші представники екзистенціалізму розуміють істину як форму психічного стану і переживання людиною «межової ситуації». Проблема істини трансформується у герменевтичній філософії в проблему

роз’яснення, розуміння та інтерпретації текстів. У філософії позитивізму істина зводиться до ідеальних логічних конструктів мовного ряду, логічної ідентичності, само тотожності понять. Конвенціоналізм *А. Пуанкаре*, розглядає істину як результат згоди вчених. У філософських міркуваннях *М. Фуко* предметом аналізу є «ігри істини», а сама істина позбавляється онтологічного статусу і набуває релятивістського смислу. Отже у постмодерністську епоху розуміння істини зводиться до наративів, що породжені спостерігачем в процесі діалогу між людиною і буттям. Головним критерієм істини знову стає людина, як і в сократівській філософії, але зі суттєво поглибленім розумінням її змісту.

Отже, постмодернізм, на підставі плюралістичного розуміння істини, актуалізував її значення як внутрішнього світу людських почуттів і переживань, образів і символів, що відображають зовнішній світ з позицій людського існування, акцентуючи увагу на його неусталеність, уразливість, крихкість. У постнекласичній філософії істина набуває значення знання про світ, як про той, що знаходиться на межи самознищення, який потребує захисту на підставі переоцінки цінностей та висування безпеки як однієї із системоутворюючих цінностей сучасного суспільства. Вищім призначенням науки стає застереження людства і запобігання глобальним катастрофам.

Таким чином*, мораль, стосовно істини, виступає як форма суспільної свідомості та система ціннісних критеріїв, що визначає роль та етичні вимоги до використання наукових знань в забезпеченні сталого людського розвитку*.

Розглянувши існуючі підходи до істини, потрібно зазначити, що у гносеологічному контексті теорії пізнання, класичним, на погляд багатьох науковців, є раціональне визначенням істини.

Істина – це адекватне відображення об’єкта суб’єктом, що існує незалежно від свідомості суб’єкта пізнання.

Основними характеристиками істини є її об’єктивність за змістом, суб’єктивність за формою сприймання, єдність відносного і абсолютного, конкретність і зв’язок з практикою. Істина встановлюється через визначення відповідності пізнавального образу, знання – реальному стану речей в дійсності, що надає їй за своїм змістом незалежності від суб'єкта,

робить її об’єктивною. *Об’єктивною істиною* є такий зміст знань, який не залежить від суб’єкта. Слід звернути увагу на те, що в цьому визначенні наголошується на незалежність від суб’єкту саме змісту істини. Але будучи характеристикою людського знання, істина не може бути абсолютно незалежною від суб’єкта пізнання. На всіх етапах свого розвитку людське пізнання та його результат – знання – було і буде діалектичною єдністю об’єктивного і суб’єктивного, як суб’єктивне відображення об’єктивної дійсності. Будучи результатом суб’єктивної діяльності людини та суб’єктивною по формі, істина в той же час у своєму змісті відтворює дійсність і тим самим не залежить від суб’єкта.

З позиції матеріалістичної гносеології істина є історично зумовленим процесом, який обумовлює необхідність аналізу істини з позиції діалектики абсолютного та відносного. *Абсолютна істина – це повне завершене знання, що тотожне своєму предмету і яке не буде спростовано подальшим розвитком пізнання.* Це ідеал пізнання, до якого прямує людство. *Абсолютна істина* – це інтегрований зміст відносних істин. *Відносна істина* – це таке знання, яке в принципі є правильним, але не повністю відображає дійсність, не дає її всебічного вичерпного образу. Історичний процес розвитку пізнання полягає саме в тому, що неповне, однобічне знання змінюється більш точним, всебічним. Оскільки об'єкту пізнання притаманна пізнавальна невичерпність, а процес пізнання, зумовлений історично, завжди обмежений у своїх пізнавальних можливостях і залежить від рівня розвитку пізнавального інструментарію, знання завжди обмежені, істина остається невичерпаною, відносною. На кожному конкретному етапі пізнавальний образ лише відносно вірно відтворює об’єкт, але з розвитком пізнання поповнюється новими якісними визначеннями предмета, все точніше його відтворює. Тому істина не є щось статичне і незмінне, а розглядається як безперервний процес послідовного наближення до повноти відтворення, як рух від відносного до абсолютного.

Відносні істини – це щаблі, певні етапи на шляху досягнення абсолютної істини. Безумовно, людське пізнання ніколи не зможе дати вичерпну адекватну характеристику сутності нескінченного за своєю природою матеріального і духовного світу. Але в кожній відносній істині є

момент абсолютної. Таким чином, об'єктивна істина є діалектичною єдністю абсолютного і відносного.

Суттєвою ознакою об'єктивної істини є її конкретність. *Істина, у своєму вищому виразі завжди конкретна*. Це означає, що істина перебуває у зв'язку з тими умовами, в яких знаходиться об'єкт пізнання, відображає чітко визначені сторони цього об'єкта. Вищий рівень конкретності істини полягає у всебічному пізнанні об'єкта із врахуванням усіх істотних моментів у їх діалектичному взаємозв'язку на відміну від механістичного підходу чи еклектичного змішування всіх сторін і ознак пізнавальних явищ. Але за формою виразу істина буває інколи абстрактною, що є характерною ознакою художньої і релігійно-містичної форм відображення дійсності. Наприклад судження – «вічні» істини, але ці істини є такими лише в певних історичних межах.

В процесі пізнання істина. реалізується через до тримання *принципів об'єктивності*, що вимагає розглядати об'єкт таким, який він є сам по собі, в об'єктивній реальності; *всебічності*, коли об'єкт повинен розглядатися в усій його багатозначності, якісній різноманітності, у взаємозв'язках і опосередкуваннях; *доказовості*, коли за достовірне приймається лише знання, яке має достатнє теоретичне і емпіричне, логічне і практичне обґрунтування. Тим самим категорія істини відмежовує від справжнього пізнання різного роду його суррогати і псевдоістини.

Від істини слід відрізняти правду. Поряд із пізнанням істини в оцінці пізнання використовується ще пізнання правди. Правда – це істина, яка має суб'єктивний характер, поєднана з життєвою позицією людини, її досвідом. Отже, правда характеризує знання і пізнання як людську, цілісну, особистісну позицію щодо світу і буття. В реальному процесі пізнання протилежністю істини є помилка, хибна думка, заблудження. Помилка, хибна думка – це результат пізнання, який не відповідає дійсності. Але у реальному процесі пізнання, заблудження як і істина, може бути його результатом, якій після певної логічної або практичної верифікації визнано хибним. Отже постає питання критеріїв істини.

Призначення *критеріїв істини* полягає в тому, щоб розрізняти, відмежовувати істинне від неістинного. Для цього потрібна перевірка

здобутого знання з допомогою певного методологічного інструментарію. Критерій істини тривалий час вбачали або в свідомості, почуттях, розумі, або в об'єкті, що пізнається. Різні течії і школи висували різні критерії, серед яких є чуттєві, практичні, логічні, мовні засоби перевірки знання, з якими ми вже коротко ознайомились, з'ясовуючи погляди на істину з позицій представлених концепцій.

Пошук критеріїв істини передбачає виявлення суттєвого зв'язку між поняттям істина і явищем, процесом, об'єктом, якій вона характеризує та суб'єктом, якій пізнає. Але, оскільки істина передбачає певне пізнавальне відношення суб'єкта до об'єкта, то і критерій повинен відображати, у першу чергу, цей зв'язок. Таким критерієм є *соціально-історична практика* як фактично нескінченний історичний процес, якій дає можливість переоцінки або поглиблення, уточнення раніше здобутого знання, внаслідок розвитку науки, це також перевірка істинності знання часом. У вузькому смислі *практика – це чуттєво-предметна, цілеспрямована діяльність із засвоєння та перетворення дійсності*. За видами практика поділяється на: матеріально-виробничу; соціально-політичну; науково-педагогічну; службово-професійну; художню та ін.

Роль практики у процесі пізнання. Не перебільшуючи ролі практики у процесі пізнання, слід зауважити, що, по-перше, саме практика є вихідним пунктом пізнання, оскільки саме історична практика висуває перед суспільством соціальні потреби, що вимагають свого розв'язання засобами науки. По-друге, практика вважається рушійною силою пізнання, тому, що рух соціальної практики є одночасно і рухом зростання знання. По-третє, практика є джерелом засобів пізнання та даних науки, тому, що соціальна практика постійно висуваючи певні суспільні потреби, вимагає пошуку нових засобів їх розв'язання. По-четверте, саме практика є знаряддям пізнання в якості методів емпіричного пізнання, на приклад, експеримент. По-п'яте, практика є метою та результатом процесу пізнання, оскільки кінцевою метою пізнання, є всебічне покрашення людського життя. І, врешті решт, практика виступає критерієм істинності пізнання, збоку його перевірки на істинність історичним часом, це стосується перш за все великих історичних проектів, нав'язаних людству, але не тільки їх.

Проте не потрібно і перебільшувати роль практики у процесі пізнання, яка також є відносним критерієм істинності знання.

Як найважливіший критерій істини, практика не витісняє собою інші критерії істинності знань, якими є *формально-логічні засоби перевірки істини*:

- підтвердження теоретичними фактами;
- узгодженість із принципами наукової теорії;
- коректність і точність застосування термінів;
- логічна та концептуальна несуперечність – верифікація за *М. Шликом, Р. Карнапом*;
- принцип фальсифікації, за *К. Поппером* – можливість спростування істини.

Проте, формально-логічні засоби перевірки істини відіграють підпорядковану роль, але кінцевим надійним критерієм істини, все ж остається суспільна практика.

На етапі переходу суспільства в стадію інформаційного розвитку, відбуваються зміни в розумінні ціннісного значення і критеріїв істини, що трансформується в ставленні до інформації, як головному важелю розв'язання багатьох проблем світу. Концепція інформаційного суспільства, ґрунтується на ідеях європейської філософії, в яких еволюція розглядається скрізь призму знання. При цьому, таки критерії еволюції як духовність і моральність, на погляд дослідників, відходять на задній план. Саме тому, з розвитком інформаційних технологій відбувається відчуження знань від людини, її свідомості, дегуманізація й технократизація суспільного життя, зростає можливість використання інформації, одночасно, як важливого стратегічного ресурсу та виду зброї, що націлена на свідомість. Як наслідок застосування інформаційних технологій, на думку експертів, виникає можливість загрози інформаційного тоталітаризму або інфократії. Таким чином, відчуження знання, його перетворення на інформаційний ресурс, позбавлений морального початку, можливість його використання з допомогою новітніх інформаційних технологій і з будь якими цілями, висуває проблему інформаційної безпеки суспільства.

Отже володіння істиною, знаннями ще не є гарантією успіху, блага і безпеки, воно потребує, на думку *Аристотеля*, «приймати вірні рішення у зв'язку з благом і корисністю для доброго життя». Потреба в моралі для науки, на переконання *Дж. Дьюї*, це потреба в особливих методах дослідження й винаходу. Питання про те, як будуть використані нові знання, або во-благо людству, або во-зло, набувають на сучасному етапі розвитку науки не тільки морального, але і практичного глобального значення для безпеки людського існування.

У наш час, коли суспільство набуває все більше ознак «суспільства ризику», коли глобальні загрози і техногенні та антропогенні загрози стають фоном для повсякденного життя, з'явилася соціальна потреба в оцінці знання, згідно з *критерієм його безпеки для суспільства*. У суспільстві, як вважає *В. Поттер*, виникає *феномен «небезпечного знання»,* що зумовлений, з одного боку, випереджаючим зростанні наукового знання, стосовно спроможності усвідомлювати його і адаптуватися до нових реалій буття, з іншого боку, випередженням темпів соціальної трансформації, відносно спроможності науки відповідати на виклики суспільних змін. Небезпечне знання *В. Поттер* визначає як інформацію, отриману в результаті наукових досліджень, негативні наслідки застосування якої, суспільство неспроможне ефективно контролювати на даному етапі свого розвитку. Отже, небезпечне знання визначається як чинник соціального ризику. Використання нових знань інколи приводить не тільки до негативних наслідків, але й до руйнуючих техногенних катастроф. Питання небезпеки наукових досліджень і наслідків застосування наукових знань висуває проблему науково-технологічної безпеки суспільства.

Чим безцеремонніше і глибше наука XXI століття вторгається у фундаментальні першооснови космосу, біосфери, антропосфери, чим масштабніше і вільніше людина використовує її досягнення для «олюднення» чужого для неї світу, тим більш ризикогенними, стають наслідки таких антропогенних вторгнень, вважають дослідники. Планетарне життя стає беззахисним перед науково-технологічної активністю цивілізації. На переконання *В. Келлє*, саме духовна культура, як середа функціонування інтелекту, спроможна захистити людину від загроз,

які можуть бути породжені інтелектуальної діяльністю. Пробудити в суспільстві усвідомлення крихкістю світу, відповідальності за збереження природних основ існування людства і наслідки своєї діяльності є провідним вектором перебудови суспільної свідомості на підставі відповідної системи цінностей. Таким чином цінності набувають у сучасний час значущості критеріїв, за якими оцінюється вже сама суспільна практика.

Цінності, це вираз суспільної значущості певного явища, об'єкта. Такими загальновизнаними цінностями є життя і здоров'я людини, її добробут, сім'я, демократичний лад суспільства, мир, злагода, свобода та багато інших. Цінності це те на що орієнтується у своєму житті людина, соціальна спільнота, те що зумовлює рух суспільства, цивілізаційного утворення. Саме тому цінності набувають значущості критеріїв практики. Це стає можливим внаслідок громадської оцінки – на скільки збігається практичний результат наукових проектів, соціальних програм та їх наслідки зі життєвими смислами людського існування?

Рівні і форми пізнання. З'ясувавши блок питань, пов'язаних з розумінням істинного знання як мети пізнавального процесу, необхідно розкрити змістовну сторону процесу пізнання, його основні рівні і форми. За давньою усталеною традицією філософія виділяє три основні джерела знання: це *відчуття, мислення, інтуїція*. Але їх взаємодія у процесі пізнання виявляється досить складною. Відповідно до джерел знань виділяють рівні пізнання чуттєвий, раціонально-логічний та інколи інтуїтивний.

Першим, вихідним рівнем пізнання, поза яким неможливе формування знання, є *чуттєве пізнання* або рецептивний досвід – *це фіксація окремих властивостей та ознак речей органами чуття людини*. Чуттєве пізнання, що функціонує на підставі діяльності аналізаторів нервової системи, є безпосереднім відображенням у свідомості людини зовнішніх властивостей предметів об'єктивного світу. Наприклад, завдяки роботі здорового зору, людина отримує 80 відсотків, слухового – 11 відсотків, смакового, дотикового, чуттєвого – 9 відсотків від загального обсягу інформації про об'єкт. Чуттєве відображення своєю основою має практичне предметно-чуттєве перетворення суб'єктом світу, освоєння

матеріальної і духовної культури, результатів попередніх етапів розвитку пізнання. Основними формами чуттєвого пізнання є відчуття, сприймання та уявлення.

Сутність *відчуття* полягає в перетворенні енергії зовнішнього подразнення на факт свідомості суб'єкта завдяки безпосередній дії матеріальних об'єктів на органи чуття людини: зору, слуху, дотику, смаку, нюху. В результаті виникає суб'єктивний образ об'єктивної реальності, який є відносно правильним відбитком окремих властивостей предметів і явищ. Отже, *відчуття це відображення свідомістю окремих властивостей речей*. Наприклад, фіксація свідомістю таких якостей як жовте, пружне, гладке, овальне, цитрусовий аромат, кисле. Відчуття є джерелом первинних відомостей про об'єктивний світ, тому виступає початковим етапом процесу пізнання. Наступним щаблем чуттєвого пізнання є сприймання.

Сприймання – це відображення речей в цілому, у сукупності притаманних їм властивостей, внаслідок безпосереднього впливу на органи чуття.

Це формування в свідомості цілісного образу предметів, процесів, внаслідок синтезуючої діяльності мислення. Чуттєве джерело сприймання – відчуття, опертя на яке характеризує сприймання як процес формування образу предмета і як результат цього процесу – сам образ. Використовуючи попередній приклад переліку властивостей відчуття, їх синтезом на рівні сприймання буде лимон. Найбільш вагомими властивостями сприймання є предметність, цілісність, константність. У сприйманні завжди знаходять свій різноплановий вияв інтереси, пристрасті і уподобання, установки конкретного індивіда, його особистий життєвий досвід. Наступним і більш високим ступенем чуттєвого пізнання є уявлення.

Уявлення – це відтворення у свідомості образу предмета без посереднього контакту з річчю, тобто за пам'яттю, або за описанням образу.

Уявлення, подібно до відчуття та сприймання, має чуттєвий характер, але, на відміну від них, формується й існує за відсутності безпосередньої дії об'єкта на органи чуттів. Тому, необхідною умовою утворення та

функціонування уявлення виступає пам'ять і спілкування. В структурі пізнання уявлення є перехідною ланкою від чуттєвого споглядання до абстрактного мислення. Чуттєве відображення і його основні форми хоч і є необхідною стороною пізнання, але все ж обмежені у своїх можливостях давати істинне знання.

Вищою сферою, в порівнянні з чуттєвим відображенням, є *раціональний рівень пізнання або мислення*. Мислення є синтезуючим показником раціонального рівня пізнавальної діяльності.

Мислення – це процес активного, цілеспрямованого, опосередкованого, суттєвого та системного відтворення дійсності у свідомості людини.

Специфіка раціонального пізнання полягає у тому, що по-перше, через нього суб'єкт може вийти за межі безпосередньо даного і пізнати ті властивості об'єктів, які не можуть бути зафіксовані чуттєвим відображенням. По-друге, раціональне пізнання дає змогу осягнути дійсність у її незалежності від суб'єкта. По-третє, через раціональне пізнання суб'єкт пізнає світ, опосередкований спільним історичним досвідом людства.

Основними формами раціонального або логічного пізнання, що поєднуються у мисленні є поняття, судження та умовиводи. Вивчаючи зміст свідомості, ми вже коротко знайомились з цими категоріями, але у даної темі, необхідно з'ясувати їх функціонування як ступенів сходження процесу пізнання.

Поняття – форма мислення, в якій відображається сутність об'єкту з його істотними ознаками на підставі діяльності чуттєвого рівня.

Поняття як форма мислення, характеризується відображенням закономірних відношень та властивостей об'єктів у вигляді думки про їхні загальні та специфічні ознаки. Отже, *змістом поняття* є сукупність ознак, які містяться в понятті. *Обсяг поняття* утворюють предмети, якім притаманні ознаки, що відображені у змісті поняття. Утворення поняття – складний процес, у якому застосовують такі засоби пізнання, як порівняння, аналіз і синтез, абстрагування, ідеалізація, узагальнення, умовиводи. В мові поняття виражається словом або словосполученням. Різновидами понять є категорії і терміни. *Категорії* (від грецьк. – висловлювати) – найбільш загальні, універсальні поняття певній галузі

знання. *Термін* (від лат. – межа, кордон) це слово або словосполучення, яке позначає поняття, що використовується в певній галузі знання з максимально точним смисловим визначенням, що фіксує стійкі зв'язки предмету. Таким чином, поняття, відображаючи сутність, поглиблюють знання людини про навколишню дійсність, є засобом пізнання істини. Зміст поняття. змінюється в процесі розвитку наук.

Судження – форма мислення, в якій стверджується або заперечується щось, стосовно предметів і явищ, їхніх зв'язків і відношень.

Судження утворюється на підставі понять. Судження має властивість виражати або істину, або хибність. Якщо в судженні стверджується чи заперечується те, що є в дійсності, то воно істинне, у противному разі вважається хибним. Здатність судження бути істинним або хибним називається істиннісним значенням судження. Властивість судження бути ствердним або заперечним називається якістю судження, а обсяг, в якому береться суб'єкт судження, – кількістю. У сучасних логічних теоріях замість терміну «судження» вживають термін «*висловлювання*». Мовним еквівалентом судження є розповідне *речення*.

Умовивід – форма мислення, коли з кількох суджень виводиться нове судження, або нове синтезуюче поняття.

У традиційній логікі умовивід різновид міркування, коли здійснюється перехід, згідно з логічними правилами, від одного або двох висловлювань-засновків до нового висловлювання-висновку. Сучасна символічна логіка значно розширює коло досліджень, аналізуючи складніші теоретичні побудови: наукові теорії, які можна розглядати як низку певним чином пов'язаних між собою умовиводів. Умовивід є формою отримання нового знання у значенні, що виведене і зафіксоване у висновках знання, безпосередньо у засновках не наявне. Умовиводи мають важливе значення для формування переконань, бо процедури доведення, аргументації та спростування здійснюють здебільшого саме у формі умовиводу.

Поняття, судження, умовиводи складають *розсудок* – процес оперування почуттями та судженнями. Розсудок вважається підґрунтям розуму. *Розум* – це здатність абстрактне мислити, свідомо створювати ідеї, пізнавати універсальний взаємозв'язок явищ буття.

Необхідно зауважити, що перелічені форми чуттєвого і раціонального рівнів пізнання не вичерпують всіх форм пізнавальної діяльності, які коріняться у світоглядних, культурних формах пізнавального досвіду суспільства. У широкому сенсі, пізнання охоплює не тільки раціональні та чуттєві форми, а взагалі вісь історичний культурний досвід смислотворчої діяльності людства. Такі когнітивні форми пізнання як смисл, уява, розуміння, інтуїція, інтерпретація, метафора, збагнення, вбачання, споглядання та інші, значно розширюють коло можливостей людського пізнання. Вони супроводжують виявлення, осягнення, охоплення смислів та їх відображення у образах, уявленнях, метафорах і символах. От же розглянемо деякі форми пізнавальної діяльності, що не охоплюються строго раціоналістичним підходом, але дають можливість розширити зміст пізнання.

Стержневою формою утворення знання вважається *смисл*. сфера смислу є первісною конституюючою діяльністю свідомості. В основі формування смислів лежать первісні фундаментальні цінності і життєві імперативи. Смисл вважається підставою існування загального фонду знання, що передається з покоління у покоління. Український мислитель *Г. Шпет*, засновник феноменологічної течії у вітчизняній філософії, відзначав, що смисл виражає контекст в якому це значення функціонує. За *Г. Шедровицьким*, смисл розглядається як структурний корелят розуміння, як загальне співвідношення і зв'язок всіх ситуацій і явищ, які стосуються предмета осмислення. Отже, розуміння, тлумачення і стійке відтворення явища, відображеного в знаковій формі, є основними характеристиками смислу. У широкому розуміння смисл, це універсальна форма виразу значущості предмета, явища, процесу.

Саме наявність викритих смислів є передумовою *осмислення* ситуації, явища, процесу. Осмисленість, це процедура теоретичної діяльності, результатом якої є семантична (смислова) і фактична змістовність предмету осмислення. Первісні глибинні смисли – метасмисли лежать в основі цілісного розуміння, осягнення реальності як універсуму. Такі базисні смисли виконують функцію універсального «коду» людської культури, що забезпечує осмислення її локальних феноменів.

Єдність чуттєвого та раціонального моментів у пізнанні безпосередньо втілюється і виявляється в такій пізнавальній здібності людини, як творча уява.

Уява, це пізнавальна здатність, що полягає у вільній переробці в свідомості пізнавального образу об'єкта або утворенні нових наочних чи абстрактних побудов на довільних засадах.

Уява – це вид пізнання, що, оперуючи конкретно-чуттєвими образами, формує нові образи та поняття і здійснює перехід від чуттєвого до раціонального рівня. Уява має місце вже на рівні сприймання і уявлення, але з повною силою проявляє себе в сфері мислення. Вона є основою методу мисленнєвого експерименту в науковій і технічній творчості, побудови гносеологічного ідеалу. Завдяки уяві. процес пізнання набуває активного творчого характеру, що є необхідною передумовою висунення нових ідей, гіпотез, наукових теорій, відкриття нових закономірностей, передбачення, створення штучних областей реальності. Отже уява є підґрунтям творчості, яка у пізнанні проявляється у створенні якісно-нового. Уява, яка розгортається на науковій основі, є дієвим засобом досягнення об'єктивної істини.

Отримання нового знання передбачає його розуміння. *Розуміння – універсальна операція мислення, пов'язана зі засвоєнням нового змісту, включенням його в систему прийнятих ідей.*

Аналіз розуміння був історично започаткований у герменевтиці, яка розкрила можливості зведення об'єктів до мовних структур їх розуміння. Розуміння, у широкому світоглядному плані це результат духовно-практичного засвоєння дійсності, коли зовнішні об'єкти, залучаються до смислів людської діяльності, виступають її предметним змістом. Правильність розуміння передбачає його обґрунтованість. З гносеологічного боку, розуміння це пізнавальний процес, що передбачає наявність, за межами індивідуальної впевненості, базису безперечності. Отже, розуміння розглядається як загальна форма прийняття результатів освоєння світу, в процесі якого явища природи трансформуються у факти культури. Корелятом розуміння виступає об'єктивна реальність і культура.

Істотне значення для розширення сфери знання, поліферації нового знання, його включення у систему культури має інтерпретація.

Інтерпретація (від лат. – роз'яснюю, прекладаю) – у широкому сенсі – це дешифрування, чи моделювання однієї системи (тексту, твору, подій, фактів життя) в іншій – конкретніше визначеній, зрозумілішій чи загально прийнятій. У сучасній логіці та методології науки інтерпретація є теоретичною побудовою систем об'єктів, які складають предметну область значень базових термінів теорії і задовольняють вимогам істинності її положень. Інтерпретація – це процедура, зворотна формалізації. Інтерпретація називається семантичною, якщо вона здійснюється в межах формалізованих виразів теорії і полягає в знаходженні таких їх значень, за яких вони перетворюються на істинні твердження. Інтерпретація є емпіричною, коли вона відбувається шляхом переведення теоретичних висловлювань у фактологічні, що потребує операціоналізації понять та їх співставлення з результатами вимірювань емпіричних об'єктів теорії. І. посилює пізнавальну цінність теоретичних систем та, зводячи абстрактні терміни до конкретних, відкриває шлях до перевірки положень досліджуваної теорії.

Важливою творчою формою пізнання, яку пов'язують з окремим рівнем пізнання, є інтуїція. *Інтуїція* (з лат. – погляд, вид) – це безпосереднє духовне переживання дійсності на підставі натхнення, коли за неусвідомленими у даний момент часу психічними процесами суб'єкт робить наукове відкриття, отримує нове істинне знання про дійсність. Інтуїція – це кульмінаційний момент творчого процесу, коли всі елементи пізнавальної проблеми об'єднуються в єдину систему. Основними характеристиками інтуїції є безпосередність, несподіваність, неусвідомленість шляхів одержання нового знання. Отже, інтуїція – це здатність суб'єкта робити у процесі пізнання висновок, який є науковим відкриттям, не усвідомлюючи проміжних ланок аргументації. *Ф. Шелінг* називав інтуїцію «інтелектуальним спогляданням».

Підґрунтям для розвитку творчих пізнавальних людини вважають фантазію. *Фантазія* (з грецьк. – уява) – творча сила, що об'єднує переживання і мислення. Відрізняють сенсорну фантазію, що характеризується спрямованістю на підставі спогадів і моторну фантазію, що характеризується спонтанністю. Однієї з форм сенсорної фантазії є гра.

Творча фантазія вченого – є результатом переходу від сенсорної до моторної фантазії.

Як показують когнітивні дослідження, велике значення у творчому пізнанні належить метафорі. *Метафора, (з ст.-грецьк. – «перенос», «переносне значення»), це форма розумової діяльності – слово або вислів, що застосовується у переносному значенні, в основі якого лежить зрівняння предмета з іншим*. Вживається метафора для поширення смислових значень і характеристик явища, на підставі звернення до образу як символу. На погляд *Ортеги-і-Гассета*, метафора – необхідний засіб мислення і форма наукової думки. Відомий лінгвіст *Дж. Лакофф*, підкреслюючи евристичну функцію метафори, зазначав, що метафора дає можливість розуміти ті галузі досвіду, для яких, у сфері людського мислення, не виявляється доконцептуальної структури. В основі застосування метафори лежать запозичання і взаємодія смислів, ідей і контекстів, синтез яких набуває евристичного значення. Саме тому, продуктивність мислення залежить від уміння користуватись метафорою. Останнім часом ідея метафори широко використовується у моделюванні штучного інтелекту, комп'ютеризації інтелектуальної діяльності.

Застосування у пізнанні таких когнітивних форм пізнання як смисл, уява, розуміння, інтуїція, інтерпретація, метафора, збагнення, вбачання, передбачення, складає підґрунтя творчого підходу, утворює творчий синтез. Творчість – продуктивна діяльність за мірками свободи та оновлення, коли зовнішня детермінація людської активності змінюється внутрішньою самовизначеністю.

Творчість – це окремий різновид діяльності, що характеризується продукуванням нових результатів, створенням духовних і матеріальних цінностей.

Онтологічна сутність творчості була читко виражена Платоном як перетворення небуття в буття. Змістовну сторону творчості характеризують суб'єкт, предмет, мета, метод, процес результат і наслідки цієї діяльності. У поняття творчості закладено синтез різних форм людської пізнавальної або іншої діяльності, метою якої є створення нових якостей. Отже *творчий синтез* є чинником реалізації творчого підходу у будь якій діяльності. Саме креативна функція свідомості наділяє духовні

процеси онтологічним змістом, на відміну від примітивного розуміння духовного тільки як процесу відображення і тому позбавленого статусу самостійного буття. Духовним процесом інтегрального характеру є звернення особистості до вищих ціннісних сенсів, моральних і духовних абсолютів. Творчість завжди пов'язана з формоутворенням, трансцендуванням – виходом за межі даного, спрямована на реалізацію можливостей буття, їх перетворення у дійсність. В творчості відбувається перетворення предмету, інтелектуальної енергії суб'єкта в світ реальних речей, ідей, теорій. Творчість здійснюється на основі відповідного духовно-теоретичного і соціокультурного надбання і досвіду минулого.

Наукове передбачення та творчість у військовій справі та науково-дослідній роботі фахівця Держспецзв'язку України.

Передбачення у військовій справі являє собою процес пізнання можливих, об'єктивно назрілих змін у військовій галузі, визначення перспектив розвитку військової теорії і практики.

Передбачення поділяють на такі види: наукове, буденне,емпіричне, інтуїтивне і релігійне, містичне. Передбачення має кілька форм конкретизації: передчуття, передбачення, пророкування, прогнозування та інші. Наукове передбачення – це науково обґрунтовані уявлення про майбутній стан явищ природи і суспільства або про явища невідомих зараз, але піддаються виявленню. Передбачення взагалі, наукове передбачення зокрема, в тому числі і у військовій справі, має гносеологічні та об'єктивні основи. Це означає що передбачення спирається передусім на пізнавальні здібності людини. Здатність глибокого сутнісного відображення дійсності становить гносеологічний аналіз, тобто знаходиться в самих особливостях людського чуттєвого і уявного сприйняття дійсності, джерело наукового передбачення.

Об'єктивна основа передбачення укладена в закономірному зв'язку минулого, сьогодення і майбутнього. Майбутнє корениться в сучасному у вигляді причини, що породжують прийдешнє, наслідок у вигляді можливості, яка за певних обставин має обов'язково перетвориться в дійсність.

Суб'єктивна основа передбачення укладена в здатності людської свідомості до визначального відображення дійсності на основі виявлення і

фіксації закономірних тенденцій, що йдуть від минулого через сьогодення до майбутнього і підтверджуваних практикою. Розуміння об'єктивної і суб'єктивної основ передбачення дозволяє відрізняти його від всякого роду пророцтв,які часто відносять до передбачення.

Передбачення у військовій справі являє собою творче, уявне продовження в майбутньому тих об'єктивних можливостей і тенденцій, які є в теперішньому, в конкретно складеної бойовій обстановці. Найважливіший напрямок передбачення у військовій справі – це передусім виявлення соціальної сутності і характеру війни. Даний напрямок є основоположним, оскільки від нього залежить визначення масштабів війни. Воно знаходить своє вираження у військовій доктрині, статутах і настановах, що відображають певні погляди на характер майбутньої війни, форми і способи ведення бойових дій.

Велике значення для наукового передбачення у військовій справі має науково-дослідна робота в спеціальних наукових центрах у військово-навчальних закладах. Разом з тим, під науковим передбаченням мається на увазі і те передбачення в ході воєнних дій, у практиці бойової підготовки особового складу військ, яке виробляється офіцерським складом з допомогою усвідомленого використання і розумного застосування військово-наукових знань.

У науковому передбаченні зазвичай розрізняють: науково розроблене передбачення суті, загального характеру і засобів військових дій у війнах майбутнього; науково обґрунтоване передбачення при плануванні та проведенні операцій поточної війни, а також при здійсненні повсякденної бойової підготовки військ.

Дня наукового передбачення у військовій справі характерний ряд особливостей. По-перше, досить ймовірний характер передбачення, який обумовлений складністю війни як соціального явища, в якому суспільні закони проявляються у вигляді тенденцій через масу випадкових відхилень. По-друге, військове передбачення багатопланове. Воно охоплює не тільки бойові дії військ протиборчих сторін, а й сфери економіки, політики, ідеології. По-третє, військово-наукове передбачення специфічне у своїх формах. У військовій справі – у вигляді воєнного аспекту концепції національної безпеки, військової доктрини, у військових

статутах і настановах, у стратегічному плануванні різних варіантів війни з потенційним противником, у вирішенні та наказі командира.

Особливою формою передбачення є прогнозування. *Прогнозування (з грец. – передзнання) у військовій справі – це визначення перспективних, вірогідних даних про можливі напрями і тенденції розвитку збройних сил, військової техніки і військового мистецтва як у своїй країні, так і в інших країнах про характер, хід та кінець війни в майбутньому.*

За сферами застосування розрізняють *прогнози військово-стратегічні, оперативно-тактичні і військово-технічні.* У ході військово-стратегічного прогнозування визначаються характер майбутньої війни, її особливості, способи застосування різних видів зброї характер локальних воєн. Військово-технічне прогнозування забезпечує даними про можливі тактико-технічних характеристиках зразків зброї і військової техніки і перспектив їх розвитку. У військовій справі прогнози звичайно розділяються на *короткострокові (до 5 років), середньострокові (5-10 років), довгострокові (більше 10 років).* Діапазон попередження залежить від цілого ряду умов: вихідних даних, методологічних основ і характеру методики, ступеню складності самого процесу.

Творчість у військовій справі є такий процес мислення і діяльності, в ході якого відбувається вирішення складних нетипових завдань управління військами в бою і забезпечення їх необхідними матеріально-технічними засобами, розробляються і впроваджуються нові способи і форми збройної боротьби, створюються нові види бойової техніки і зброї, удосконалюється організація військ, зміст, форми і методи навчання і виховання особового складу.

У творчому процесі можна виділити два основних види: творчість як відкриття нового, тобто якихось явищ або законів, про які не було відомо раніше, і творчість як створення нового порівняно з наявним раніше. Перше відноситься до наукової творчості, друге –до конструкторської, винахідницької, перетворюючої діяльності. У самому процесі творчості зазвичай розрізняють чотири основних етапи: виникнення або постановка і з'ясування творчої проблеми чи завдання; пошук вихідної ідеї її розв’язання; розробка творчої ідеї; реалізація ідеї в практичній діяльності.

Творчі проблеми у військовій справі різноманітні. У навчальній літературі їх часто класифікують: за напрямками творчих зусиль в області військової професіоналізації, на приклад, – проблеми управління військами, військово-технічні, навчання та виховання; за ступенем спільності – загальні і приватні; за ступенем вирішення – реальні й абстрактні; за основними сферами діяльності – теоретичні та практичні.

Здатність до наукового передбачення і творчості не є природженим даром будь-якого офіцера. Свідомість кожної людини потенційно містить здатність до передбачення і творчому вирішенню проблемних ситуацій. Але цю потенційну здатність треба перетворювати в реальність, і тут багато залежить від самого офіцера, від його прагнення опанувати соціально-гуманітарними і військово-науковими знаннями, від його прагнення до творчого вирішення тих завдань, які ставить перед ним військова служба.

Узагальнюючи питання, потрібно зазначити, що процес пізнання у широкому соціокультурному контексті містить поряд з раціональними, психологічні, емотивні, когнітивні, культурні й світоглядні форми пізнання світу. Знання основного змісту пізнавального процесу, його видів, рівнів і форм, як невід'ємного від соціально-історичної практики людства, є соціокультурним показником сучасної освіченості людини. Творче використання одержаних знань є умовою підвищення пізнавальних здібностей слухачів, розвинення наукового світогляду, формування методологічної культури майбутніх фахівців Держспецзв'язку України.

§ 2. Роль науки у пізнанні. Види, форми і методи наукового пізнання

Основні рівні наукового пізнання. Як вже зазначалось, пізнання має два основних щабля у своєму історичному розвитку. *Першій рівень*, – це донаукове, стихійно-емпіричне, буденне пізнання, що виникає разом з формуванням людського суспільства. *Другій рівень*, – наукове пізнання, що виникає лише на певному етапі історичного розвитку людства у зв'язку з суспільним розподілом праці і відділенням розумової праці від фізичної та перетворенням її у відносно самостійну сферу.

Основні відмінності наукового пізнання від стихійно-емпіричного розрізняються за певними основами. За об'єктом і предметом пізнання: якщо, донаукове знання спрямовано на здобуття засобів існування, виробництво знарядь праці, предметів споживання і захист основ соціального життя, то метою наукового знання є виробництво і систематизація наукових знань про принципи, закони і закономірності об'єктивної реальності. За мовою пізнання – стихійно-емпіричне пізнання використовує загально доступний мовний тезаурус, що сформувався природним шляхом у певній сфері практичної діяльності, проте, наукове знання застосовує спеціальні, розроблені й визнані наукою системи понять, термінів, категорії, посилок, засновків, доказів, наукових положень, концепцій та ін. За системою засобів пізнання: стихійно-емпіричне пізнання застосовує з пізнавальною ціллю загально доступні знаряддя праці, тоді як наукове пізнання використовує спеціальні знаряддя для наукових емпіричних досліджень – інструменти, прибори, моделі та ін. За особливістю отриманого знання, – стихійно-емпіричне пізнання спрямовано на здобуття емпіричних знань для прямого застосування у практичній діяльності. Адже, наукове знання характеризується такими ознаками як системність, доказовість, обґрунтованість, точність тощо. **З**а методами пізнавальної діяльності, різниця полягає в тому, що у стихійно-емпіричному пізнанні застосовуються загальні емпіричні методи, такі як вимірювання, спостереження, практична перевірка, адже в науковому пізнанні кожна система наукових знань спирається на спеціально розроблені системи емпіричних і теоретичних методів дослідження, які розрізняються за певними науковими підходами.

Отже, *істотними ознаками наукового пізнання є системність, процесуальність, обґрунтованість, доказовість, конструктивність, формальна логічність, концептуальність, інноваційність, єдність раціонального та емпіричного.*

Філософія науки. Філософськи проблеми наукового пізнання вивчає така галузь філософського знання як філософія науки. Своїми ідейними витоками філософія науки сягає глибин багатовікової рефлексії над запитанням про те, що є, чим має стати наука для людства. Як самостійна галузь досліджень вона сформувалася у середині XIX ст. у лоні

позитивізму, завдяки працям *У. Уевела* і *Дж. С. Міля*. Як автономна сфера знання, філософія науки характеризується своїм власним об'єктом і предметом дослідження, проблемним полем, тезаурусом моделей, концептуальним інструментарієм. *Об'єктом* філософії науки є наука як соціокультурний феномен. *Предметом,* – структура наукового знання, закономірності, принципи, засоби і методи наукового пізнання, способи отримання, обґрунтування і розвитку наукового знання. Отже*, філософія науки, це галузь філософського знання і наукова дисципліна, що досліджує науку як соціокультурний феномен, вивчає закономірності, принципи і методи наукового пізнання, способи отримання, обґрунтування і розвитку наукового знання*. У сучасних дослідженнях філософії науки на першому плані розглядаються проблеми гносеологічного аналізу феномену науки; структури наукової теорії та її функцій; поняття наукового закону; процедури перевірки, підтвердження і спростування, наукових теорій, законів і гіпотез; методи наукового дослідження; реконструкція розвитку наукового знання.

Наука як сфера людської діяльності і соціальний інститут. Накопичення наукових знань в історії людства стало основою для становлення науки як специфічної форми людської діяльності. З цього погляду, наука є рафінованим виразом загальнолюдського знання, в його найбільш довершеній і систематизованій формі. Але, наука, це, перш за все, спосіб здобуття знань. *Наука – це сфера людської діяльності, основною функцією якої є вироблення і систематизація істинних знань про світ*. Як сфера діяльності вона характеризується власною системою наукових і виробничих відносин, системою засобів наукової діяльності, власною інституціональною організацією і ідеологією, що спрямовує наукову діяльність у вигляді ідеалу науки, цінностей, принципів і норм наукового пізнання. Поряд із зазначеним, наука – це одночасно і виробнича сила, і соціальний інститут, і діяльність з метою одержання нових знань, і результат діяльності як система одержаних знань. *Наука як соціальний інститут*, являє собою об'єднання професійно зайнятих науковою діяльністю людей і матеріальних засобів у вигляді системи і установ для виконання функцій цілеспрямованого керування науковою діяльністю.

Таким чином, *наука як сфера суспільної діяльності і соціальний інститут містить всі умови виробництва наукового знання, наукових фахівців з їх знаннями і здібностями, кваліфікацією і досвідом, з розподілом і кооперацією наукової праці; наукові установи, експериментальне і лабораторне обладнання; методи науково-дослідної роботи; понятійний і категоріальний апарат; систему наукової інформації, а також усю суму наявних знань, що виступають як передумови або засоби чи результати наукового виробництва*.

Наука, таким чином, виступає як соціальна система, що має власну розгалужену структуру, соціальні зв'язки і структурні елементи, що виконують відповідні функції, вона охоплює діяльність людей, спрямовану на отримання наукового знання, засоби цієї діяльності і безпосередній продукт – наукове знання. Ядром цієї системи є наукова діяльність, без якої немає інших компонентів науки. Цілісність науки як системного утворення, базується на тому, що всі її структурні елементи пов'язані між собою структурними зв'язками, взаємовпливають і взаємозумовлюють один на одного, зумовлюють здатність науки виконувати певні соціальні функції, що відіграють важливу роль у розвитку суспільства. Реалізуючи свої соціальні функції, наука включається в процес розвитку як його інтегруючий фактор, а цілі суспільства стають органічними стимулами розвитку науки. Соціальні функції науки носять об'єктивний характер і визначаються суспільними потребами.

Функції науки поділяються на *методологічні*, що полягають у розробці методології як системи методів наукового пізнання; *пізнавальні*, що спрямовані на отримання нового знання як системного явища; *світоглядні*, що полягають у формуванні наукового світогляду, системи цінностей науки, створенні наукової картини світу; *культурні* функції, що зумовлюють розвиток культури наукової діяльності, етичних норм науки; *практичні, виробничі* функції науки, що полягають у безпосередньої участі науки у виробництві матеріальних благ; *соціальні* функції, які відображають соціальний внесок науки у суспільне життя, розробку соціальних норм і стандартів, соціальне планування і прогнозування соціально-економічного розвитку; *попереджувальні* або превентивну

функції, що полягають у розробці глобальних і регіональних наукових прогнозів про можливі небезпеки і загрози існуванню людства.

Структура науки. Розглянемо основні компоненти *структури науки*.

Системоутворювальним компонентом структури науки, що має певне ідеологічне навантаження вважають основи науки. *Основи науки, це засадничі системоутворювальні теоретичні положення, що зумовлюють конституювання науки, спрямовують процес наукового пізнання і визначають вимоги до знання.* До основ науки відносять загальні закони, закономірності і принципи наукового пізнання; ідеали, цінності і норми наукового знання; наукову картину світу; яка вміщує в собі загальні наукові уявлення про світ; філософські і методологічні основи науки, забезпечують входження наукового знання в загальну тканину культури людського суспільства і містять ідеї та принципи, які обґрунтовують ідеали і норми науки, наукову картину світу; парадигму науки, як прийняту науковим співтовариством модель постановки та вирішення проблем в певній науковій традиції.

Ідеалом науки є строгість, як наявність стандартів достовірності, доказовість, об'єктивність знання, спрямованість на посилення прогностичної сили теорій, їх евристичності та практичної ефективності. Важливим елементом основ науки є *закони науки*. Закони виконують функцію фактичної бази науки, відображають предмет даної науки і носять всезагальний характер. Закони становлять фундамент теоретичних побудов. Закони зводяться до принципів, коли виконують функцію систематизації знання і слугують вихідним положенням у побудові теорії. Основи і закони науки існують у формі системи понять, термінів і категорій науки. Більш докладно про закони і закономірності йшлось у темі, присвяченої діалектиці.

Принцип (від лат. – начало, основа) – першопочаток, те, що лежить в основі певної сукупності фактів, теорії, науки. Принципи науки це центральні поняття, основоположні ідеї, що пронизують певну систему наукового знання і субординують його. У межах теоретичного знання поняття принципу означає вимогу розгортання самого знання у систему, де всі теоретичні положення логічно пов'язані між собою і випливають певним чином одне з одного. Будь-яка теоретична система знання

ґрунтується на принципах, пов'язаних між собою. *До базових принципів науки* відносять об'єктивність, системність, детермінізм, ідею об'єктивних закономірностей, наявності універсальних законів, що припускають певну єдинообразність спричиненості в організації буття; припущення ідеї математичних принципів устрою світу; ідея елементаризму як наявності вихідних атомарних складових одиниць явищ: першочастинок, чисел, хімічних елементів, біологічних видів та трансформізму – вивчення об'єктів через аналіз їх змін; вимога відтворюваності досліджуваних ефектів за наявності відповідних умов; а також канони раціоналізму – формальна логічність, доведеність, обґрунтованість та істинність знання, накопичення і збереження його основного змісту в історії розвитку науки, певної спадкоємності результатів творчості.

Закони науки є відображенням об'єктивних, суттєвих, стійких, повторювальних зв'язків реального світу. Закони, по суті, виконують функцію фактичної бази науки, вони відображають предмет даної науки і носять всезагальний характер. Як факти, закони носять достовірний характер, в процесі розвитку науки вони не спростовуються, змінюється тільки сфера їхнього застосування. Закони науки – об'єктивно істинні і взаємопов'язані з принципами наукового пізнання. Закони можуть виступати як принципи істинного знання, але і фундаментальні принципи можуть грати роль закономірностей наукового пізнання. Закони науки існують у формі системи наукових положень, що підтверджені практикою.

Філософські основи науки містять ідеї та принципи, які обґрунтовують ідеали і норми науки, узагальнення наслідків наукових досягнень в різних галузях науки, наукову картину світу. При цьому, філософські основи науки забезпечують входження наукового знання в загальну картину культури людського суспільства. Філософські основи науки спрямовані на забезпечення філософської та методологічної рефлексії науки, аналіз, узагальнення і систематизацію досягнень науки, з'ясування ролі наукових відкрить у суспільному розвиткові, осмислення соціальних перспектив розвитку науки. У сучасній філософії науки, серед філософських основ науки, відокремлюють метафізичні, онтологічні, гносеологічні, епістемологічні, методологічні, аксіологічні, семантичні і соціокультурні основи науки.

Характеризуючи внесок сучасної науки у перетворення картини світу, *В. Лук'янець* зазначає, що злам тисячоліть, це час могутнього прогресу фундаментальних наук, зростаючої гонки у сфері наукомістких технологій, масштабних науково-технологічних проектів і грандіозних відкрить. Цей прогрес виявляється у науково-технологічних революціях у молекулярно-біологічній, нанотехнологічній, інформаційно-медійній, комп'ютерно-мережевій сферах. Породивши радикально нові уявлення про всесвіт, людину, планетарний соціум, ставлення до інших типів буття, новітні науково-технологічні революції виводять багатовіковий процес наукового опанування природою на наступний виток. І цей виток пов'язаний зі створенням і застосуванням могутніх технологій третього тисячоріччя – наноінженерійних, молекулярно-біологічних, наногеномних, наномедичних, технологій нейрочипів, віртуальної реальності, штучного інтелекту. Виникають нова техносфера, новий інформаційно-медійний простір, новий планетарний комунікативний праксис. Але зростання сфери знання є, одночасно, чинником зростання ризиків, джерелом глобальних погроз його стабільності. Саме тому, зростає регулятивна роль наукових цінностей у застосуванні новітніх технологій.

Фундаментальною смисловою основою людського буття і наукового пізнання є цінність. *Цінності науки це система смислів і значущостей наукового пізнання*. Вони виконують смислоутворювальну, спрямовуючу, орієнтуючу і регулюючу і оцінювальну функції, стосовно кінцевого знання і процесу наукового дослідження і відображають ставлення вченого до його організації та мети. До числа цих цінностей відносять: методологічні норми і процедури наукового пошуку; методику проведення експериментів; оцінки результатів наукової діяльності та ідеали наукового дослідження; етичні імперативи наукового співтовариства; нове рішення актуальної наукової задачі і виникнення нового напрямку дослідження; адекватний опис, несуперечливе пояснення, аргументований доказ і обґрунтування, чітку, логічно впорядковану систему побудови або організації наукового знання.

Засадничою цінністю науки є спрямованість на *пошук істини*. Значущість істини полягає у тому, що орієнтація на істину як науковий ідеал і підґрунтя раціональності дозволяє досягнути системного бачення

світу в багатоманітності його взаємозв'язків, відношень і процесів, руйнування яких може сприяти появі викликів, ризиків і загроз існуванню людства. Ціннісні засади, додержання яких зумовлює пошук істинного знання є інструментальними цінностями, стосовно істини як цінності термінальної, кінцевої. Такими цінностями наукового знання виступають *об'єктивність, достовірність, конкретність, адекватність, правильність, ясність, чіткість, актуальність, суттєвість знання*.

До числа важливих цінностей, що виконують функцію принципових положень наукового знання, поряд зі зазначеними раніше, відносять, перш за все, принцип *об'єктивності*, який будучи критерієм істинності знання реалізується у процедурі верифікації, як фіксація збігу знання зі своїм об'єктом. Він також передбачає усунення із знання суб'єктивного змісту. Критеріальним чинником наукового знання є *принцип простоти*, проголошений «бритвою *Оккама*». Це вираз наукової коректності, що вимагає «не помножувати сутностей». Принцип *відповідальності* ученого перед майбутніми поколіннями за наслідки своєї діяльності. Принцип *універсалізму* як впевненість у тому, що природні явища, що вивчаються наукою, усюди протікають однаково і що істинність наукових тверджень повинна оцінюватись незалежно від віку статі, раси, авторитету, тих, хто їх формулює. Серед цінностей, що виконують функцію етичних орієнтирів організації науки відокремлюють принцип *наукової критики* або принцип організованого скептицизму, що зберігає наукові теорії від догматизму. На переконання американського фізика *Р. Фейнмана*, вищою гідністю вченого є зусилля зробити все для спростування самого себе. Так, центральна в філософії науки *К. Поппера* ідея фальсифікації – спростування, виступаючи в ролі критерію науковості, задає значущі орієнтири самокорекції наукового пізнання. Як етичну вимогу, що характеризує ставлення до результатів дослідження висувають *принцип спільності володіння* науковим знанням, якій вимагає, щоб нове знання стало загальнолюдським надбанням. Оприлюднюючи результати дослідження, вчений не тільки виносить отриманий результат на суд критики, але й робить його відкритим для подальшого використання всіма колегами. До цінностей науки належать, також, такі *етичні засади* як свобода наукового

пошуку, служіння істині, наукова чесність, наукова творчість, евристичність і дискурсивність наукових положень.

У науці, як і в будь якій сфері людської діяльності, взаємини між тими, хто в ній зайнятий та дії, кожного з них, підкоряються певній системі *етичних норм*, які визначають, що припустимо, а що вважається неприпустимим для вченого в різних ситуаціях. Норма це імперативний вираз цінності, система правил і вимог її реалізації. Норми виникають і розвиваються під час розвитку самої науки згідно з визнаними цінностями. У нормах наукової етики знаходять своє відображення, по-перше, загальнолюдські моральні вимоги та заборони, пристосовані для особливостей наукової діяльності і наукових відносин. По друге, етичні норми науки утверджують і захищають специфічні для наукової діяльності цінності.

Значна ризикогенність сучасних науково-технологічних знань у сфері ядерної фізики, генної інженерії, нанонаук і високих гуманітарних технологій потребують високої відповідальності науковців перед людством за наслідки своєї дослідницької і експериментальної діяльності. Залежність результатів пізнавальної активності від ціннісних орієнтацій дослідника, гуманістичних, етичних і екологічних принципів діяльності, що визначають певні межи втручання в об’єкт дослідження, веде до підвищення ролі аксіологічної складової у свідомості науковця. Інструментом попередження наукових ризиків є *аксіологічна експертиза* новітніх наукових технологій, на їх відповідність загальнолюдським і екзистенціальним цінностям, як таким, що визначають загальновизнані смисли людського існування. Аксіологічна або гуманітарна експертиза має бути органічно вплетеною в будь яку експертну діяльність, що орієнтована на людину.

Систематизує наукові погляди на світ, узгоджує їх з науковими ідеалами і цінностями і філософськими основами науки – наукова картина світу. Найбільш суттєвий внесок у дослідження вищих форм систематизації наукового знання, що утворюють глибинні структури науки, був зроблений у концепціях *Т. Куна, І. Лакатоса, П. Феєрабенда, М. Фуко, Дж. Холтона, Л. Лаудана, В. Стьопина*. Одним з таких, синтезуючих науку концептів є наукова картина світу. *Наукова картина*

світу – це цілісна система наукових уявлень про світ, його загальних властивостях і закономірностях, яка виникає внаслідок узагальнення і синтезу досягнень світової науки. Наукова картина світу розглядається як засіб регуляції розвитку науки, культури, світогляду. Сучасна наукова картина світу базується на фундаментальних наукових теоріях, міждисциплінарних дослідженнях, певних філософських принципах, інтегрованих в світову культуру. Загальнокультурний смисл сучасної наукової картини світу визначається її участю у розв'язанні глобальних проблем і виборі життєвих стратегій людства.

Вищою систематизуючою та інтегруючою в історичний час і культуру, формою конституювання науки вважається *наукова парадигма* (від грецьк. – приклад, взірець). У сучасному дискурсі *наукова парадигма означає прийняту певним науковим співтовариством модель постановки та вирішення проблем, у яка забезпечує існування наукової традиції*. Застосування терміну «*парадигма»* у цьому значенні було започатковане у праці *Т. Куна* «Структура наукових революцій». Сучасне розуміння парадигми науки містить факти науки, дисциплінарні матриці науки, наукову картину світу, наукові підходи і методи, стилі мислення, переконання, прийняті засоби обґрунтування, аргументації і доказу, моделі пояснення, наукові ідеали, цінності та норми, правила і стандарти наукової практики, тип раціональності і наукового дискурсу. Обґрунтована *Т. Куном* концепція історії науки, як розвитку і послідовної зміни наукових парадигм, дозволяє характеризувати конкретну наукову революцію як процес радикальної зміни прийнятих науковим співтовариством фундаментальних основ, принципів і цінностей науки. В рамках конкретної наукової парадигми відбувається засвоєння кожним конкретним дослідником загальновизнаних і стандартизованих норм і правил пізнавальної діяльності, в яких узагальнюється і стандартизується історичний досвід суспільства в науково-пізнавальної діяльності.

Особливістю розвитку сучасного теоретичного знання є його кардинальний вплив на *зміни в науковій картині світу*. Найбільш яскраво це проявляється у формуванні *нової парадигми науки*, яка ґрунтується на нелінійної методології і синергетичних уявленнях про Всесвіт. Процес науково-технологічного розвитку прискорюється створенням і

застосуванням новітніх технологій – генної інженерії, наноінженерії, енерго-постачальних, інформаційно-медійних і гуманітарних технологій. Сучасна історія показує, що великі досягнення науки можуть обертатись на шкоду суспільству, зводячись до виробництва варварських засобів глобального знищення, перекреслювати гуманістичні перспективи майбутнього. На думку експертів, за межами соціально-морального використання, наукове знання втрачає свій культурно-гуманістичний вимір.

Інший парадокс, пов'язаний зі змінами наукової картини світу, пов'язаний з використанням знання як сили і влади. Новітні наукові відкриття та високі технології обумовлюють зростання можливостей людини в опануванні природними і соціальними процесами, що провокує посилення пагубної спраги до тотальної влади над світом. Виникає замкнене коло: чім більше розвинутою стає сфера знання, тим могутнішою стає її влада над свідомістю людини. Отже, проблема формування і використання наукових знань на сучасному етапі розвитку цивілізації не мінуючи виводить на проблематику сучасних технологічних ризиків, пошуку нових етичних регуляторів, науково-технічної діяльності, шляхів подолання глобальних криз, на проблематику сталого розвитку і можливої зміни базисних цінностей технологічної цивілізації.

Види, рівні і методи наукового пізнання. У науковому пізнанні, залежно від предмету пізнання, методів та засобів їх вивчення, особливостей вирішуваних проблем, відокремлюють таки основні види наукових досліджень.

По-перше, – *фундаментальні теоретичні дослідження,* що спрямовані на пошук принципово нових ідей, шляхів і методів пізнання та пояснення. Їх розв'язання потребує глибокого аналізу і розроблення фундаментальних теорій, базових законів, системних гіпотез, а також застосування нових, спеціально розроблених методів та засобів наукового пізнання. Прикладом таких досліджень можуть бути відкриття періодичного закону *Д. Менделєєвим,* закони механіки *І. Ньютона,* створення спеціальної та загальної теорії відносності *А. Ейнштейном*, та інші.

По-друге, – цілеспрямовані *теоретичні дослідження* у певній галузі науки. Такі дослідження спрямовані на розв'язання теоретичних проблем та питань у науковому дискурсі в межах певної теорії, з поставленими раніше теоретичними проблемами та запропонованими гіпотезами. Важливою метою цього виду наукового дослідження є подальший розвиток наукового знання, розмежування перевірених та гіпотетичних знань.

І, по-третє, – *прикладні наукові дослідження*. Вони спрямовані на практичне використання сформульованих законів та теорій, пошуки методів практичного застосування і реалізації наукових ідей і теорій у соціальній і виробничій практиці.

Наукове пізнання – це цілеспрямований процес, що вирішує чітко визначені пізнавальні завдання за допомогою специфічних методів і засобів пізнання. У свою чергу, застосування методів і засобів пізнання залежать від виду і рівню наукового пізнання. У науковому пізнанні розрізняють емпіричний та теоретичний рівні пізнання. Вони відрізняються глибиною, повнотою, всебічністю осягнення об'єкта; цілями, методами досягнення та способами вираження знань; ступенем значимості в них чуттєвої та раціональної форм пізнання. Слід розрізняти поняття «чуттєве» та «раціональне», як рівнів пізнання взагалі, від понять «емпіричне» та «теоретичне» – рівнів наукового пізнання. Поняття «чуттєве» та «раціональне» характеризують пізнавальні здібності людини, а «емпіричне» та «теоретичне» – самостійні етапи та рівні наукового пізнання.

Емпіричний рівень – це фактофіксуюча діяльність. На цьому рівні здійснюється спостереження за об'єктами, фіксуються факти, проводяться експерименти, встановлюються емпіричні співвідношення та закономірні зв'язки. На цьому рівні пізнання об'єкт відображається з боку його зовнішніх зв'язків, проявів, властивостей, ознак і характеристик. На емпіричному рівні основний зміст знання одержується, як правило, з безпосереднього досвіду, з наукового експерименту. Результатами емпіричного рівня є наукові факти, сукупність емпіричних узагальнень, закономірні взаємозв'язки між окремими явищами. Основними засобами емпіричного пізнання є відповідні методи.

За *Р. Декартом*, метод – це порядок і послідовність пізнавальних дій, що їх свідомо обґрунтовують та цілеспрямовано застосовують. Розглянемо методами емпіричного пізнання.

Спостереження – початковий етап емпіричного дослідження, характеризується цілеспрямованим активним сприйняттям дійсності з метою отримання чуттєвих даних про об'єкт пізнання. Спостереження – це певна система фіксування та реєстрації властивостей і зв'язків досліджуваного об'єкта в природних умовах або в умовах експерименту. Спостереження полягає у цілеспрямованому сприйманні предметів дійсності для одержання безпосередніх чуттєвих даних про об'єкт пізнання. Структурними компонентами спостереження є сам спостерігач, об'єкт дослідження, умови та засоби спостереження (прилади, установки, вимірювальні знаряддя). Засоби спостереження це інструменти і прилади, які, не розриваючи природних зв'язків спостережуваного явища, створюють сприятливі умови для його вивчення. Результатами спостереження є оброблені у відповідності з пізнавальною метою емпіричні факти. Основними функціями спостереження є фіксація, реєстрація порівняння і класифікація, зафіксованих фактів.

Як окремий метод емпіричного дослідження розглядають вимірювання. *Вимірювання – спосіб кількісного аналізу та числового опису емпіричних об'єктів*. Метод вимірювання являє собою певну систему фіксації та реєстрації кількісних характеристик досліджуваного об'єкта за допомогою різноманітних вимірювальних приладів та апаратів. Вимірювання це процес визначення відношення однієї кількісної характеристики об'єкта до іншої однорідної з нею, прийнятої за одиницю виміру. Основними функціями методу вимірювання є фіксація кількісних характеристик об'єкта, класифікація та порівняння результатів вимірювання. Пізнавальна функція вимірювання полягає в можливості одержувати мовою чисел точні та об'єктивні характеристики реальності. Вдосконалення процедури вимірювання уможливлює поступ техніки та технології, засобів моніторингу, всієї матеріальної культури сучасної цивілізації.

Експеримент – це метод емпіричного рівня наукового пізнання, коли явища вивчають за допомогою доцільно обраних чи штучно створених

умов, що забезпечують перебіг у чистому вигляді тих процесів спостереження, що необхідні для встановлення закономірних зв'язків між явищами. Експеримент є засобом зіставлення теоретичних моделей з реальними фізичними процесами. Він забезпечує емпіричну осмисленість величин, що задає абстрактний об'єкт теорії. У сучасній науці застосовується реальний, мисленєвий та комп'ютерний види експерименту.

До *соціологічних емпіричних методів* відносяться: опитування; анкетування; аналіз документів. Функціями соціологічних досліджень є теоретична, описова, інформаційна, критична, прогностична. . Опитування, як метод, вирішує специфічний клас пізнавальних задач, які обумовлені предметом тієї чи іншої науки. *Опитування – метод збору первинної вербальної інформації, який ґрунтується на безпосередній (інтерв'ю) чи опосередкованій (анкета) соціально-психологічній взаємодії між дослідником і респондентом*. Одним з найбільш розповсюджених, найбільш популярних видів опитувань є *анкетне опитування.* Основні компоненти анкетного опитування – це: соціолог; респондент; анкета. Об'єктами інформації виступають різні факти життя людей, їх суб'єктивне ставлення до подій, що відбуваються.

Аналіз документів – сукупність методичних прийомів, що використовуються для здобуття з документальних джерел соціологічної інформації, яка потрібна для вирішення дослідницької задачі. В роботі з документами виділяються два основних методи їх аналізу, це: *традиційний (неформалізований); формалізований (контент-аналіз).* Традиційний аналіз заснований на сприйнятті, розумінні, обмірковуванні, та інтерпретації змісту документа у відповідності з метою дослідження та на основі особистого досвіду і позиції дослідника. Формалізований аналіз документальних джерел (контент-аналіз з англ. – змістовний аналіз) розрахований на здобуття соціологічної інформації з великих масивів документальних джерел. Він заснований на виявлені деяких кількісних, статистичних характеристик текстів. *Контент-аналіз – це переведення в кількісні показники великого обсягу текстової (або записаної на носії) інформації, з наступною послідовною статистичною її обробкою.* Використовується контент-аналіз для аналізу великого масиву інформації

– газетних публікацій, кореспонденції, офіційних та неофіційних документів, вивчення ефективності ідеологічного впливу. Основними формами емпіричного пізнання є описи, зведення, протоколи, анкети та ін.

Теоретичний рівень – це суттєве пізнання, що здійснюється на рівні абстракцій вищого порядку. Функціями теоретичного рівня є пояснення явищ, виявлення сутніх зв'язків, законів, принципів створення теорій та концепцій, висування ідей. На теоретичному рівні наукового пізнання об'єкт відображається з боку його внутрішніх зв'язків та закономірностей, які осягаються шляхом раціональної обробки даних емпіричного пізнання. Суб'єкт на теоретичному рівні пізнання користується абстракціями більш високого рівня, ніж на емпіричному, він здійснює сходження від емпіричних об'єктів до абстрактних ідеальних об'єктів. На теоретичному рівні головним гносеологічним завданням є розкриття сутнісних характеристик явищ, причин та зв'язків між ними. Знання фіксуються на цьому рівні у формі сутнісних законів, закономірностей, теорій, теоретичних систем.

До системи *методів теоретичного пізнання* відносять загально-філософський метод, загальнонаукові та спеціальні методи. *Загально-філософський метод* – це сукупність загальних принципів, що регулюють пізнавальну і практичну діяльність. До власно філософських методів належать методи діалектичної та формальної логіки, логічного позитивізму, феноменології, аналітичної філософії та антропології, системний і структурно-функціональний методи, герменевтичні, аксіологічні, семантичні і семіотичні методи дослідження.

Методи пізнання перебувають у органічному взаємозв'язку. Проте їх справжній взаємозв'язок можна збагнути у світлі всезагального методу, роль якого відіграє діалектика. Діалектика, як всезагальний метод дослідження, становить собою систему фундаментальних принципів, які регулюють пізнавальну і практичну діяльність. Це, перш за все, принцип розвитку, універсального зв'язку, детермінізму, протиріччя, заперечення, кількісно-якісного аналізу, об'єктивного підходу, єдності історичного і логічного, причини і наслідку, сутності і явища, форми і змісту та ін.

Розглянемо *загальнонаукові теоретичні методи пізнання*.

Аналіз і синтез – це процедура розчленування предметів, явищ, процесів з метою вивчення об'єкту і мислене поєднання сторін предмета в єдине ціле, систему. Аналіз і синтез діалектично суперечливі та взаємообумовлені методи наукового дослідження.

Індукція і дедукція – це коли на підставі знання властивостей окремих явищ роблять висновок про властивості усієї системи. А також на підставі знань властивостей загального явища одержують знання про одиничні предмети.

Узагальнення – це метод наукового пізнання, за допомогою якого фіксуються загальні ознаки та властивості певного класу об'єктів та здійснюється перехід від одиничного до особливого та загального, від менш загального до більш загального.

Аналогія – метод, коли на підставі подібності предметів за одними ознаками робиться висновок про їх подібність за іншими ознаками.

Абстрагування – це метод, за допомогою якого подумки відволікаються від неістотних властивостей явищ і відображення загальних та суттєвих ознак предметів і явищ дійсності.

Ідеалізація – це спосіб логічного моделювання, завдяки якому створюються ідеалізовані об'єкти. Це – гіпотетична, мислена побудова можливих об'єктів; узагальнення – це перехід від окремих ідей, фактів до їх ототожнення.

Формалізація – метод, з допомогою якого змістовне знання відображається у формалізованій мові.

Аксіоматичний метод – це одержання тверджень теорії, які приймаються без доведення як аксіоми. Це метод побудови наукової теорії, за яким певні твердження приймаються як вихідні аксіоми, а всі інші положення виводяться з них шляхом міркування за певними логічними правилами.

Гіпотетико-дедуктивний метод – це метод наукового дослідження, який полягає у висуванні гіпотез про причини досліджуваних явищ і у виведенні з цих гіпотез висновків шляхом дедукції.

Системно-структурний метод вимагає вивчати об'єкт пізнання, як організовану сукупність пов'язаних структурними зв'язками елементів, що виконують певні функції в системі.

Моделювання – метод дослідження об’єктів на їх моделях. Моделювання – це опосередкований метод наукового дослідження об’єктів шляхом вивчення їхніх копій, моделей, коли безпосереднє вивчення їх за певних причин неможливе.

Велике значення в розвитку наукового пізнання має застосування історичного та логічного методів пізнання в їхній органічній єдності. *Історичний метод* передбачає розгляд об’єктивного процесу розвитку об’єкта. У соціальних дослідженнях це спосіб відтворення в мисленні історичного процесу в його хронологічній послідовності та конкретності. *Логічний метод* – це спосіб, за допомогою якого мислення відтворює об’єкт пізнання, або історичний процес у теоретичній формі, в логічній послідовності розгортання понять. Діалектика логічного та історичного є одним з основних принципів сучасної філософії та методології науки.

До *спеціальних методів* окремих наук відносяться специфічні методи пізнання, які застосовуються в спеціальних науках. Наприклад, у військовій науці це експериментальні навчання, моделювання операції командно-штабних навчань, з допомогою яких вирішуються специфічні завдання військової науки. Методи наукового пізнання перебувають у органічному взаємозв’язку. Проте їх справжній взаємозв’язок можна збагнути у світлі всезагального методу, роль якого відіграє діалектика.

Вивчення, розроблення і обґрунтування методів наукового пізнання є функцією методології науки. Під методологією розуміють вчення, про методи наукового пізнання та перетворення дійсності, а також, певну систему методів, спрямовану на розв’язання певної наукової проблеми. Це один з аспектів гносеології, який розробляється таким її розділом, як логіка та методологія науки. Функцію загальної методології відіграє саме філософія. Свою загальнометодологічну функцію філософія виконує тим, що виконує завдання методологічного освоєння світу, створює загальне культурно-смислове, інтелектуальне поле і формує адекватний йому концептуальний лад мислення. Цім спонукає і скеровує пошук, постановку і розв’язання пізнавальних і практичних проблем, виявляє їх відповідність власно людським інтересам.

Методологія базується на діалектиці. Діалектика, як всезагальний метод дослідження, становить собою систему фундаментальних

принципів, які регулюють пізнавальну і практичну діяльність. Це, перш за все, принцип розвитку, універсального зв'язку, детермінізму, протиріччя, заперечення, кількісно-якісного аналізу, об'єктивного підходу, єдності історичного і логічного та ін.

Однією з найбільш актуальних проблем сучасного етапу розвитку логіки та методології науки є питання про необхідність виділення, поряд з емпіричним та теоретичним рівнями наукового пізнання, відносно самостійного рівня – метатеоретичного, який є передумовою самої теоретичної діяльності в науці. Так, *Т. Кун* вводить у науковий обіг поняття «парадигма», яке фіксує існування особливого типу знання, що є методологічною умовою конкретної теоретичної діяльності. Аналогічний смисл має також поняття «дослідницька програма» *І. Лакатоса* як своєрідне метатеоретичне утворення, що містить систему вихідних ідей та методологічних настанов.

Форми наукового пізнання. *Факти науки* (від лат.– зроблене, те, що відбулося) – це зафіксовані, класифіковані, зміряні явища, предмети, складові предмета, дослідження, що описані науковою мовою. Характеризується об'єктивністю і відносною незалежністю від способів виявлення, а тому в процесах пізнання і мислення відіграє роль свідчень про істинний стан речей в об'єктивній дійсності. Наука ґрунтується на фактах. Факти корелюють із законом як виразом загального, обумовленого і необхідного. Факт, це конкретний прояв дії закону, а закон є генералізацією факту. Теорія систематизує факти, описує і пояснює їх. Факти виступають предметом наукового аналізу і осмислення, концептуалізації та пошуку причинно-наслідкових зв'язків. Вони є вихідним пунктом проникнення в сутність природного і соціального світу.

Проблема (від грецьк.– задача, утруднення) – *це форма наукового знання, що відображає суттєве протиріччя у пізнанні, або відсутність знання про явища дійсності*. Це знання про наявність незнання. Для наукової проблеми характерне усвідомлення суперечності між знанням і дійсністю або суперечності в самому знанні. Коли знання виявляється несумісним саме із собою, проблема набуває форми *антиномії* або *парадоксу*. Вирішення наукової проблеми розширює сферу знання, поглиблює його розуміння.

Гіпотеза (від грецьк. – основа, припущення) – *припущення про розв'язання проблеми чи одержання істинного знання про предмет дослідження.* Це спосіб пізнавальної діяльності, побудови ймовірного, проблематичного знання, коли формулюється одна з можливих відповідей на питання, що виникле під час дослідження, одне з можливих розв'язань проблеми. *Доказ – це процес обґрунтування гіпотези*. Доведена гіпотеза стає істиною. Чим більше різноманітних питань розв'язується за допомогою певної гіпотези, тим більшою є її евристична цінність.

Теорія (від грецьк. – розгляд, міркування, вчення). В широкому розумінні це особлива сфера людської діяльності та її результатів, яка включає в себе сукупність ідей, поглядів, концепцій, вчень, уявлень про об'єктивну діяльність. Теорія як форма наукового знання є суттєвою складовою основ науки. Теорія є найвищим рівнем синтезу знань, що досягає певної міри повноти і завершеності. *Теорія – це система наукових знань, що описує і пояснює певну сукупність явищ, дає знання реальних основ висунутих положень і зводить відкриті в даній галузі закономірні зв'язки до об'єктивного початку.* Теорія слугує шляхом до нових знань. *В широкому розумінні* теорія це особлива сфера людської діяльності та її результатів, яка включає в себе сукупність ідей, поглядів, концепцій, вчень, уявлень про об'єктивну діяльність, протистоїть практиці як предметно-чуттєвій діяльності і водночас перебуває з нею в органічній єдності. теорія виростає з практики, узагальнює її та обґрунтовується нею, а практика осмислюється, організується і спрямовується теорією. *В узькому розумінні*, теорія – форма наукового знання певної науки, що дає цілісне і систематичне уявлення про закономірності та сутнісні характеристики конкретного предмету дослідження. В процесі пізнання теорія виступає як система понять, висловлювань, умовиводів, зведених до єдиного об'єднавчого начала, роль якого відіграє певна узагальнююча ідея. В пізнавальному відношенні теорія є істинним знанням. Вона є узагальненням об'єктивних фактів, досвіду, суспільно-історичної практики людей, формулює закони, що визначають відношення між об'єктами. Теорія є формою систематизації наукових знань, способом опису об'єктивної дійсності та засобом пояснення її закономірностей. Отже,

теорія є найрозвинутішою і найдосконалішою формою організації наукового знання.

Концепція (від лат. – сприйняття) – *це пояснення, тлумачення основної ідеї теорії, доведений зміст основного змісту теорії,спосіб її розуміння, основна ідея будь-якої теорії, її головний задум*. Однією з форм концепцій у сучасній науковій діяльності є автореферат дисертації. *Концепції науки* – це концепції, що репрезентують феномен науки в культурі певній історичної доби. У сучасній час домінуючою концепцією науки є математична концепція. Математизація не тільки природи, а й практичної, інтелектуальної і навіть духовної людської діяльності поступово перетворилася в одну з домінуючих тенденцій європейської культури.

Ідея (від грецьк. – початок, основа, першообраз) відображає суттєві зв'язки, закономірності і принципи, що поєднують зміст теорії в єдину систему. *Ідея це форма осягнення дійсності в думці, яка включає усвідомлення мети і способи подальшого пізнання й перетворення світу*. Ідея як складова наукових основ є вихідним і одночасно вивідним знанням, що спирається на теорію. З одного боку ідея виражає в концентрованому вигляді досягнення наукового знання. З іншого боку, вона слугує початком внутрішнього конструювання наукових системних утворень. Отже, ідея це кінець і початок пізнання. В побудові науки ідея виконує синтезуючу функцію, об'єднує знання в певну єдину систему теорій. В ідеї органічно поєднуються два моменти: об'єктивно-істинне відображення дійсності і створення форм її перетворення з встановленням засобів практичної їх реалізації. Ідея в системі цінностей науки виступає гносеологічним ідеалом, до якого прагне пізнання.

Науково дослідна програма – являє собою зв'язну послідовність теорій, кожна з яких виникає з попередньої внаслідок приєднання до неї будь-якої допоміжної гіпотези. Вона охоплює евристичні засоби трансформації та синтезу різних теорій певної галузі науки. Концепція науково дослідної програми була розроблена в рамках методології науки *І. Лакатосом*. Найважливішим структурним елементом кожної науково дослідної програми є її «тверде ядро», тобто сімейство найбільш сталих фундаментальних припущень, які збереглися без змін у всіх її теоріях. Певна система методів науково дослідної програми або окремої теорії

утворює відповідний *науковий підхід*. У розвитку кожної науково дослідної програми виникають дві стадії: прогресивна і регресивна. На першій стадії теоретичний ріст науково дослідної програми, випереджаючи практику експериментальних досліджень, передбачає відкриття раніше не відомих емпіричних фактів. На другій – теоретичні пояснення відстають від згаданої практики. У контексті цієї методології історія науки постає як процес виникнення, розвитку й агоністики альтернативних науково дослідних програм.

§ 3. Методологія і логіка військово-наукового пізнання

Військово-наукове пізнання являє собою процесі виявлення сутності явищ військової справи. У його результаті військовий дослідник отримує знання військової дійсності, що дозволяють приймати рішення в ході професійної діяльності. *Військово-наукове пізнання – це процес відображення у свідомості людини військових явищ в ході і на основі військової практики.* Загальною метою військово-наукового пізнання є вдосконалення, розвиток знань про війну, умови та способи підготовки до неї країни і збройних сил, фактори досягнення перемоги. Згідно зі сферою і рівнем наукового дослідження, мета військово-наукового пізнання конкретизується, набуває своєї специфічності. Але загальною провідною умовою військово-наукового пізнання є знання гносеології як теорії пізнання взагалі і методології військово-наукового пізнання зокрема.

Методологія військово-наукового пізнання в широкому розумінні являє собою сукупність найбільш загальних принципів і методів, що мають застосовуватись для розв'язання теоретичних і практичних завдань військової справи.

Змістовну сторону методології військово-наукового пізнання складає сукупність принципів, методів прийомів наукового пізнання, що були розглянуті раніше, проте його специфіку складають особливості, пов'язані з розробкою новітніх форм ведення війни, військових операцій, бойових дій, озброєння і захисту.

Логіка військово-наукового пізнання являє собою структуру, логічні засоби, методи, прийомі, форми и способи отримання воєнно-наукових знань и перевірки їх на істинність. Вона ґрунтується принципах

формальної і діалектичної логіки, що являють сукупність наукових знань про закони і форми мислення. Якщо закони формальної логіки є закони вивідного знання, то закони мислення діалектичної логіки, на відміну від законів формальної логіки, є законами досягнення істини, що ґрунтуються на принципах діалектики як закономірностей об'єктивної реальності.

Загальна логіка військово-наукового пізнання полягає у русі нашого мислення від вже опанованих нами знань, що отримані, як результат теоретичного осмислення колишньої військової практичної діяльності, до нових знань, що висуває сучасна військова практика. Цей рух поділяється на певні *етапи військово-наукового пізнання*. Це накопичення і осмислення фактів військової науки; виявлення сфери, що не охоплена воєнно-теоретичним знанням і постановка теоретичної проблеми; висування робочої гіпотези; підтвердження її істинності; побудова воєнної концепції або теорії; визначення шляхів реалізації теорії у військовій практиці.

Залежно від характеру, військово-наукове пізнання поділяється на кілька видів.

Військово-теоретичне пізнання, що спрямоване на розкриття законів і закономірностей перебігу і результату війни, характеру вірогідної війни, принципів і способів ведення збройної боротьби. Одним з видів військово-теоретичного пізнання є *військово-історичне* пізнання. *Військово-історичне* пізнання має завданням всебічне вивчення і узагальнення військового досвіду в інтересах підвищення військової безпеки суспільства. Результати, отримані в процесі військово-історичного пізнання, повинні використовуватися у патріотичному вихованні військовослужбовців та всіх громадян держави. Результати військово-теоретичного й військово-історичного пізнання втілюються у військово-теоретичних і військово-історичних дослідженнях, працях, наукових статтях.

Військово-практичне пізнання. Його призначення – дати об'єктивний аналіз конкретної обстановки, знайти шляхи вирішення практичних завдань, озброїти практику знанням специфіки даній ситуації – бойовій, військово-технічній, педагогічній. Військово-практичне пізнання дає можливість уточнювати виводи першого виду пізнання, давати йому відповідний матеріал для дослідження і узагальнення. Результати

військово-практичного пізнання знаходять відображення у донесеннях, зведеннях, оперативне-тактичних розрахунках і враховуються у рішеннях, розпорядженнях, наказах, директивах.

Видом військово-практичного пізнання є *військово-технічне пізнання.* В умовах бурхливого розвитку науки, високих технологій і техніки, прийняття нових видів озброєння значно зростає роль військово-технічного пізнання. Об'єктом військово-технічного пізнання є засоби збройної боротьби – військова техніка, її експлуатація, застосування, обслуговування. Військово-технічне пізнання має власний особливий аспект дослідження на межи військового, технічного і гуманітарного підходів, що реалізується в наслідок застосування міждисциплінарних і комплексних методів дослідження. Специфіку галузей військово-технічного пізнання визначає диференціація військово-технічних засобів за їх функціями, що вони виконують у збройній боротьбі, за видами збройних сил і родами військ, за сферами військово-технічній діяльності: управління і зв'язок, бойове застосування, інженерне забезпечення, транспортування, обслуговування, ремонт, тощо. Серед *спеціальних методів військово-технічного пізнання* відрізняють полігонні і технічні випробування військової техніки і зброї, досвідні навчання, військо-технічний експеримент, військові ігри. Вищою формою військово-технічного пізнання є *військово-технічні науки*.

Пізнавальна діяльність військових фахівців являє собою діалектичну єдність загального й специфічного. Їй притаманні, насамперед загальні, істотні риси, притаманні будь якому пізнавальному процесу. Найважливіша з них полягає в тому, що пізнання являє собою відображення дійсності, відображення буття. Відображенням об'єктивної дійсності є все види військово-наукового пізнання. Вони за своєю сутністю є або відображенням тих чи інших явищ, процесів, фрагментів військової дійсності, або найбільш загальних сторін, тенденцій, об'єктивних закономірностей розвитку військової справи.

Інша суттєва риса всякого пізнання полягає в тому, що воно є не разовим актом, а складним суперечливим процесом поступового поглиблення наших знань, все більш повного відтворення у них різних властивостей та відносин у самої дійсності, У сфері пізнання явищ

збройної боротьби наша думка нескінченно заглиблюється від явища до сутності, від суті першого порядку, до суті другого порядку і глибше. Нарешті, в будь-якій сфері, у тому числі й військової, пізнавальний процес характеризується такий істотною рисою, як активність суб'єкта пізнання. Досліджуючи процес військово-наукового пізнання, необхідно підкреслити, що на його характер накладає відбиток специфіка військової сфери, в рамках якої він протікає. Для майбутніх фахівців – випускників нашого навчального закладу такою сферою є спецзв'язок і захист інформації у телекомунікаційних системах.

Істотний вплив на пізнавальну діяльність надає швидке зміна обстановки, недостатня достовірність інформації, то що. Швидкоплинність військових дій обумовлює застарілість даних про обстановку як об'єкт пізнання, вимагає від військових фахівців швидкої реакції на зміни, що відбуваються й безперервності їх аналізу. У пізнанні обстановки військовий фахівець обмежений жорсткими рамками часу.

*Провідною мет*ою *військово-наукового пізнання є створенн*я *воєнної теорії* як наслідку узагальнення військової практики у вигляді системи теоретичних підходів, методів, ідей, понять, категорій, принципів, законів, концепцій, доктрин, стратегій, що описують певну сферу військової практики або прогнозують її розвиток як складової наукової картини світу.

Воєнна наука – система знань про закони, воєнно-стратегічний характер війни, будівництво, підготовку збройних сил і держави до війни та способи її ведення.

Воєнна наука досліджує характер і закономірності війни, способи її підготовки у стратегічних, оперативних та тактичних масштабах; склад, організацію і технічне забезпечення збройних сил; проблеми військового навчання та виховання; зміст, форми і методи управління військами і силами у мирний та воєнний час; залежність збройної боротьби від економіки; будівництво, підготовку та бойове використання збройних сил; особливості збройної боротьби з урахуванням залежності перебігу війни і її кінцевого результату від співвідношення економічного, психологічного, науково-технічного і воєнного потенціалів воюючих сторін. Зміст і напрямок розвитку воєнної науки залежить від політики держави.

Враховуючи геополітичне положення держави та радикальні зміни способів ведення збройної боротьби, а також досвід сучасних війн та конфліктів, воєнна наука в Україні націлена на дослідження нових проблем підготовки і ведення воєнних дій. Предметна класифікація воєнної науки включає теорії: військового мистецтва та будівництва збройних сил; воєнної економіки і тилу збройних сил; військове навчання та виховання. Загальна теорія воєнної науки досліджує систему законів збройної боротьби у взаємозв'язку із загальними законами війни, предметну структуру, категорії і методи воєнної науки. Теорія військового мистецтва включає теорію стратегії, оперативного мистецтва і тактики, підготовки, ведення та всебічного забезпечення воєнних дій. Теорія будівництва збройних сил досліджує проблеми визначення складу збройних сил, співвідношення в них видів збройних сил, родів військ та спеціальних військ, підтримання військ у необхідній бойовій готовності до виконання завдань проведення мобілізації, найбільш доцільну структуру і оснащення збройних сил у мирний і воєнний час, систему комплектування тощо. Теорія воєнної економіки і тилу збройних сил вивчає воєнні аспекти переведення економіки на воєнний стан; економічного і матеріально-технічного забезпечення військових дій. Теорія військового навчання і виховання розробляє форми і методи оперативної та бойової підготовки, формування у військових необхідних морально-бойових якостей тощо.

Висновки й рекомендації воєнної науки використовуються при розробленні воєнної політики та воєнної доктрини держави. *Воєнна доктрина України є системою поглядів на причини виникнення, сутність і характер сучасних воєнних конфліктів, принципи і шляхи запобігання їх виникненню, підготовку держави до можливого воєнного конфлікту, а також на застосування воєнної сили для захисту державного суверенітету, територіальної цілісності, інших життєво важливих національних інтересів.* Воєнна доктрина ґрунтується на результатах аналізу та прогнозування воєнно-політичної обстановки, принципах оборонної достатності, без'ядерного статусу, високої готовності до оборони, системності оборонного планування, а також визначених Верховною Радою України засадах внутрішньої та зовнішньої політики. Головною метою *воєнної політики України* Воєнна доктрина визначає

створення умов для відновлення територіальної цілісності держави, її суверенітету і недоторканності в межах державного кордону України. Після відновлення територіальної цілісності України основна мета воєнної політики полягатиме в запобіганні виникненню нових збройних конфліктів, системному зміцненні обороноздатності держави, підвищенні ролі та авторитету України на міжнародній арені. Україна підтримуватиме такий *рівень обороноздатності*, який одночасно з повним використанням можливостей щодо мирного врегулювання міждержавних суперечностей відповідатиме рівню воєнних загроз та водночас забезпечуватиме воєнно-стратегічний паритет у регіоні.

У воєнної доктрині зазначається, що визначальним фактором зміцнення воєнної безпеки є реформування сил оборони. Реформування Збройних Сил України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Державної спеціальної служби транспорту, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних органів спеціального призначення здійснюється з метою створення ефективних, мобільних, оснащених сучасним озброєнням, військовою і спеціальною технікою сил оборони, здатних гарантовано забезпечити оборону держави. Збройні Сили України у взаємодії з іншими складовими сектору безпеки і оборони дотримуватимуться прийнятих у державах – членах ЄС і НАТО стандартів щодо діяльності і розподілу функцій та основних завдань. Головна роль у забезпеченні воєнної безпеки України, згідно з Доктриною, належить Збройним Силам України. В інтересах зниження ризиків у сфері воєнної безпеки держави, згідно з Доктриною створюється інтегрована система управління ризиками як елемент системи оборонного планування, в основу діяльності якої передбачається покласти систематичний моніторинг та оцінку стану виконання планів (програм) розвитку сил оборони та їх складових.

У Воєнній доктрині зазначено, що відмовою від політики позаблоковості Україна вибудовує нові підходи до забезпечення національної безпеки, надаватиме пріоритет участі в удосконаленні та розвитку євроатлантичної та європейської систем колективної безпеки. Для цього Україна буде інтегруватися до європейського політичного, економічного, правового простору з метою набуття членства в ЄС, а також

поглиблювати співпрацю з НАТО для досягнення критеріїв, необхідних для набуття членства у цій організації.

Висновки. Пізнавальна проблематика є органічною складовою будь-яких філософських досліджень і змістовно відображена у гносеології і епістемології. Пізнання – багаторівневий процес основу якого складають чуттєвий і раціональний рівні і відповідні форми пізнання. Результатом пізнання є отримання нового істинного пізнання критерієм якого є практика. Найрозвиненішим, спеціалізованим видом пізнавальної діяльності постає наука, яка володіє системою ефективних засобів продукування, нагромадження та використання знань. Важливою частиною наукового пізнання є військово-наукове пізнання. Наслідком військово-наукового пізнання є воєнна наука, що реалізується у воєнної політиці державі, згідно з воєнною доктриною. Засвоєння основних теоретичних положень теми, що буде вивчатись, сприятиме розвиненню наукового світогляду, підвищенню методологічної культури майбутніх фахівців Держспецзв'язку України.

Тематика рефератів

1. Проблема критеріїв істини в сучасній філософії.
2. Наука як феномен культури.
3. Наука, новітні технології та майбутнє людства.
4. Технічна творчість у інформаційній сфері діяльності та її основні форми.
5. Логіка та інтуїція в діяльності фахівців Держспецзв'язку України.
6. Специфіка проведення наукових досліджень в телекомунікаційній сфері.
7. Зміст і особливості військово-технічного пізнання.
8. Військова практика як різновид практики та основа військової науки.
9. Види військової практики.

Питання до самоконтролю

1. Охарактеризуйте поняття «гносеологія», назвіть її основні принципи.
2. Сформулюйте визначення пізнання як процесу, назвіть його основні елементи.
3. Як розглядається у гносеології проблема істини?
4. Охарактеризуйте роль практики у процесі пізнання.
5. Як співвідносяться чуттєвий і раціональний рівні пізнання.
6. Назвіть і охарактеризуйте основні форми чуттєвого і раціонального пізнання.
7. Охарактеризуйте взаємозв'язок логіки та інтуїції у пізнанні.
8. У чому полягає взаємозв'язок творчості і пізнання?

9. Назвіть характерні риси наукового пізнання.
10. Охарактеризуйте основні форми і рівні наукового пізнання.
11. Розкрийте основні групи методів наукового пізнання.
12. Сформулюйте визначення методології наукового пізнання.
13. Розкрийте особливости у військовій справі.
14. Охарактеризуйти види військової практики.

Рекомендована література

1. Андрианова Т. В. Введение в глобальное мировоззрение/ Т. В. Андрианова, А. И. Уваров.– М.: Изд-во МГТУ, 2000. – 318 с.
2. Бергсон А. Творческая эволюция / А. Бергсон[пер. с англ.]. – М.: КАНОН, 1998. – 384 с.
3. Бойченко М. І. Системний підхід у соціальному пізнанні: ціннісний та функціональний аспекти:монографія / М. І. Бойченко – К.: Промінь, 2011. – 320 с.
4. Бряник Н. В. Введение в современную теорию познания / Н. Б Бряник. – М.: Академический Проект, 2003. – 288 с.
5. Винер Н. Кибернетика и общество. Творец и робот / Н. Винер[пер. с англ.]. – М.: Тайденс Ко, 2003. – 248 с.
6. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: основы философсой герменевтики / Х.-Г. Гадамер: [пер. с нем.].– М.: Прогресс, 1988.– 704 с.
7. Кизима В. В. Культурно-исторический процесс и проблема рациональности / В. В. Кизима. – К.: Наукова думка, 1985. – 214 с.
8. Копнин П. В. Гносеологические и логические основы науки / П. В. Копнин. – М.: Мысль, 1974. – 568 с.
9. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун [пер. с англ.]. – М.: Прогресс, 1977. – 300 с.
10. Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ / И. Лакатос[пер. с англ.]. – М.: Медиум, 1995. – 224 с.
11. Методология в сфере теории и практики / А. Т. Москаленко, А. А. Погорадзе, А. А. Чечулин и др. – Новосибирск: Наука, Сиб. отд, 1988. – 300 с.
12. Наука и образование: современные трансформации: монография / [В. С. Лукьянец, В. А. Цикин, О. М. Кравченко и др.]; Ин-т филос. им. Г. С. Сковороды НАН Украины. – К.: ПАРАПАН, 2008. – 328 с.
13. Науковий світогляд на зламі століть: монографія / В. С. Лук'янець, В. М. Кравченко, Л. В. Озадовська, О. Я. Мороз / НАН України, Ін-т філос. ім Г. С. Сковороди. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2006. – 288 с.
14. Планк М. Единство физической картины мира / М. Планк [пер. с нем.]. – М.: Наука, 1966. – 287 с.
15. Поппер К. Логика и рост научного знания: избранные работы / К. Поппер [пер. с англ.]. – М.: Прогресс, 1983. – 605 с.

16. Пригожин И. Время, хаос, квант / И. Пригожин, И. Стенгерс. – М.: Прогресс, 1994. – 272 с.
17. Риккерт Г. О. Два пути теории познания / Г. О. Риккерт [пер. с нем.]// Новые идеи философии. – СПб.: Логос, 1913. – 380 с.
18. Рікер П. Історія та істина / Поль Рікер; [пер. с фр.]. – К.: Дух і літера, 2001. – 270 с.
19. Савостьянова М. В. Аксиологический анализ парадигмальной науки или о роли ценностей в науке: монография / М. В. Савостьянова. – К.: ПАРАПАН, 2009. – 260 с.
20. Скворцов Л. В. Информационная культура и цельное знание / Л. В. Скворцов. – М.: ИНИОН РАН, 2001. – 288 с.
21. Спенсер Г. Основные начала / Г. Спенсер [пер. с англ.]. – М.: Мысль, 1998. – 762 с.
22. Сурмин Ю. П. Теория систем и системный аналіз: уч. пособ. / Ю. П. Сурмин. – К.: МАУП, 2003. – 368 с.
23. Стариш А. Г. Философия информации: монография / А. Г. Стариш. – Симферополь: Таврия, 2004. – 376 с.
24. Степин В. С. Теоретическое знание / В. С. Степин. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 744 с.
25. Степин В. С., Кузнецова Л. Ф. Научные картины мира в культуре техногенной цивилизации. – М.: Изд-во ИФ РАН, 1994. – 272 с.
26. Тоффлер О. Третья волна / О. Тоффлер [пер. с англ.]. – М.: АСТ, 1999. – 784 с.
27. Хакен Г. Информация и самоорганизация. Макроскопический подход к сложным системам/ Г. Хакен. – М.: Мир, 1991. – 240 с.
28. Холтон Дж. Тематический анализ науки / Дж. Холтон [пер. с англ.]. – М.: Прогресс, 1981. – 383 с.
29. Ясперс К. Современная техника / К. Ясперс [пер. с нем.] // Новая технократическая волна на Западе. – М.: Прогресс, 1986. – С. 138-139.
30. Стан та перспективи реформування сектору безпеки і оборони України: матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (24 листопада 2017 р.): у 2-х т. – К.: Національна академія прокуратури України, 2017. Т. 1. – 476 с.
31. Основи стратегії національної безпеки та оборони держави: підручник / В. Радецький, В. Воробйов, В. Грищенко та ін. – К.: Вид. НУОУ, 2009. – 596 с.

РОЗДІЛ ІІІ. СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

Тема 6
ПРИРОДА ЯК ОСНОВА СОЦІАЛЬНОГО БУТТЯ І ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО УСВІДОМЛЕННЯ

§ 1. Поняття природи. Географічне середовище і його роль в житті суспільства.

§ 2. Проблеми коеволюції людини і природи. Ідеї В. Вернадського про ноосферу.

Основні поняття: природа, геополітика, геодетермінізм, географічне середовище, коеволюція, геосфера, біосфера, антропосфера, техносфера, соціосфера, ноосфера, екологія, екологічна криза, демографія, демографічна ситуація, демографічна політика, народонаселення, демографічна криза.

Вступ. У попередніх темах посібнику, коли ми вивчали філософські проблеми буття, частково вже було розглянуто питання, що відображають онтологічні проблеми природи: це буття живої та неживої природи, як однієї з форм буття взагалі, діалектика природи як всезагальні принципи і закони її розвитку. Проте дана тема, присвячена вже власно природним основам буття суспільства. Актуальність цієї теми визначається змінами характеру взаємодії суспільства і природи, зростанням екологічної кризи і, як наслідок, – погіршенням демографічної ситуації в світі та Україні. На погляд вчених, вступ людства в третє тисячоліття, поряд з позитивами в науково-технічному й інформаційному прогресі, характеризується актуалізацією і глобалізацією екологічних проблем, від вирішення яких залежить стійкий, безпечний розвиток Цивілізації. Екологічні проблеми, що на переконання мислителів, виникли внаслідок виробничої діяльності і споживацького, варварського ставлення до природи з боку суспільства, завдяки нестримному технічному прогресу набули наприкінці двадцятого століття світового, глобального масштабу. Істотною ознакою глобальної екологічної кризи є порушення екологічної рівноваги і втрата природою

властивості до саморегулювання і самовідновлення природного середовища.

§ 1. Поняття природи. Географічне середовище і його роль в житті суспільства

Філософський зміст феномену природи та її відносин із суспільством завжди були об'єктами дослідження у філософії і згодом набули назву «натурфілософії».

Натурфілософія (натура від лат. – природа) – це філософське вчення, що спрямоване на тлумачення і пояснення природи, об'єднання загальних знань про природу, виявлення загальних закономірностей її еволюції.

Поняття «натурфілософія» вперше використовується у філософії Сенеки**.** Виникла натурфілософія з космогонії, яка була заснована на міфологічній основі. Засновниками натурфілософії були безпосередньо іонійські філософи, що вперше поставили питання про сутність і онтологічний зміст природи. Але вже у філософії *Аристотеля* теоретична постановка проблем та їх розв'язання набуває природничо-наукового характеру. Розвиток природничих наук, збільшення знань про природу, сприяли подальшому розвитку натурфілософії. У період нового часу відбувається розділення натурфілософії на органічну, представниками якої були *І. Рейнке, М. Паладьї, Ф. Парацельс* і неорганічну, фундаторами якої були *М. Коперник, Р. Декарт, В. Оставальд, Г. Галілей*.

Погляди на природу в історії філософської думки. В античній філософії природа трактується як доскональність і зосередженість логосу, еталон організації і мірило мудрості. Метою античного мудреця є життя у злагоді і порозумінні з природою та її законами. У середньовічній філософії, із становленням християнства, природа почала розглядатись як втілення матеріального початку, де все постійно змінюється і є не довічним, має свій кінець, як лише підґрунтя справжнього – божого світу. Важливою складовою християнського світогляду і способу життя є властивий, саме йому, принцип обмеження споживання, який використовується у духовно-аскетичній практиці і так необхідний нашому сучасному суспільству. Екологічні нещастя і катаклізми у теологічній

філософії трактуються з позицій теоретиків богослов'я і теології як покарання Богом людства за порушення Закону.

Переосмислення відношення до природи, її ролі в долі людства на основі антропоцентричних цінностей, відбувається в ренесансній культурі. Природа рефлексується у творчості мислителів цього періоду як еталон краси, єства і гармонії, як цінність, вище якої може бути тільки сама людина.

У період Нового часу природа постає об'єктом наукового вивчення, сферою активної діяльності людини і підкорення суспільства. Розвиток науки Нового часу формує раціоналістичні тенденції в поглядах на співвідношення природи і суспільства. Теоретично влаштовується не тільки діяльність людства з метою підпорядкування сил природи, але і її експлуатація в інтересах суспільного прогресу. У цей період у теоретичній і соціально-політичній думці відбувається зародження ідеї-припущення про «помсту» природи за зневагу до її законів і необхідності переоцінки відношення до природи як основи людського буття, що виразилося в гаслі *Ж.-Ж. Руссо* «назад до природи».

В сучасний час природа стає об'єктом сумнівних і небезпечних наукових експериментів необмеженої, варварської експлуатації споживацьким суспільством. Але, поступово, формується новий тип ціннісного відношення до природи, який виходить із оцінки природи як унікального і універсального вмістилища людства і його культури. Революційне переосмислення й усвідомлення катастрофічності екологічної ситуації, що прийняла глобальний характер, було здійснено вченими Римського клубу. На переконання його засновника *Авреліано Печчеї,* вирішення проблеми екологічної безпеки можливо лише за допомогою духовного відновлення людини, перебудови його свідомості і поведінки на основі революційного переосмислення пануючої системи цінностей та ідеалів Така оцінка вимагає відповідального ставлення до природи, постійне урівноваження потреб суспільства, і можливостей природи, усвідомлення, що людство є частиною природи. Відбувається перехід до ідеї гармонійного співіснування суспільства і природи.

Філософський зміст проблеми природи. Філософський зміст знань про природу, проблема відносин суспільства і природи характеризуються

багатоаспектністю і складністю. Осмислення цих питань можливо лише на підставі з'ясування понять природа, географічне середовище, геодетерменізм, біосфера, ноосфера, екологія, народонаселення, демографія, соціосфера та ін.

Поняття «природа» в філософській літературі використовується у двох значеннях. У широкому розумінні «природа» охоплює все, що існує взагалі, як на Землі, так і в космосі, тобто є символом Всесвіту. В даному значенні природа містить в собі суспільство. В узькому розумінні «природа» – це сукупність природних умов існування людства, природне середовище, в якому живе суспільство. Саме в даному випадку природа протиставляється суспільству як географічне середовище. Термін «географічне середовище» був вперше застосований *Г. Плехановим (1856 – 1918).*

Географічне середовище – це частина природи, яка прямо чи побічно виливає на суспільство, складає умови його існування.

У межах географічного середовища виділяють *атмосферу, літосферу, гідросферу і біосферу*. *Літосфера* (з грецьк. «lithos» – камінь, «sphaira» – куля) – верхня тверда оболонка земної кулі, до складу якої входять земна кора та верхня оболонки частина мантії, що сформувалась близько 5 млрд. років тому. Внаслідок впливу атмосфери та живих організмів на літосферу виник родючий поверхневий шар земної кори – ґрунт як умова господарювання людини. Глибокі шари літосфери – надра, як чинник забезпечення сировиною промисловості. *Атмосфера* (з грецьк. «atmos» – пар, «sphaira» – куля) – це газоподібна оболонка Землі. Атмосферне повітря складається з молекулярного азоту, кисню, аргону, вуглекислого та інших газів. *Гідросфера* (з грецьк. «hydor» – вода, «sphaira» – куля) – це сукупність вод планети, переривчаста водна оболонка Землі між атмосферою і земною корою. Океани, моря, озера, річки, підземні води та льодові покриви вкривають майже 71відсотків земної поверхні. *Біосфера* (від гр. «життя» і «куля») − поверхнева оболонка нашої планети, в межах якої існує життєдіяльність всього живого. Це сфера існування живої речовини – біоти. Термін «біосфера» був введений австрійським геологом *Е. Зюссом* і розвинений *В. Вернадським* – першим президентом Української Академії наук у праці «Біосфера» (1926р.). Товщина біосфери

на полюсах Землі біля 10 км, на екваторі – 28 км. Вона охоплює нижні шари атмосфери, тропосферу, гідросферу і частину літосфери. Отже, біосфера як осередок життя і умова існування людини виступає суттєвим чинником формування і розвитку суспільства.

Існують різні концепції походження життя на землі: космічна, теологічна, еволюційна. Але ні одна з них не дає повної відповіді на всі запитання. Найбільш аргументованою вважається еволюційна концепція, в яку органічно вписується теорія походження життя академіка *А. Опаріна*.

Життя – особлива форма існування матерії. Основними матеріальними носіями життя є білки і нуклеїнові кислоти. Ознаками життя є обмін речовин, ріст, подразливість, здатність до розмноження, пристосування, саморегулювання. Формування біосфери розпочалося близько 3 млрд. років тому, коли зародилось життя. 2 млрд. років тому виникли перші клітини, здатні до фотосинтезу, використанню сонячної енергії для хімічних реакцій з виділенням кисню, що дозволяло швидко поширюватись життю на планеті.

Але географічне середовище – це не тільки те, що створено природою. У географічному середовищі розрізняють природне середовище − існування «першої природи» і штучне середовище – частина природи, що створена і змінена людиною − «друга природа». Ця − друга частина географічного середовища має тенденцію до швидкого розширення. Із розвитком суспільства, географічне середовище не тільки розширюється у просторі, а й якісно змінюється, створюється нова штучна природа, як наслідок цивілізації. Таким чином макроструктура природного середовища – це взаємовплив природних і штучних компонентів.

Теорія географічного детермінізму і геополітика. Залежність розвитку суспільства від географічного середовища було встановлено мислителями з античних часів. Такі ідеї розвиваються у творах *Демокріта, Гіппократа, Геродота, Полібія,* у мислителів середньовіччя і Нового часу. Але, засновником географічного детермінізму як окремого напрямку у філософії, вважається *Шарль Монтеск'є (1689 – 1755).* Він розвинув ідею про провідну роль географічного середовища, зокрема клімату в житті людей, культурі й історії народів. Ідеї географічного детермінізму

розвивалися *А. Тюрго (1727 – 1781), Г. Боклем (1821 – 1862),* російськими мислителями *І. Мечниковим (1845 – 1916)* та *Л. Гумільовим (1912 – 1992).*

Яка роль належить ідеям географічного детермінізму в історії розвитку філософії? З одного боку, ці концепції мали прогресивний характер, сприяли формуванню матеріалістичного світогляду, виступали проти містифікації історії з боку релігійних та інших ідеалістичних філософських систем. З іншого боку, ідеї географічного детермінізму абсолютизували роль географічного середовища, принижували роль інших детермінантів у розвитку суспільства.

Ідеї географічного детермінізму сприяли виникненню геополітики. *Геополітика – це політична доктрина, яка абсолютизує роль географічного середовища і спрямована на вирішення територіальних питань у житті держави.*

Історично вона виникла як теоретичне обґрунтування загарбницької політики держави шляхом посилання на «життєву необхідність» приєднання територій інших держав. Але згодом геополітика позбавилась негативного ставлення до неї та увійшла складовою частиною у політичну стратегію багатьох держав світу.

Теоретичним засновником геополітики вважається *Ф. Ратцель (1844 – 1904)*, який розглядав народи як живі організми, які примушені вести боротьбу за «життєвий простір», як абсолютну цінність. Проте, під впливом ідей *Р. Челлена (1864 – 1922), К. Хаусхофера (1869 – 1946), О. Мауля (1887 – 1957),* та ін., відбулося часткове переосмислення ролі геополітичних факторів у житті держави. Відомий ідеолог США *З. Бжезинський (1928 – 2017),* у своїй праці «Велика шахівниця» аналізує геополітичну ситуацію у світі з позицій геополітичних інтересів США. У сучасних публікаціях сенс поняття геополітики розкривається як відображення оцінки впливу особливостей регіональних географічних і кліматичних умов на політичні міждержавні відносини. Об’єктом геополітики вважається географічний простір. Предметом – міждержавні політичні відносини, що складаються з приводу опанування географічним простором.

Ключовим поняттям сучасної геополітики є «*геополітичні інтереси*», що відображають прагнення владних політичних кіл, з одного боку, до

регіонального або глобального домінування, забезпечення доступу до джерел сировинних та енергетичних ресурсів та зовнішніх ринків, з іншого боку, захисту територіальної цілісності держави, збереження простору політичного, економічного, воєнного, культурного домінування, що склався протягом історії. Однією з впливових форм реалізації геополітичних інтересів держав є міжнародні, регіональні воєнно-політичні, торгово-економічні союзи та інші наднаціональні утворення. Підґрунтя геополітичних інтересів складають *ціннісні пріоритети геополітики*. Визначальною цінністю цієї групи є географічне середовище. Його ціннісний зміст утворюється завдяки осмисленню суспільної значущості географічного простору як носія природних, сировинних, енергетичних і демографічних ресурсів, економічного простору і військово-політичного плацдарму.

Геополітичні інтереси України визначаються її унікальним геополітичним розташуванням – одночасною виключністю у східноєвропейській і західноєвропейській географічний і соціокультурний простір. Вони полягають у піклуванні держави про збереження своєї територіальної цілісності, опануванні новими ринками, забезпечення доступу до енергетичних і сировинних джерел в інтересах національної безпеки України, створенні умов воєнно-політичної і економічної стабільності у регіоні.

Висновки, стосовно впливу географічного середовища на розвиток суспільства, э такими: природне середовище є однією з найважливіших матеріальних та природних умов життєдіяльності людства, є фактором впливу на зовнішню політику держав; характер його впливу залежить від рівня розвитку суспільства; природні джерела засобів існування (плоди, тварини) впливають на суспільство переважно на ранніх стадіях його розвитку, з низьким рівнем розвитку продуктивних сил, але вплив природних багатств зростає по мірі розвитку продуктивних сил.

§ 2. Проблеми коеволюції людини і природи та ідея В. Вернадського про ноосферу

Виникнення людини і формування суспільства поклало початок новому етапу в історії Землі, що знаменувався розвитком і появою

соціосфери. Соціосфера це сфера існування суспільства. Підсистемами соціосфери вважають біотехносферу, антропосферу, та ноосферу за *В. Вернадським*. Біотехносфера – це перетворена людьми біосфера разом з технічними засобами та інфраструктурою. Антропосфера – це людство. Ноосфера розглядається як сфера розуму.

Проте, загально визначеною формою існування людства на землі є суспільство. Поняття «суспільство» також можна розглядати з двох позицій. Загально прийняте *поняття суспільства розуміється як сукупність форм спільної діяльності людини, взаємовідносин та інститутів*. З іншого боку, суспільство можна розглядати як рівень розвитку природи, який склався в ході її еволюції на підставі біологічних форм життя і являє собою найбільш розвинуту, розумову частину природи.

З кількісного боку, суспільство визначається його чисельністю та є об'єктом *демографії − науки про народонаселення*. З якісного боку, суспільство визначається характером і розвитком стосунків між людьми – суспільних відносин. Отже, суспільство визначається як сукупність людей, відносин між ними (соціальних, політичних, економічних, духовних, ідеологічних, сімейних та інших), та відповідних соціокультурних інститутів. Проте, *природним фактором розвитку суспільства є народонаселення* – сукупність людей, що мешкають на визначеній території, та постійне відтворення населення.

Демографія (від грецьк. складається зі слів «демос» – народ та – «графос» – «писати») – наука про народонаселення, яка досліджує динаміку чисельності населення, міграцію, сім'ю, народжуваність, середню тривалість життя, смертність, зайнятість, пропорції складу населення за віковими, статевими та іншими ознаками, шлюб і розлучення.

Об'єктом демографії є демографічна система і демографічні відносини в суспільстві. *Предметом* − є демографічні закономірності та тенденції. Демографічні відносини – це відносини, в які вступають люди у багатогранному процесі відтворення населення, це створення сім'ї, народження, міграція, шлюбні відносини, сімейні відносини та ін.

Найважливішими показниками стану суспільства є народжуваність і смертність населення. Рівень народжуваності і смертності залежить від

факторів демографічного, економічного, медичного, соціального, правового, психологічного, етнічного, екологічного, соціокультурного розвитку суспільства. Поряд з народжуваністю і смертністю населення важливим показником стану демографічної системи є характеристика стану відтворення населення – постійне оновлення поколінь, а також якісний стан населення – рівень життя, здоров'я, освіта, кваліфікація.

Демографічна ситуація – стан демографічних процесів на певній території у відповідний період. Оптимальний стан відтворення населення забезпечується *демографічною політикою*, що спрямована на регулювання відтворення населення в якісних і кількісних показниках.

Історичні типи відтворення населення. Розрізняють три основні типи відтворення населення. *Архаїчний тип*, притаманний родовому суспільству, це стихійний тип формування сім'ї. *Традиційний тип*, що належить аграрним, феодальним та традиційним суспільствам. Кількість дітей регламентована нормами традицій, що лежать у ґрунті суспільних відносин. *Сучасний, або раціональний тип* відтворення населення домінує в економічно розвинутих країнах. Кількість дітей визначається раціональною нормою та можливостями.

Кожному етапові розвитку суспільних відносин відповідають свої показники народжуваності, тривалості життя, зміни кількості населення в регіонах і на земній кулі. З часом тривалість життя і кількість населення підвищуються.

Починаючи з середини XX ст. демографи свідчать про «демографічний вибух» – різке підвищення динаміки росту народонаселення і темпів його зростання. Можна навести таки показники зростання темпів демографічній динаміки: 1850 – 1млрд.; 1930 – 2 млрд.; 1960 – 3 млрд.; 1976 – 4 млрд.; 2000 – 6 млрд. людей. Враховуючи, що ресурси Землі обмежені і в багатьох регіонах виникає перенаселення – постає демографічна проблема. Вперше дану проблему поставив англійський економіст і священик *Томас Мальтус (1766 − 1834)*. Він сформулював закон, відповідно до якого, народонаселення зростає у геометричній прогресії, а виробництво продуктів харчування – в арифметичній, внаслідок чого виникає демографічна криза. Але, як вважають вчені, цей висновок стосується лише слаборозвинених країн.

Хоча згодом, у зв'язку із виснаженням природних ресурсів, загроза, яку змалював Мальтус, на думку дослідників, встане перед суспільством в драматичному вигляді.

За оцінкою сучасних вчених Земля може забезпечити необхідним для життя ресурсами 60 млрд. чоловік. Але ця можливість абстрактна, тому наукові центри і громадські організації напружено працюють над пошуками шляхів гармонізації взаємовідносин між суспільством і природою: це обмеження зростання споживання, підвищення споживацької і загальної культури населення, регулювання відтворення населення, демографічний контроль, екологія людини, формування демографічної свідомості, виховання, соціальний захист і забезпечення населення. Демографічне регулювання здатне прискорювати або сповільнювати соціальний прогрес, але не є його вирішальним фактором.

Взаємодія природи і суспільства. Взаємодію природи і суспільства у філософії відзначають терміном «коеволюція». *Коеволюція (від лат. – сумісно й еволюція) – принцип гармонійного суспільного розвитку природи і суспільства*, який є необхідною умовою існування людства, особливо в умовах глобальної екологічної кризи.

Коротко розглянемо існуючи погляди на основні етапи взаємовідносин суспільства і природи. Історія взаємодії суспільства і природи поділяється на декілька періодів, етапів. З точки зору розвитку матеріального виробництва розрізняють такі етапи: ручного або інструментального виробництва; машинного виробництва; автоматизованого виробництва. Інші дослідники в основу періодизації взаємодії природи і суспільства кладуть поділ суспільства на п'ять суспільно-економічних формацій – первинне суспільство, рабовласницька, феодальна, капіталістична і комуністична економічні формації. Поширена точка зору, згідно з якою історія взаємодії природи і суспільства за способом існування людства поділяється на 4 періоди: привласнення; аграрний; індустріальний; ноосферний. За рівнем розвитку суспільства виділяють такі 3 етапи: дикість, варварство, цивілізація. Відомий вчений *Г. Платонов,* на підставі способу пристосування розрізняє також три етапи: I – біогенний, або адаптаційний; II – техногенний – (охоплює періоди «варварства» і «цивілізації»); III – ноогенний, або сучасний.

Людина генетично походить з тваринного світу і є невід'ємною частиною природи. Суспільство, будучи невід'ємним від природи, залежить від неї, постійно взаємодіє з нею. Залежність людини від природи існувала на всіх етапах людської історії. Але вона не залишалася постійною, а весь час змінювалась. З одного боку, в зв'язку з розвитком продуктивних сил, людина дедалі більше підкоряла собі природу, ставала менш залежною від неї. З іншого, – розширювалось коло природних факторів, з якими люди повинні рахуватися. Разом з тим, розвиток продуктивних сил породжував цілу низку складних демографічних проблем, що зумовило тенденцію зростаючої залежності людини від природи.

У системі «суспільство-природа» кожна із сторін впливає одна на одну. Більш рухомим, активним елементом цієї системи виступає суспільство, що є найбільш характерним для сучасного ноогенного етапу розвитку системи «суспільство-природа». Назва третього періоду походить від грецького слова «ноос» – розум. Ноосфера розуміється як сфера розуму. Термін ноосфера перше ввели в науку французькі вчені *Е. Леруа і П. Тейяр де Шарден* у 20 роки нашого століття. Подальший розвиток вчення про ноосферу належить *В. Вернадському (1863 – 1945)*, який вважав, що з появою і активною діяльністю людини планета приходить в нову стадію своєї історії, біосфера переходить у ноосферу.

В сучасному розумінні *ноосфера – це сфера взаємодії природи і суспільства, в межах якої розумова людська діяльність постає головним визначальним фактором розвитку людства*. Вплив ноосфери розповсюджується на антропосферу – сукупність людей, як біологічних організмів; техносферу і сукупність штучних предметів; «другу природу» – змінену людиною живу і неживу природу; соціосферу – сукупність соціальних факторів і процесів, що притаманні відповідному етапу розвитку суспільства.

Ноосфера припускає втручання людства у такі процеси, завдяки яким підтримується рівновага самої людини. Втручання людини, вплив на зміну клімату, забруднення атмосфери, гідросфери, ґрунтів канцерогенними речовинами, радіоактивним випромінюванням порушує баланс у природному середовищі, може привести до знищення цивілізації.

Відповідно до наукових джерел, за останні 20 років кількість природних катаклізмів збільшилася в 4 рази.

Характерними рисами впливу суспільства на природу є: розширення меж освоєння природи – використання нових регіонів земної поверхні, світового океану і космосу; проникнення людини в мікросвіт, застосування нанотехнологій та генної інженерії, відкриття невідомих раніше властивостей та законів природи; інтенсивність використання природних ресурсів, внутрішньоядерних джерел енергії; посилення впливу суспільства на структуру навколишнього середовища – зміна біосфери, енергетичного та теплового балансу, втручання в біологічні й фізичні процеси без втручання глобальних негативних наслідків для людства.

Результати впливу людини на природу на сучасному етапі розвитку, проявляються як наслідок науково-технічної революції (НТР), сутністю якої є революційний стрибок у розвитку продуктивних сил суспільства але без врахування негативного впливу на природу. НТР – це революція в науці та її техніко-технологічних застосуваннях: в енергетиці, як перехід від традиційних джерел енергії до нетрадиційних, в матеріалах це створення штучних, синтетичних та наноматеріалів, в технології – автоматизація, комп'ютеризація, роботизація, нанотехнології. Проте, втручання в природні процеси без врахування наслідків сприяло вибуху екологічної кризи.

§ 3. Екологічні проблеми і екологічна безпека

Сучасні екологічні проблеми та шляхи їх розв'язання. В результаті взаємодії суспільства і природи на сучасному етапі виникли гострі суперечності, які становлять суть екологічних проблем, які витікають в глобальну екологічну кризу.

Екологія (від грецьк. «оселя» і «вчення») – це наука, що вивчає взаємодію суспільства з навколишнім середовищем в умовах збереження рівноваги в даному процесі.

Цей термін був введений у 1866 році німецьким біологом *Е. Геккелем*. Всі сучасні екологічні проблеми можна звести в певні групи. Основними блоками екологічних проблем є:

по-перше, проблема вичерпаності природних сировинних та енергетичних ресурсів;

по-друге порушення екологічної рівноваги в біосфері і глобальне потепління;

по-третє, забруднення і, як наслідок, – втрата властивості природи до саморегулювання навколишнього середовища, втрата можливості до самовідновлення і самоочищення природного середовища.

Крім того, перед сучасним людством стоять дві основні небезпеки – це можливість термоядерної катастрофи, як результат необмеженого озброєння та небезпека незворотного руйнування природного середовища.

Розглянемо окремо кожний блок екологічних проблем. Перша проблема полягає в небезпеці використання не поновлюваних сировинних та енергетичних ресурсів Землі. Проблема породжена протиріччям між збільшенням потреб та обмеженими запасами сировини і енергетичними ресурсами. За даними академіка *А. Ферсмана*, людство за останні п’ять століть видобуло із землі: 50 млрд. т. вуглеводу, 2 млрд. т. заліза, 20 тис. т. золота, 20 млн. т. міді.

Шляхами розв’язання першої проблеми є:

сувора економія сировини; підвищення ефективності використання ресурсів;

створення безвідходних виробництв;

перехід на новітні енерго-ресурсозберігаючі технології;

перехід на нетрадиційні джерела енергії, таких як енергія сонця, вітру, геотермальні джерела та інші.

Порушення екологічної рівноваги та забруднення навколишнього середовища щільно пов’язані між собою. У результаті безграмотної, з екологічної точки зору, організації виробництва та безвідповідальності в навколишнє середовище стихійно вносяться відходи виробництва та комунальні відходи. Сьогодні 90-98 відсотків речовини, взятої від природи, перетворюється на відходи та забруднюють середовище. За один рік обсяг газоподібних забруднювачів атмосфери перевищив 50 млрд. т., викидів твердих речовин – понад 725 млрд. т. Іде катастрофічне забруднювання гідросфери. Кожний рік використовується 3500 куб. м

води, а забруднюється ще більше. На сьогоднішній день на кожну людину приходиться 2-3 т. викидів в атмосферу на рік.

У зв'язку з тим, що більшість відходів не підлягає біологічній переробці природою – геологічний цикл розімкнувся, що привело до екологічного дисбалансу, підвищенню рівня захворювань та ослаблення імунної системи організму людини, виродженню чисельних видів тварин та рослин, зміни клімату, руйнуванню озонового шару. Порушення теплового балансу і глобальне потепління має наслідком танення льодовиків та затоплення континентів.

Дедалі гострішими на нашій планеті стають проблеми питної води, та забезпечення людства мінеральною сировиною, енергією, а також демографічна проблема. Всі вони набули глобального характеру. Ознаки глобалізації екологічних проблем**:** вони мають планетарний характер і зачіпають інтереси всього людства, і характеризуються високою динамічністю; несвоєчасність їх вирішення загрожує існуванню всього людства; їх розв'язання потребує суспільних зусиль народів всіх континентів.

Шляхи виходу з екологічної кризи. Розрізняють два основних напрями рішення екологічних проблем.

По-перше, неоруссоїстський напрям. В основі його лежить заклик французького просвітителя *Жан-Жака Руссо* «Назад до природи», який виходить із заперечення ролі науки в поліпшенні вдачі натури людей і вимагає звернутися до природних основ існування людства. Близькою до неоруссоїстського напряму є концепція «нульового» чи обмеженого росту, яка вимагає стабілізації чисельності населення і обмеженні людських потреб, обмеження зростання споживання, формування нових якостей у людей, нової системи поведінки. Автор цієї концепції – італійський вчений *Ауреліо Печчеї*, Президент Римського клубу – міжнародної громадської організації, що поставила за мету сприяти поглибленню розуміння особливостей розвитку людства в епоху науково-технічного прогресу. Римський клуб заснований в 1968 р. до складу якого входять вчені понад 30 країн світу звернув увагу людства на необхідність зміни ставлення до природи і необхідність протидії глобальній кризі, що загрожує існуванню всього людства.

По-друге, це раціоналістичний напрям, що припускає: збереження навколишнього середовища; спрямування науково-технічного прогресу на розвиток ресурсозберігаючих і безвідходних технологій при максимальному збереженні природи; використання нетрадиційних джерел енергії; проведення оптимальної демографічної політики; об'єднання зусиль всього людства на розв'язанні екологічних проблем.

Обґрунтуванню цінностей і етичних норм як передумови виживання людства присвячена творчість представників сучасної практичної філософії *В. Гьосле (н. 1960), Г. Йонаса (1903 – 1993), К. М. Маєр-Абіха (н. 1936).* В умовах ціннісного вакууму надзвичайно актуальною є праця *Ганса Йонаса* «Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації». Її значущість полягає у онтологічному обґрунтуванні відповідальності з позицій необхідності збереження буття як умови майбутнього. Спираючись на ідею *І. Канта, Г. Йонас* формулює новий імператив: «Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності узгоджувалися з продовженням автентичного людського життя на землі». Як обов'язок людини, автор висуває вимогу обачливості: передбачати величезну небезпеку, запобігти апокаліптичної перспективи задля того, щоб уникнути есхатологічного сценарію розвитку подій».

Потребою теоретичного обґрунтування етичних норм в умовах глобальної кризи, зумовленою експансією технологічної цивілізації, викликана праця *Вітторіо Гьосле* «Практична філософія в сучасному світі». Формулюючи раціональні засади сучасної етичної філософії, автор наголошує, що тільки взаємодія між стратегічною та комунікативною раціональністю, що зумовлює взаємну довіру, «конституює відповідальну моральну поведінку», може сприяти вирішенню сучасних глобальних проблем. Інший представник німецької філософії *Клаус Міхаєль Маєр-Абіх* на засадах ставлення до природи як до цілісності – «спільносвіту», обґрунтовує восьмищаблеву концепцію відповідальності як умову збереження природи и виживання людства. Мислитель висуває 24 тези як вимоги повернення до життя і втраченої природи.

Таким чином, усвідомлення людством глобальної економічної кризи, як масштабної загрози існуванню Цивілізації, порушує проблему екологічної безпеки суспільства.

Екологічна безпека суспільства. Реальності нинішньої глобальної екологічної проблеми висувають перед Україною та всіма іншими країнами світу складні завдання виживання людства та його розвитку. Законом «Про основи національної безпеки України» визначено низку загроз національним інтересам в екологічній сфері. Це – антропогенне порушення і техногенна перевантаженість території України, зростання ризиків виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру; нераціональне, виснажливе використання мінерально-сировинних природних ресурсів; неподоланність негативних соціально-екологічних наслідків Чорнобильської катастрофи; погіршення екологічного стану водних басейнів, загострення проблеми транскордонних забруднень та зниження якості води; загострення техногенного стану гідротехнічних споруд каскаду водосховищ на р. Дніпро; неконтрольоване ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин, матеріалів і трансгенних рослин, збудників хвороб та ін.; небезпека техногенного та біологічного тероризму та ін. Згідно з екологічними загрозами, Закон визначає основні напрями державної політики з питань національної безпеки в екологічній сфері. Загрозу, яка нависає над людством через сучасну екологічну кризу, можна подолати, лише реалізуючи комплекс заходів щодо екологічної безпеки.

Екологічна безпека – це такий стан життєдіяльності суспільства, який забезпечує збалансовану взаємодію природних, технічних та соціальних систем, при збереженні природно-ресурсного та екологічного потенціалу природних систем, здатності біосфери до саморегулювання.

Це стан захищеності особистості суспільства від загроз, які створюються стихійними лихами і техногенними катастрофами. За даними науковців останні 20 років в природних і техногенних катастрофах загинуло біля 3 млн. людей і більш 1 млн. залишилося без крівлі. Екологічну безпеку слід розглядати як одну з самих пріоритетних задач, розв'язанню якої повинно бути підпорядкована політична, військова, господарська, ідеологічна та інша діяльність людства. Гарантія екологічної безпеки повинна знаходитися в одному ряду з гарантією державної, суспільної, особистої безпеки, з гарантіями основних прав і свобод людини.

До числа важливих напрямків *державної екологічної політики* слід відносити формування ефективного правового і економічного механізму регулювання взаємодії державних органів і природокористувачів, включення екологічних вимог в процедуру оцінки соціально-економічної ефективності рішень, що приймаються управлінням. В голові екологічної політики має бути поставлена стратегія екологічного оздоровлення країни, що спрямована на попередження наслідків екологічного неблагополуччя і реалізацію дій, що забезпечують еколого-економічну збалансованість майбутнього розвитку. Важливими традиційними напрямками екологічної політики є збереження і використання навколишнього середовища і природних ресурсів в інтересах не тільки сучасного, але і майбутнього поколінь; підтримання екосистеми та екологічних процесів, необхідних для сталого функціонування біосфери; встановлення і контролювання відповідних екологічних норм користування природним середовищем.

Найважливішою складовою екологічної безпеки є необхідність обмеження озброєнь і роззброєння держав і військово-політичних блоків. Будь-яке нарощування озброєнь державами призводить до збільшення ймовірності заподіяння самих руйнівних – військових збитків суспільству і природі, порушенню екологічної безпеки планети.

До ймовірних екологічних загроз і небезпек сучасності дослідники відносять:

- потепління клімату в результаті парникового ефекту та, як наслідок, зміну теплообігу та вологообігу на Землі, що може призвести до порушень систем життєзабезпечення людства;
- руйнування озонового шару і, як наслідок, деструктивний вплив на імунну систему організаторів;
- забруднення поверхні океанів нафтовою плівкою і знищення життя в океанах;
- збільшення кислотних дощів;
- вирубку лісів і порушення балансу кисню та вуглекислоти, як наслідок зсуви ґрунту та катастрофічне забруднення атмосфери;
- деградацію ґрунтів;
- продовольчу проблему;

- забруднення водних джерел несумісних з життям та проблему питної води; ядерну небезпеку та проблему ядерних відходів;

- появу нових небезпечних захворювань людей, збільшення кількості психічних захворювань;

- ризик дестабілізації екологічної системи внаслідок втручання в її основи (нанотехнології, генна інженерія та ін.).

Відмінною рисою екологічної безпеки є усвідомлення виняткової значущості для людства самої природи як умови і передумови соціального буття, первинного джерела суспільних благ. Тобто, природа як би «наділяється статусом суб'єкта» екологічної безпеки, як самоорганізована система, що має «свої інтереси і права» і «потребує» етичного до себе ставлення. Ставлення людини до природи, на переконання дослідників, нині набуває такого ж морального значення, як і ставлення людини до людини. Саме така оцінка і дозволяє розглядати екологічні кризи як «включення запобіжних систем» природи у відповідь на антропогенний і техногенний вплив.

Основними принципами, що мають зумовлювати формування екологічних відносин у контексті *забезпечення екологічної безпеки є* таки:

- підтримка балансу системи «суспільство – природа», що забезпечує збереження процесів самовідновлення природи;

- науково обґрунтоване визначення можливих границь вторгнення у природні системи;

- аналіз і попередження можливих екологічних наслідків техногенного впливу;

- відповідальність за екологічні наслідки своєї діяльності; відношення до природних об'єктів як до живих організмів, що складають єдиний організм – екосистему;

- усвідомлення абсолютної цінності життя; співробітництво з природою і дотримання її законів; обмеження споживацьких потреб;

- створення «зеленої економіки» та «зелених технологій», спрямованих на захист навколишнього середовища.

Таким чином, складна екологічна ситуація в світі вимагає формування екологічної свідомості, екологічної само ідентифікації людини, суспільства, всіх суспільних інститутів, розроблення екологічної політики

в державах, виходячи з переоцінки існуючих пріоритетів, створення відповідної правової бази.

Висновки. Отже, на зміну висуненій *Ф. Беконом* тези, що визначає завдання людства як панування над природою, у XX ст. з'явилось нове завдання – встановлення гармонійної взаємодії суспільства та природи, захист природи від руйнівного впливу науково-технічного прогресу суспільства. Вирішення екологічних проблем потребує спрямування зусиль усіх народів і держав на досягнення загальнолюдської цілі – виживанні людського роду на Землі. Засвоєння філософського змісту екологічних та демографічних проблем сприяє формуванню екологічної свідомості та культури майбутніх фахівців Держспецзв'язку України.

Питання до самоконтролю

1. Сформулюйте філософське визначення природи.
2. Назвіть основні ознаки геосфери, біосфери, техносфери, антропосфери, соціосфери, ноосфери.
3. Дайте визначення понять «географічне середовище», «географічний детермінізм», «геополітика».
4. Сформулюйте визначення екології.
5. Перелічіть екологічні проблеми України і шляхи їх вирішення.
6. Сформулюйте визначення демографії. Охарактеризуйте її основні показники.
7. Розкрийте демографічні проблеми України.
8. Назвіть історичні типи відтворення населення. Сутність народонаселення?
9. У чому полягає сутність закону Томаса Мальтуса?

Тематика рефератів

1. Народонаселення – умова і суб'єкт історичного процесу.
2. Демографічні проблеми сучасності.
3. Геополітика у минулому і сьогодні.
4. Природа і передумови існування людини.
5. Екологічні проблеми сучасності.
6. Теорія мальтузіанства.

Рекомендована література

1. Вернадський В. Несколько слов о ноосфере / В. Вернадський // Русский космизм. Антология философской мысли. – М.: Наука. 1993 – С. 303-311.

2. Гардащук Т. Екологічна політика та екологічний рух: сучасний контекст / Т. Гардащук. – К.: Генеза, 2000. – 287 с.
3. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Ганс Йонас; [пер. з нім. А. Єрмоленка, В. Єрмоленка]. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.
4. Кисельов М. М. Методологія екологічного синтезу / М. М. Кисельов, В. С. Крисаченко, Т. В. Гардащук. – К.: ПАРАПАН, 1995. – 340 с.
5. Кулиниченко В. Л. Биоэтика: Феноменологические поиски и основания / В. Л. Кулиниченко, С. В. Вековшинина // Феноменология и гуманитарное знание. – К.: Знання України, 1998. – 448 с.
6. Маєр-Абіх К. М. Повстання на захист природи. Від довкілля до спільносвіту / Клаус Міхаель Маєр-Абіх; [пер. з нім., примітки та післямова А. Єрмоленка]. – К.: Лібра, 2004. – 196 с.
7. Моисеев Н. Н. Быть или не быть Человечеству? / Н. М. Моисеев. – М.: Прогресс, 1999. – 378 с.
8. Печчеи А. Человеческие качества [пер. З англ.] / Аурелио. Печчеи. – М.: Прогресс, 1990. – 332 с.
9. Цивілізація на роздоріжжі: пошуки філософсько-світоглядних орієнтирів [відп. ред. Лях В. В.]; Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К.: Заповіт, 1998. – 93 с.
10. Швейцер А. Благоговение перед Жизнью / Альберт Швейцер [пер. с нем.; сост. и общ. ред. А. А. Гусейнова]. – М.: Прогресс, 1992. – 573 с.
11. Чижевский Л. А. Колыбель жизни и пульсы Вселенной. // Русский космизм. Антология философской мысли. – М.: Знание.1993. – С. 317-327.
12. Юрченко Л. І. Екологічна культура в контексті екологічної безпеки: монографія / Юрченко Л. І. -К.: ПАРАПАН, 2008. – 296 с.

Тема 7
СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ ЯК СИСТЕМА ЗНАНЬ ПРО СУСПІЛЬСТВО

§ 1. Соціальна філософія як система знань про суспільство.
§ 2. Суспільство як динамічна система. Соціальна безпека як умова розвитку суспільства.
§ 3. Соціально-філософські концепції суспільства. Концепція інформаційного суспільства та інформаційна безпека.

Основні поняття: суспільство, соціум, суспільне буття, суспільні відносини, соціальне пізнання, соціальна філософія, соціальний процес, соціальна динаміка, соціальна еволюція, революція, стагнація, соціальні інститути, соціальні відношення, соціальна діяльність, соціальні суб'єкти, соціальна регуляція, соціальна структура, сенс історії, соціальна безпека, соціальні загрози, концепція інформаційного суспільства, інформаційна безпека.

Вступ. Значимість опанування темою полягає у тому, що соціальна філософія, як філософсько-світоглядна галузь гуманітарного знання, являє собою пізнавальну і світоглядну основу формування духовного стрижня майбутніх фахівців Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації, що дозволяє орієнтуватися у складних процесах сучасного соціального розвитку; аналізувати суспільні процеси та їх прояв в службових колективах, оцінювати їх вплив на стан службової діяльності; використовувати знання для впливу на формування світогляду підлеглих в професійно-службовому колективі, вдосконалення індивідуально-виховної та соціальної роботи.

Метою вивчення теми є опанування основними категоріями і положеннями, що розкривають проблеми і специфіку соціального пізнання, з'ясування предмету соціальної філософії, ознайомлення з історичними етапами розвитку соціальної філософії, філософський аналіз суспільства як системи, з'ясування змісту соціальної безпеки, ознайомлення з основними філософськими концепціями суспільства,

розгляд концепції інформаційного суспільства, формування світоглядної культури і навичок аналізу соціальних процесів у світі, Україні, підрозділі майбутніми фахівцями у галузі спеціального зв'язку та захисту інформації.

§ 1. Соціальна філософія як система знань про суспільство

Соціальне пізнання – це пізнавальний процес, метою якого виступає досягнення знань про особливу форму руху матерії – соціальний рух. Соціальне пізнання включає два основних напрями досліджень, *по-перше,* це дослідження соціуму – як соціально-історичного процесу, суспільно-історичної практики людства. У такому контексті соціум – є об'єктом досліджень *філософії історії*. Її предметом є соціально-історична динаміка та субстанційна основа цивілізованого розвитку людства. Отже, соціум, з соціально-історичних позицій розглядається як суспільство в його темпоральних (часових) модифікаціях і трансформаціях. *По-друге,* соціальне пізнання – це дослідження суспільства як багаторівневої системи соціальних зв'язків, відносин і соціальних процесів. При такому підході суспільство стає об'єктом досліджень *соціальної філософії*. *Предметом соціальної філософії виступають соціальні закономірності, соціальні процеси, соціальні відносини, інститут цінності*. Але, стосовно визначення предмету соціальної філософії існують підходи, що декілька відрізняються, проте збігаються у своєї основі. Так, автори підручника «Соціальна філософія» *В. Андрущенко і Н. Горлач,* на відміну від запропонованого визначення, предметом соціальної філософії вважають загальнолюдські засади цивілізованого існування і розвитку суспільно-цілісних систем з позицій людини і її самоцінності, гуманістичних пріоритетів як основних факторів життєдіяльності людей у історичному просторі і часі. *Суб'єктом соціального пізнання може бути окрема людина, творчий, науковий колектив, установа, або суспільство в цілому*. Отже ми бачимо, що об'єкт і суб'єкт соціальної філософії співпадають за своїм змістом.

Специфічні риси соціального пізнання. Головною особливістю соціальної філософії є концентрація зусиль на вивченні субстанційної основи соціального, тобто того, що є об'єднуючим у всіх цивілізаціях, суспільствах, соціальних процесах, це те загальне, що є основою будь-якого суспільства.

В історії філософії існували різні погляди на загальні основи суспільства. У античності – в якості основи суспільства розглядалися ейдоси – як первинні ідеальні сутності, ідеї; у середньовіччі – вищим початком суспільства вважалося вічне, добре, незмінне – Бог; *Г. Геґель* розглядав суспільство як втілення Абсолютної ідеї, Духу; *В. Соловйов* бачив вищі основи суспільства у софійності і духовно-релігійній єдності – соборності народу; *В. Вернадський* – як вищий початок суспільства розглядав ноосферу; *Л. Гумільов* таким початком вважав імпульси пасіонарності; у соціальній філософії – підґрунтям суспільства вважалось соціальне буття, суспільні відношення, економічний базис, суспільна свідомість; у поглядах представників екзистенціалізму *М. Гайдеггера, К. Ясперса* – це екзистенція як внутрішнє існування людини, воля до життя, життєвий порив; у аксіологічних дослідженнях *Г. Ріккерта, В. Віндельбанда* таким фундаментом організації суспільного життя є цінності; культурологічний напрям, представником якого є *А. Тойнбі,* основу суспільства бачить у культурі. Українські дослідники вважають, що *субстанційною основою соціального є загальнолюдські основи цивілізованого існування людства*. Стрижнем цивілізації виступають загальнолюдські норми, принципи і цінності соціального.

Інша особливість соціального пізнання зумовлена тією обставиною, що суспільство пізнає само себе. Тобто, суспільство водночас виступає в якості суб’єкта і об’єкта пізнання. Суспільство рефлектує само себе. Ще одна особливість соціального пізнання полягає в обмеженості застосування такого методу пізнання як експеримент в порівнянні з природничими науками.

Важливою особливістю соціального пізнання, на відміну від природничого, є те, що воно націлено на пізнання духовних явищ і процесів. Іншою характерною рисою соціальної філософії є те, що в соціальних процесах домінуючою є роль суб’єктивного фактору, а закономірності суспільства проявляються через свідому діяльність людей, на відміну від природних явищ. Особливістю предмета соціальної філософії є і те, що ця наука вивчає не той чи інший бік життя, а суспільство в цілому, як цілісну систему.

Відмінною рисою соціальної філософії є її світоглядний характер. Як світоглядна наука вона орієнтує людину на певні норми, цінності, ідеали життя, дає систему знань про суспільство, дає можливість людині визначити своє місце в ньому і відношення до нього, зрозуміти сенс життя. Найважливішою рисою соціальної філософії є її гуманістична спрямованість. Головна проблема соціальної філософії – проблема людини, її інтереси та відносини із суспільством.

Перелічені специфічні риси соціальної філософії відображають багатогранність її як науки у різноманітті поглядів на її предмет. У базовому курсі лекцій з соціальної філософії *В. Андрущенко, М. Михальченко* дається визначення *предмету соціальної філософії як світоглядно-методологічної науки, яка вивчає загальнолюдські засади цивілізаційного існування та розвитку суспільства як цілісної системи крізь призму людини та самоцінності гуманістичних пріоритетів, через співвідношення основних чинників життєдіяльності людей в історичному просторі і часі.*

Отже соціальна філософія вивчає основні принципи її закономірності функціонування та розвитку суспільства як цілісної системи крізь призму загальнолюдських пріоритетів у контексті співвідношення первинних і вторинних чинників життєдіяльності людей. Головними *методологічними принципами соціальної філософії є*:

об'єктивність – незалежність суджень від світоглядних та суспільно-політичних орієнтацій – це умова науковості;

діалектичність – врахування і опора на принципи діалектики; системність – передбачає розкриття цілісності об'єкта, виявлення підсистем, елементів, системи зв'язків, виявлення системних властивостей об'єкту;

конкретно-історичний підхід – дослідження суспільства в історичній динаміці;

опора на соціологічну наукову базу, емпіричні дані соціологічних досліджень.

Основними категоріями соціальної філософії є *суспільство, соціум, суспільне буття, суспільні відносини, сфери суспільного життя, соціальна динаміка, культура, соціокультурна динаміка, соціальна еволюція і*

революція, стагнація, соціальні інститути, соціальні відношення, соціальна діяльність, соціальний механізм, соціальні суб'єкти, соціальна регуляція, соціальна структура, сенс історії, соціальна безпека, соціальні загрози.

Матеріальне та ідеальне в житті суспільства. Питання співвідношення первинних і вторинних чинників життєдіяльності людей є онтологічною проблемою соціальної філософії. Вона розв'язується в контексті врахування домінування матеріального та ідеального процесів у житті суспільства. *Матеріальне життя суспільства – сукупність процесів, спрямованих на виробництво матеріальних благ, матеріальної культури і життя людини, суспільства з метою задоволення матеріальних потреб людини і відтворення людської основи суспільства – народонаселення.* Основу матеріального життя суспільства складають три основних групи відносин: виробничі відносини, які виникають у процесі вироблення, обміну, розподілу матеріальних благ; екологічні відносини, які виникають між суспільством, людиною і природою, з приводу збереження і відтворення природи; родинно-побутові відносини з приводу відтворення народонаселення.

Духовне життя суспільства – сукупність процесів пов'язаних із продукуванням духовних цінностей – наукових, освітніх, етичних, естетичних, релігійних, з метою задоволення духовних потреб суспільства і виробництва духовної культури. Головним у духовному житті суспільства є відтворення суспільної свідомості, як найважливішого фактору суспільного прогресу. Духовне життя суспільства базується на системі соціокультурних і ідеологічних відносин: моральних, естетичних, релігійних, політичних і правових.

Матеріальне життя суспільства визначається категорією *суспільне буття*. Духовне життя суспільства визначається категорією *суспільна свідомість*. Діалектика взаємодії суспільного буття і суспільної свідомості є найважливішою онтологічною проблемою філософії у контексті розв'язання її основного питання. Як вже нам відомо з попередніх тем, ця проблема має різні підходи до її розв'язання. Відповідно до них, формуються провідні напрями і соціальної філософії – в річищі матеріалізму, ідеалізму та дуалізму.

Етапи розвитку соціальної філософії. Вперше соціально-філософські проблеми були відображені у творах міфологічного релігійного і епічного жанрів стародавнього Єгипту, Вавилону, Індії та Китаю. У міфології стародавнього Єгипту, у ведичній літературі Індії відображено погляди на соціальну історію через боротьбу полярних сил, розглядаються комплекс проблем суспільного життя, людських стосунків, морально-етичних настанов і порад. Вавилонські «Закони Хамурапі», староіндійські «Закони Ману», староізраїльська «Тора відображають», хоча і з теологічних позицій, соціально-нормативну сторону життя суспільства, його громадянський устрій.

Величезний вплив на суспільну свідомість стародавнього Китаю мали соціально-етичні погляди *Конфуція*. Він обґрунтував складний поділ людей на соціальні верстви і категорії, суспільне значення морального виховання індивідів, роль сім'ї у державі, сутність державної влади як механізму керівництва суспільством на засадах народної довіри, чіткого розподілу громадських норм і обов'язків і особистого прикладу моральності панівних верств населення.

Розвиток соціально-філософської думки Античності. Антична соціально-філософська думка дала людству багато нових ідей, теоретичних моделей суспільно-державного будівництва, організації громадського життя, виховання людини. У філософських працях *Платона* (*428 – 347 до Р.Х.)* «Держава», «Політик», «Закони», викладено модель ідеальної держави, яка ґрунтується на природному поділі людей на касти рабів, ремісників, торгівців, воїнів і правителів і відповідному розподілі праці. Перехід громадян з однієї касти до другої, на погляд *Платона*, веде до розпаду держави. Правителів потрібно вибирати тільки з філософів, які володіють найвищою доброчесністю – мудрістю. Єдність громадян у державі здійснюється на основі спільного надбання вищих класів, відсутності індивідуальної власності, вважав мислитель.

Учень *Платона* і систематизатор всієї давньогрецької філософії, геніальний мислитель *Аристотель (384 – 322 до Р.Х.)* у своїх творах «Нікомахова етика», «Політика» та ін. розглядає широкий комплекс соціальних питань – від психології особистості до функціонування таких регулятивних механізмів як право, соціальні інститути, держава, мораль.

Людину *Аристотель* трактує як політичну істоту, яка розумовою діяльністю добуває собі благо – вищу мету прагнення людини. Поділ суспільства на рабів, чия доля – фізична праця і рабовласників, для *Аристотеля* є чинником природним і незаперечним. За *Аристотелем* все суспільне життя людей протікає в межах держави, яка являє собою вид спілкування. Якщо хтось живе за межами держави, того зараховують до категорії людей із несформованою мораллю. Для побудови ідеальної держави треба удосконалювати суспільний устрій згідно з природним поділом суспільства на класи і з урахуванням внутрішньої природи людини, згладжувати суперечності між дрібними і великими власниками, де основну масу суспільства становить середній елемент. Оригінальні думки мислителів давнини мають велику теоретичну та історичну цінність, являючись підґрунтям більш пізніх соціальних міркувань і проектів.

Соціально-філософська думка Середньовіччя. Для соціально-філософської думки середньовіччя було характерним теологічне обґрунтування суспільства. *Августин Блаженний (354 – 430)* – яскравий представник релігійного погляду на суспільство. Соціальним проблемам філософії він присвячує трактат «Про град Божий». Людська історія, за *Августином*, визначається боротьбою двох царств – Божого і земного. «Боже царство» складають праведники – це церква; «земне» складають себелюбці – грішники, це – держава. «Боже царство» живе за законами Бога, «Земне царство» – за особистими інтересами, які ставлять вище за божественних. *Августин* обґрунтував необхідність держави, яка хоч і базується на насильстві, яке обумовлює гріховна природа людини, проте є Божим витвором, але нижчим за церкву.

Своєї завершеності теологічна традиція суспільства і людини набула у творах систематизатора ортодоксальної схоластики, засновника томізму, італійського ченця – домініканця *Томи Аквінського (1225 – 1274).* В трактаті «Про правління князів» *Тома* розвиває думки *Аристотеля* про людину як політичну істоту і загальне благо як цілі держави, обґрунтовує думку про суспільство і державу як продукт творчої діяльності Бога. *Тома* вважав переважною монархічну форму правління, але визнавав право народу на боротьбу з тираном і тиранією. Релігійні пояснення будови суспільства досить довго домінували в філософії, але не вилучені вони й

сьогодні. Виникнення нових форм політичного життя суспільства в епоху Відродження соціальних сил і способів організації господарської діяльності послабило соціальне домінування церкви, перенесло духовні пошуки з ідеї Бога на людину.

Розвиток соціальної філософії в епоху Відродження. Новий погляд на людину зумовив пошуки обґрунтувань сутності суспільства і держави. Оригінальною є концепція держави, запропонована італійським мислителем *Ніколо Мак'явеллі (1469 – 1527). Н. Мак'явеллі* вважав, що людиною рухає природній егоїзм і матеріальний інтерес, які є рушійною силою суспільного розвитку. Держава повинна регулювати інтереси громадян, виховувати людину. Служіння державі, зміцнення її позицій – мета і сенс громадянина. Оскільки добробут держави пов'язаний з вищим законом політики, для його реалізації придатні всі засоби, в тому числі й аморальні. Таким чином, *Н. Мак'явеллі* було запропоновано світська модель держави, що ґрунтується на матеріальному інтересі людини. Одним з яскравих недоліків цієї моделі, як вважають дослідники, є заперечення надлюдських, вищих етичних цінностей в управлінні державою.

Ідею земного походження держави і суспільства розвивав французький соціолог *Жан Боден (1530 – 1596).* Він стверджував, що суспільство формується під впливом природного середовища і системи кровно-родинних зв'язків, які і є головною умовою прогресу. Ж. *Боден* заперечував ідею божественного походження держави, обґрунтував монархічну форму правління, яка ґрунтується на законі, але він визнавав право народу на вбивство тирана. Причину державних переворотів і соціальних катаклізмів він бачив у майновій нерівності громадян. *Томас Мор (1478 – 1535)* – англійський гуманіст, увійшов в історію як автор загальновідомої «Утопії», в якій описав ідеальний суспільний устрій на острові, де не існує приватної власності, багатих і бідних, всі зайняті працею. Політичний устрій «Утопії» базується на засадах виборності і старшинства. Т. *Мор* був противником революції і народних рухів, в яких вбачав лише руйнівну силу й анархію. Він був прилічений католицькою церквою до ліку блаженних.

Томазо Кампанелла (1568 – 1639), видатний філософ-утопіст. Неодноразово засуджувався церквою як єретик. Найвідомішим його

твором була геніальна утопія «Місто сонця». Автор описує ідеальне місто, де немає приватної власності та сім'ї, а суспільство базується на праці. Метою суспільства є земне щастя на підставі рівності, добробуту і культури. Джерелом розвитку суспільства *Т. Кампанелла* вважає розвиток науки і техніки. Керувати «комуністичним» суспільством, на думку мислителя, має вчено-жрецька каста. Ідеї утопізму не підтримувались ні церквою, ні ідеологією буржуазного суспільства. Що стосується народної свідомості, то вона ще була повинна пройти шляхом просвітництва, щоб зрозуміти власні інтереси.

Соціально-філософська думка Нового часу. Утвердження буржуазних суспільних відносин супроводжувалось філософією просвітництва, яка обґрунтовувала шляхи переходу до нових суспільних відносин засобами реформ, освіти і розвитку науки. Засновниками цієї течії були француз *Р. Декарт (1569 – 1650)* та англієць *Ф. Бекон* (*1561 – 1626).* Ідеї цих мислителів про раціональні основи суспільного життя, роль і значення розуму і пізнання мали вплив на подальший розвиток соціально-філософської думки. *Ф. Бекон* у своїй соціальній утопії «Нова Атлантида» змальовує ідеальне суспільство, що процвітає на основі раціональної організації, розуму, науки, техніки. *Томас Гоббс (1588 – 1679)* у творі «Левіафан» опрацював концепцію держави як суспільного договору. Роль географічного чинника в житті суспільства зазначав французький мислитель *Ш. Монтеск'є* (1689–1755).

Особливе місце серед вільнодумців цього періоду посів *Вольтер, справжнє ім'я Франсуа Марі Арує (1694 – 1778)* – письменник, поет, філософ. На думку *Ф. Вольтера* суспільство – це сукупність «людських атомів», очолювати яке повинен освічений монарх. *Ф. Вольтер* висунув і обґрунтував ідею прогресивного розвитку суспільства на основі його внутрішніх законів. Французький мислитель *Жан-Жак Руссо (1712 – 1778)* у своїй праці «Про суспільний договір» обґрунтовує ідею суспільного договору як основи держави, ідеалом якої є республіка. Головну причину соціальної нерівності він бачив у приватній власності. *Джамбатиста Вико (1668 – 1744)* – висунув ідею історичного кругообігу, циклічного розвитку суспільства, його духовної культури. *Шарль Монтеск'є (1689 – 1755)*

розробив концепцію впливу на суспільство клімату та географічного середовища, започаткував ідею географічного детермінізму.

Французькі просвітителі *К. Гельвецій, Д. Дідро, П. Гольбах, Ж. Ламетрі* також виходили з концепції суспільного договору, необхідності освічення влади і народу. Згідно з цією концепцією держава та право створені людьми за законами людського розуму. На підставі договору людей базується державна влада, яка залежить від народу. Держава має охороняти життя, волю й приватну власність громадян, повинна контролювати дотримання норм. Правителі є слуги народу. Якщо вони порушують угоду народ має право замінити їх. Теорія суспільної угоди мала величезний вплив на подальший розвиток соціально-філософської думки.

Німецька класична філософія. Зміна суспільно-політичної ситуації зумовлювала нові теоретичні обґрунтування сутності суспільства і історичного прогресу. Цю функцію взяла на себе німецька класична філософія в особі таких видатних її представників, як *І. Кант, Й. Фіхте, Ф. Шелінг, Г. Гегель, Л. Фоєрбах*. На думку *І. Канта* (*1724 – 1804)* суспільна злагода забезпечується правом і мораллю, заснованою на категоричному моральному імперативі. Він поділив державну владу на законодавчу, виконавчу і судову. *Кант* вбачає наступність суспільного розвитку як основу прогресу історії і прогнозує вічний мир на засадах колективного договору держав. *Г. Гегель (1770 – 1831))* в основу соціальної філософії покладає постулат про визначальну роль Абсолютної ідеї, що виступає як закономірність і проявляється в розвитку суспільства. Під «громадянським суспільством» *Г. Гегель* розуміє соціальний лад, який ґрунтується на особистому інтересі та на правовій системі. В основі громадянського суспільства лежить система потреб та їх задоволення. Моральність витлумачується як внутрішній зміст та рушійна сила правових, матеріальних і політичних відносин. Держава, за *Г. Гегелем*, це – мета сама для себе, вона є «ходою бога в світі». Історією *Г. Гегель* констатував як всесвітньо-історичний процес об’єктивного духу.

Л. Фоєрбах (1804 – 1872) будує соціальну філософію на розумінні людини як суб’єкта й об’єкта історичного процесу. Проблема людини – це єдиний, універсальний і найвищій предмет філософії. Головна засада

соціальної філософії *Л. Фоєрбаха* полягає у вимозі створення умов життя, які б відповідали людській природі. «Розумний егоїзм»– це внутрішня умова досягнення добробуту і щастя людини. Саме в любові до людини Фейєрбах бачить нову релігію і рушійну силу суспільного прогресу.

Розвиток філософської думки в XIX–XX ст. Німецька класична філософія, французький утопічний соціалізм та англійська буржуазна політична економія стали глибинними теоретичними джерелами матеріалістичної соціальної філософії. Дослідники цього напряму визнавали первинність суспільного буття щодо суспільної свідомості, обґрунтували роль народних мас як головного чинника суспільного життя, можливість побудови суспільства на засадах суспільної власності. Рушійною силою майбутніх перетворень суспільства вони вважали пролетаріат, а методом соціальних перетворень – класову боротьбу. Засобом встановлення диктатури пролетаріату і побудови соціально-справедливого суспільства визнається соціальна революція. Провідними категоріями такого бачення історії і суспільства є суспільно-економічна формація, продуктивні сили та виробничі відносини, базис і надбудова та інші.

Сучасна соціальна філософія. Сучасна соціально-філософська картина світу складається з багатьох оригінальних концепцій, які характеризують соціум з того чи іншого боку. Матеріалісти розглядають соціум з боку економічних і політичних чинників розвитку; технократизм – з боку впливу на суспільство техніки і технології; релігійно-містичні вчення – у реалізації спонукальної соціальної сили – ідеї Бога; ірраціоналістичні концепції в основі функціонування соціуму бачать внутрішні переживання людини, екзистенцію; культурологічні концепції соціальну історію уявляють у вигляді різноманітних культурно-історичних типів і локальних цивілізацій, основою яких є культура. Останнім часом набирає силу як самостійне соціальне учення –комунікативна філософія. Більш детально ці концепції суспільства будуть розглянуті у наступній темі.

Але, потрібно зауважити, що системне уявлення про соціум може дати лише сукупне соціально-філософське знання, що складається завдяки поєднанню надбань, здобутих у лоні кожного з існуючих напрямів.

Сучасна соціальна філософія постає як філософський роздум над історичною долею людства, перспективами розвитку світової цивілізації, її загальнолюдськими основами. Зрозуміло, що сучасне знання про суспільство є більш об'ємним, глибоким і ґрунтовним, ніж раніше. Воно спирається на найхарактерніші й значущі інтелектуальні надбання минулих епох.

§ 2. Суспільство як динамічна система. Соціальна безпека як умова розвитку суспільства

Зрозуміти суспільство як об'єктивно-суб'єктивний процес розгортання людської життєдіяльності, пізнати загально цивілізаційні підвалини його функціонування й історичного розвитку – це головне завдання соціальної філософії.

Концептуальні підходи до розуміння суспільства. Плюралізм як риса світової філософської думки є характерним і для концепції суспільства. На думку *Платона*, суспільство є об'єднанням людей для задоволення своїх потреб. За *Аристотелем*, воно є втіленням притаманного від народження соціального інстинкту людини. Релігійна філософія вважала його проявом божого творіння. Просвітителі трактували суспільство як форму суспільної угоди, *Г. Геґель* – як процес життєдіяльності людей, який відбувається завдяки втіленню в життя абсолютної ідеї. *Е. Дюргейм* розглядає суспільство як особливу істоту з її власною природою. *Т. Парсонс* трактує суспільство як соціальну систему, що функціонує завдяки взаємодії людей, соціальних інститутів та культури. За поглядами представників матеріалістичного бачення історії, суспільство – це система відносин, яка формується на підставі економіки і створює соціально-економічну формацію. Стрункістю концепції людини і суспільства матеріалістична філософія філософія вплинула на сучасні концепції соціуму та соціального.

Системний підхід до аналізу суспільства. Для всебічного розуміння складної структури суспільства, як системи, необхідно: по-перше, виділити суспільство від інших понять – це спільність, соціум, держава тощо; по-друге, визначити поняття соціального, як сутнісної характеристики суспільства; по-третє, визначити суспільство як систему, виявити його

системні зв'язки і структурні елементи, механізми їх функціонування. При аналізі суспільства саме поняття «система» має ключове значення. *Система – це організована сукупність взаємопов'язаних елементів, функціонуюча відповідно до певних закономірностей*.

З позицій системного підходу *суспільство розглядається як організована сукупність соціальних спільнот, суспільної свідомості, інститутів, організацій, пов'язаних суспільними відносинами на основі форм соціальної діяльності людей*. Суспільство визначають також через якісні системні ознаки. З цього погляду, *суспільство це сукупність людей, об'єднаних історично складеними формами їх взаємозв'язку і взаємодії з метою задоволення потреб, що характеризується стабільністю, саморегулюванням, саморозвитком, досягненням такого рівня культури, коли з'являються особливі соціальні норми і цінності, що лежать в основі взаємозв'язку і взаємодії людей*. В літературі зустрічаються й інші підходи до визначення суспільства, але вони не відрізняються принципово і базуються на загальновизнаних засадах.

Від поняття суспільство треба відрізняти поняття соціум, спільність, народ, держава. *Соціум*, що розглядається як соціально-історичний процес характеризує, перш за все, історичну динаміку формування суспільства. За таким підходом, суспільство постає як форма соціуму, що характеризується конкретними ознаками. Поняття *спільність, спільнота* вживаються для визначення загальної життєдіяльності людей, зв'язаних спільним походженням, мовою, інтересами, культурою, долею. Найважливішими спільнотами є *сім'я, рід, плем'я, народність, нація*, які створюють етнічну основу суспільства. До соціальних спільнот відносять *класи,* що розрізняють за класовими ознаками. Як спільноту виділяють громаду, підкреслюючи наявність спільності національно-політичних чи релігійних ознак. За соціально-професійною і іншими стратифікаційними ознаками суспільство поділяють на *страти* (*П. Сорокін*). Сучасне суспільство можна вважати системою соціальних спільнот. Отже спільноти є важливим елементом суспільства як системного утворення.

Поняттям «*соціальне*» визначають сутність суспільного життя людей, специфіку соціальної форми руху матерії. У цьому значенні соціальне – однопорядкове поняття з суспільним. Категорія соціальне у своєму

найзагальнішому значенні позначає всю систему суспільних відносин з наголосом на надприродному, надіндивідуальному явищі.

У вузькому значенні категорія «соціальне» фіксує певний бік суспільних відносин, їх специфічність на відміну від політичних, економічних, духовних чи ідеологічних відносин. Це взаємодії й відносини індивідів та груп з приводу соціальної справедливості чи соціальної рівності можливостей, що визначається поняттям статусу, таких як встановлення, розподіл відповідних їх домаганням статусних місць у суспільстві та певних систем цінностей. Через розподіл і перерозподіл статусів розподіляються і соціальні якості, функції, ролі і блага людей та груп у суспільстві. Саме в даному сенсі категорія «соціальне» застосовується для визначення специфіки соціальної сфери життя, на відміну від інших сфер суспільного життя (економічної, політичної, духовної).

Найважливішими властивостями соціального є:

по-перше, спосіб і стиль життя людей, заснований на свідомій діяльності;

по-друге, духовність, усвідомленість;

по-третє, взаємодія, спілкування;

по-четверте, культура, заснована на певній ціннісній системі.

Поняття народу означає спільність людей, пов'язаних походженням, мовою, культурою, певною територією, спільним економічним життям. Це основний суб'єкт суспільства, його передумова. Проте, це поняття вужче ніж поняття суспільства. Поняття суспільства не тотожне із поняттям держава. *Держава – це форма політичної організації суспільства, головною ознакою якого є апарат влади і юридична система.*

Теоретичні рівні наукового аналізу суспільства. Теоретичний аналіз суспільства можливий на декількох рівнях.

По-перше, на рівні найбільш загальних принципів і закономірностей – це загально філософський аналіз суспільства, спрямований на виявлення онтологічної сутності і сутнісних детермінант його розвитку. На даному рівні суспільство розглядається як система, що включена в більш широку систему – природу. Саме з позицій загально-філософського підходу, суспільство розглядається як дворівнева, дихотомічна і діалектична

система суспільного буття і суспільної свідомості. З позицій матеріалістичної філософії основу буття створює економічний базис, заснований на способі виробництва матеріальних благ (це єдність продуктивних сил та виробничих відносин). Основу суспільної свідомості складає ідеологічна надбудова базисних відносин.

По-друге, це соціально-філософський рівень дослідження суспільства. Він припускає виявлення специфіки соціального, як підстави для соціального аналізу суспільства; дослідження генезису суспільства і закономірностей соціально-історичного процесу; виявлення субстанційної основи загально-цивілізаційного розвитку суспільства; дослідження структури суспільства, виявлення механізмів функціонування його структурних елементів: спільнот, інститутів, суспільних відносин, зв'язків і комунікацій та соціальних процесів. Все це є предметом досліджень соціальної філософії і філософії історії як галузі філософського знання.

По-третє, це дослідження суспільства на соціологічному рівні, що припускає аналіз соціальних процесів і соціальної динаміки суспільства; вивчення соціальних інститутів, спільнот, страт (верств), соціальної структури, стратифікації, механізмів соціально-рольового статусу з допомогою соціологічних методів дослідження – це є предметом соціології.

По-четверте, це дослідження окремих сторін суспільства на межі з іншими науками, що мають назву галузевих і міждисциплінарних досліджень. Наприклад: соціальна психологія, соціальна географія, соціальна антропологія, соціальна екологія, соціогенетика та ін.

Отже, суспільство – цілісна система, що перебуває в постійному русі і саморозвитку. Воно складається із множинності компонентів, утворених, перш за все, діяльністю, спілкуванням і свідомістю. До основних компонентів суспільства відносять суспільну свідомість, культуру, соціальні інститути, суспільні відносини, соціальні процеси, спільноти, соціальну діяльність.

Сферний підхід до вивчення суспільства. На підставі провідних форм спільної діяльності, у суспільстві відокремлюють сфери суспільного життя як певні підсистеми суспільства. Як основні виділяють чотири сфери: *економічну, політичну, соціальну та духовну*. Але поряд з ними,

розглядають як не основні, похідні, що також відокремлюються на підставі загальної форми спільної діяльності. До таких сфер відносять *культурну, екологічну, безпекову, інформаційну сфери суспільної життєдіяльності.*

Економічна або матеріально-виробнича сфера охоплює процеси матеріального виробництва, розподілу і обміну матеріальними благами. Крім безпосередньо виробництва, сфера охоплює такі процеси як підприємництво, бізнес, комерційну діяльність, природокористування та багато інших. Економічна сфера спирається на результати науково-технічного прогресу і технологічної революції. Ресурсна, енергетична, фінансова незалежність і соціальна спрямованість економічної сфери є умовою її сталості та економічної безпеки. Специфіку даної сфери, її елементи і закономірності, вивчає економічна теорія.

Політична сфера утворюється навколо політичної діяльності та містить політичні процеси, політичні відносини, політичні інститути, політичну організацію. Політична сфера – це складний механізм формування і функціонування владних відносин у суспільстві. Основними інститутами політичної організації суспільства є держава з її владними і силовими структурами, партії, політичні рухи та ін. Стале функціонування політичної сфери є умовою національної безпеки суспільства. Політична сфера ототожнюється з політичною системою суспільства, вона є об'єктом вивчення політології.

Соціальна сфера суспільного життя охоплює соціальну діяльність і соціальні процеси, соціальні відносини, спільноти, верстви, соціальну організацію і інститути. *Соціальні відносини* – це відносини з приводу соціальної справедливості як можливості отримання соціальних благ відповідно до суспільного внеску, що реалізується через механізм соціально-рольового статусу. Процеси даної сфери є предметом дослідження, перш за все, соціології. Соціальна сфера суспільного життя взаємопов'язана з політичною сферою, тому як реалізація соціальних інтересів відбувається через політичні процеси у боротьбі за владу. Саме тому, іноді ці дві сфери пов'язуються в одну – *соціально-політичну сферу* життя суспільства.

Але не менш суттєвий вплив на соціальну сферу здійснюється завдяки економічним процесам в суспільстві, що визначають матеріальне

задоволення або незадоволення людей і можуть стати причиною соціального напруження і вибуху. Враховуючи стислий зв'язок між соціальною і економічною сферами, використовують поняття *соціально-економічна сфера* суспільного життя. Реалістичність, виваженість і гуманістична спрямованість соціальної політики держави є умовою її соціальної безпеки.

Духовна сфера життя суспільства – це сфера вироблення духовних цінностей і, перш за все, культури і суспільної свідомості, що охоплюють собою всі духовні процеси і пов'язані з формуванням ідей, теорій, поглядів, уявлень, виробленням певних форм суспільної свідомості, формуванням світогляду людини. Духовна сфера містить такі інститути як наука, релігія, освіта, мистецтво, духовна культура. На переконання *Г. Гегеля* – це сфера Духа, яка є об'єктом дослідження філософії. На переконання багатьох дослідників, саме розвиток духовної сфери зумовлює прогресивний рух суспільства, визначаючи його провідні ціннісні засади.

У сучасний час у філософській літературі відокремлюють ще одну сферу – культурно-побутову – це сфера, де здійснюється виробництво і функціонування культурно-побутових цінностей та виховання, організація дозвілля і вільного часу, цінностей сім'ї. Дана сфера є також об'єктом вивчення соціології.

Всі сфери соціального життя тісно взаємозв'язані, тому їх треба розглядати лише в єдності. У кожній сфері життя суспільства виділяють відповідні інститути, процеси, діяльність, відносини, цінності (що утворюють певну форму культури: економічну, політичну, етнічну, духовну, побутову). В центрі кожної сфери, як і суспільства в цілому, має стояти людина, життєдіяльність якої пронизує усі сфери і єднає їх. Саме тому, у понятті *способу життя* акумулюються, синтезуються і відображаються усі відносини і соціальні процеси. Спосіб життя інтегрує у собі всі сфери життєдіяльності суспільства та індивіда, включаючи форми життєдіяльності, стиль життя людей, якість і рівень життя. Таким чином спосіб життя виражає спосіб існування людини.

Структурні компоненти суспільства як системного утворення. Як вже було зазначено, в основі кожної сфери і суспільства лежать суспільні

відносини, до яких вступають люди у процесі діяльності. Діяльність – це спосіб, умова, рухома сила і джерело формування спільності. У соціально-філософському значенні – це поняття для позначення будь-якої соціальної активності. Суттєвою ознакою діяльності є усвідомленість і цілеспрямованість. *Діяльність – це специфічна форма відношення до навколишнього світу, що виявляється у цілеспрямованої зміні та перетворенні світу і людської свідомості*.

Ціллю діяльності є створення матеріальних і духовних благ, цінностей з метою задоволення матеріальних і духовних потреб людини та розвитку суспільства. Типи і форми діяльності розрізняють за суб'єктом діяльності: індивідуальна, групова, суспільна, класова, етнічна; за об'єктом діяльності: матеріальна, політична, соціальна, ідеологічна, наукова, освітня; за функціями: виховна, культурна, релігійна; за цілями: творча, репродуктивна. Діяльність є важливою складовою суспільних процесів.

Суспільний процес (з лат. просування) – це послідовна зміна явищ, станів в розвитку суспільства. Існують різні підходи і трактування суті суспільних процесів, але найпоширеніший серед них було запропоновано вперше *М. Вебером (1864 – 1920)*. Найбільш розгалужену і розроблену систему поглядів на суспільні процеси створено *Т. Парсонсом*, який в основу своєї системи покладав мову, цінності, норми, волю і діяльність. Розрізняють процеси по різним існуванням: за об'єктами, суб'єктами, сферами життєдіяльності суспільства; за формами протікання: соціальний рух, революція, еволюція, стагнація, прогрес, регрес, соціальні зміни і соціальна мобільність і стратифікація.

У процесі життєдіяльності люди вступають у суспільні відносини з приводу виробництва, розподілу, обміну та споживанню суспільних благ. *У* матеріалістичної філософії всі суспільні відносини поділяються на матеріальні, ідеологічні, соціальні, політичні. Є інші класифікації відносин. За носіями розрізняють сімейні, родові, класові, релігійні, національні, державні відносини. Таким чином, *суспільні відносини – це різноманітні зв'язки між людьми, соціальними групами, спільнотами, що виникають на підставі форм сумісної життєдіяльності з приводу суспільних цінностей*. Але, усі форми відносин, як у дзеркалі, відображаються у людині, яка є точкою перетину безліч різноманітних

суспільних відносин. Тому, плюралізм, у розумінні суспільних відносин та їх взаємозв'язку, забезпечує умови глибшого проникнення в їх суть та сутність суспільства як системи. Як структурні, розглядають відносини субординаційного і координаційного характеру. Формами, які забезпечують відтворення соціальних відносин, є соціальні інститути.

Соціальні інститути – це історично складені суспільні форми діяльності людей, що забезпечують стабільне функціонування суспільних відносин на підставі соціальних норм і цінностей, які регулюють різні сфери суспільної діяльності.

Функціонування інститутів закликано визначати стійкі форми соціальної поведінки і діяльності. В економічній сфері – це розподіл праці, власність, ринок та ін.; у політичній сфері – держава, армія, право, політичні партії; в соціальній сфері – сім'я, виховання, медицина та ін.; в духовній сфері – наука, релігія, освіта, мораль, мистецтво.

Усі сфери суспільного життя пронизуються культурою, що базується на відповідних системах цінностей і визначають її зміст. Поняття цінностей та культури будуть розглянуті в наступних лекціях. Підводячи підсумок аналізу суспільства як системи, підкреслимо: *суспільство – це цілісна система суспільних зв'язків і відносин, форм суспільної свідомості, соціальних спільнот, інститутів, форм суспільної життєдіяльності людей, що спрямована на своє відтворення і саморозвиток*. Але індивідуальною, атомарною основою суспільства є люди. Піклування держави про безпеку життя людини є конституційною умовою просування Українського суспільства і обов'язком держави.

Соціальна безпека як умова розвитку суспільства. Процеси, що пов'язані з переходом суспільства в нову фазу свого розвитку, яка визначається як постіндустріальна, характеризуються системними трансформаціями, що дестабілізують соціум. Таке суспільство рефлексується мислителями як суспільство ризику. За переконанням *У. Бека*, соціальна природа настільки змінилася, що ризик став неминучою частиною нашого життя. Такими рисами як невизначеність, мінливість, нестабільність, характеризує сучасне суспільство *Т. Гиденс (н. 1938)*.

Дослідники виділяють наступні ознаки переходу до суспільства ризику: виробництво та розповсюдження ризиків стає всюди проникним,

вони охоплюють природу, соціум та штучні системи та характеризуються непередбачуваністю і безадресністю; життєво середовище перетворюється на генератор ризиків, сприяє їх накопиченню і розповсюдженню; виробництво ризиків все більш витісняє виробництво благ. Людина у сучасному суспільстві переживає важкі життєві ситуації та перебуває у стані постійної небезпеки для свого здоров'я, благополуччя, життя. Соціальні трансформації, що відбуваються у сучасному українському соціумі, за результатами соціологічних досліджень, супроводжуються низкою аксіологічних показників: переоцінкою цінностей, конфліктом протилежних ціннісних систем і орієнтацій, деструкціями у ціннісній свідомості, деформаціями традиційних гуманістичних цінностей, являють собою внутрішнє джерело загроз і небезпек існуванню як окремої людини, так і українського суспільства.

Розв'язання проблеми забезпечення сталого функціонування соціальної сфери, акумулюється у такій області теоретичної, соціально-політичної й управлінської діяльності як *соціальна безпека*. Необхідність виділення соціальної безпеки в окрему область, як компоненту національної і міжнародної безпеки, зумовлено: наявністю особливого об'єкта – сфери соціальної безпеки; специфікою соціальних відносин, що складаються між соціальними суб'єктами з приводу соціальної захищеності особи та суспільства; розширенням масштабів соціальних загроз і небезпек, як на національному, так і на глобальному рівнях.

Значущість соціальної безпеки, визначається, насамперед, соціальною потребою у захищеності людини і суспільства в умовах загострення соціальної напруги та конфліктності, викликаних соціальними деформаціями, розмежуванням суспільства, масовим зубожінням населення, глобалізацією соціальних проблем, забрудненням соціального середовища, орієнтаціями і настановами на споживацький, безвідповідальний спосіб життя, депопуляцією населення в Україні, а також необхідністю захисту ціннісних основ українського суспільства.

Серед визначень соціальної безпеки, у науковій літературі виділяють таки основні смисли: стан соціальної стабільності та спроможності протистояти соціальним загрозам; захист прав і свобод людини, духовних і матеріальних цінностей суспільства, життєво-важливих соціальних

інтересів особи і суспільства від внутрішніх і зовнішніх загроз; забезпечення офіційно встановлених соціальних нормативів, що визначають якісний рівень життя людини і суспільства, захист життя, фізичного і психічного здоров'я людей. Ключовими елементами концепції людського розвитку і соціальної безпеки є гарантоване дотримання державою прав громадян, забезпечення освіти, охорона здоров'я, забезпечення харчування і матеріального добробуту, безпека особи, які вважаються базовими потребами людини. Концептуально відрізняється соціокультурний підхід, запропонований *М. Михальченком*, якій бачить смисл соціальної безпеки у особливому способі життєдіяльності людини, що спроможний протистояти соціальним загрозам – деструктуризації, дезінтеграції суспільства, розвалу предметного буття людини, її духовності, культури.

Відокремлюючи поняття соціальної безпеки від безпеки інших сфер суспільного життя, пропонується таке її визначення. *Сутність соціальної безпеки полягає в сталому і захищеному функціонуванні соціальної сфери в інтересах людини, суспільства і держави та всебічній інституційній захищеності суспільства. Метою соціальної безпеки є досягнення соціального ідеалу стабільного, захищеного, правового, громадянського суспільства, реалізація життєво-важливих соціальних цінностей та інтересів людини*.

До *соціальних загроз* українському суспільству дослідники відносять: проблеми зростання безробіття і бідності, наслідками яких є люмпенізація, соціальний паразитизм і маргіналізація; зростання рівня соціальної напруженості, аномії і девіантної поведінки; збільшення кількості населення, що страждає соціальними хворобами; демографічну кризу; відторгнення широких верств населення від соціально-політичного, економічного і культурного життя країни та інші соціальні деформації, що сприяють дезінтеграції суспільства; проблеми криміналізації суспільних відносин; негативні соціальні наслідки міграційних процесів; зростання рівня ксенофобії та соціальної конфліктності на національному і релігійно-конфесійному ґрунті; соціальну і моральну деградацію населення в наслідок алкогольної та наркотичної залежності, порушення соціальних прав і свобод людини та ін.

Як бачимо, центральним та інтегральним об’єктом соціальної безпеки, навколо якого групуються соціальні загрози, є людина – як найвища цінність суспільства, а також, соціальні цінності, що віддзеркалюють соціальний ідеал українського суспільства, являються зосередженням інтересів та визначають систему відповідних соціальних норм. Захист життя, здоров’я, добробуту, власності, честі, гідності, прав і свобод людини утворює ціннісне ядро поняття соціальної безпеки. Предметом соціальної безпеки є: стабільність належного функціонування соціальної сфери; задоволення соціальних потреб; захищеність життя, здоров’я, добробуту і власності, прав і свобод людини; всебічне залучення соціальних верств до соціально-політичного, економічного і культурного життя; безпека повсякденної життєдіяльності людини, що спрямована на формування гідних умов праці, соціальної діяльності, споживання і відпочинку.

До *напрямків забезпечення соціальної безпеки* відносять: забезпечення стабільності соціальної структури; забезпечення функціонування та розвитку соціальних інститутів на підставі загальнолюдських цивілізаційних систем цінностей; законодавче забезпечення соціальних гарантій; постійний моніторинг соціальних загроз та розробку механізму протидії цим загрозам; розробку стратегії соціальної безпеки.

Однією з актуальних функцій соціальних інститутів, є соціальний захист, що полягає в забезпеченні державою і суспільством захисту особистості від соціальних загроз. Ідея соціального захисту була концептуально оформлена в працях Л. Ерхарда і К. Мюрдаля і була втілена у «шведській моделі соціалізму». *Соціальний захист трактується соціологами як сукупність соціальних і юридичних гарантій забезпечення конституційних соціально-економічних прав людини і розглядається як інструментальна цінність – регулятив аксіосфери соціальної безпеки*.

Дослідники виділяють таки компоненти соціального захисту: реалізація конституційного права людини на працю, освіту, медичну допомогу; соціальну допомогу незахищених верств населення; забезпечення безпеки життя громадян і попередження соціально-економічних і екологічних загроз населенню; захист громадянських прав і свобод і забезпечення соціальних гарантій майбуття для громадян і

майбутніх поколінь. Відсутність діючого механізму соціального захисту населення веде до росту соціальної непевності, незадоволеності людей, посиленню соціальної напруженості, зростанню загрози соціальних конфліктів.

Цілю гуманітарної політики держави в інтересах соціальної безпеки і сталого людського розвитку, освіти, виховання, інших форм соціалізації, є актуалізація пріоритетів соціальної справедливості, злагоди і громадянського порядку, консолідації, солідарності, співробітництва і міжкультурного діалогу, цінностей гуманізму, толерантності й відповідальності перед майбутніми поколіннями. Гуманітарна політика в інтересах соціальної безпеки і сталого людського розвитку має гарантувати захист людини і суспільства від соціальних потрясінь і вибухів, гуманітарних катастроф на соціально-економічному, етнічному і релігійному ґрунті, Системоутворювальними *принципами формування соціальної безпеки* мають бути соціальна справедливість, всебічна захищеність життя, суспільна злагода і громадянський порядок.

Таким чином, головна мета загальної системи забезпечення безпеки суспільства полягає в підтриманні стану оптимальної безпеки життєдіяльності країни шляхом створення необхідних умов для реалізації життєве важливих інтересів. Саме функціональне призначення сприяє формуванню системи безпеки як надзвичайно динамічної структури, що повинна нейтралізувати загрози які виникають в різноманітних сферах життєдіяльності соціуму.

§ 3. Соціально-філософські концепції суспільства. Концепція інформаційного суспільства та інформаційна безпека

Сучасна соціально-філософська картина світу складається з багатьох відносно самостійних оригінальних теорій, що постають як характеристики суспільства з того чи іншого боку. Серед чисельних філософських концепцій суспільства, що заявили про себе, найбільш поширеними є концепція «ідеальних типів» *М. Вебера*; теорія соціальної системи *Т. Парсонса*; концепція еволюції типів культур *П. Сорокіна*; концепція стадій економічного зростання *У. Ростоу*; неофройдистські та релігійно-містичні концепції суспільства.

Макс Вебер (1864 – 1920) – засновник теорії соціальних типів і «розуміючої соціології», один із засновників соціології у Німеччині. Для *М. Вебера* «ідеальний тип»– це схема, теоретичне узагальнення, інструмент необхідний для пізнання суспільства. Всяка систематизація історії, за *М. Вебером*, має умовний характер. Античність, феодалізм, капіталізм, на погляд *М. Вебера* – це не об'єктивно існуючі відносини, а лише спроба ідеальної типізації. Зміна одних ідеальних типових понять іншими залежить не тільки від ситуації в системі культурних цінностей, а й від прогресу історичного знання.

Заперечуючи формаційний аналіз матеріалістичної соціології, *М. Вебер* обґрунтував теорію рівнозначності матеріальних і духовних факторів в суспільному розвитку. Економічний чинник, за *М. Вебером*, треба розглядати нарівні з іншими – політичним, культурним, духовним, а не як визначальний. Духовні чинники обумовлюють економіку не менше, ніж економіка розвиток духу. В своїй теорії перевагу *М. Вебер* надає релігії. Основою формування й розвитку капіталізму, як раціонально організованого суспільства, *М. Вебер* вважає християнство і перш за все, протестантську етику.

Капіталістичне суспільство розглядається *М Вебером* як найприйнятніша модель суспільства тому, що в основі цього лежить раціональний чинник – наука, релігія, мораль, освіта. Раціональність постає своєрідним духом капіталізму, критерієм оптимальності всіх його підсистем, їх гармонійної єдності й функціональної доцільності. Капіталістична організаційна модель соціуму – оптимальна.

Толкот Парсонс (1902 – 1972), спираючись на праці *М. Вебера, Е. Дюркгейма, Г. Спенсера* та ін., створив оригінальне вчення про суспільство як соціальну систему функціонуючих структур, що ввійшло в соціологію як теорія структурно-функціонального аналізу. Суспільство, за *Т. Парсонсом*, це своєрідна система координат дії. Найважливіші елементи суспільства – соціальна система, система культури та система особистості. Внаслідок взаємодії особистості та суспільства система культури впроваджується в систему особистості, завдяки чому утворюється стійка, стабільна соціальна система. Засобом впровадження постає соціалізація особистості, як процес формування особистістю системи ціннісних

орієнтацій, сформованих культурою. Соціальна система, за *Парсонсом*, розглядається через призму особистих стосунків, психологізується, постає як незалежна від історичних, матеріальних, соціально-політичних умов існування.

Іншою, досить відомою, спробою пояснення суспільства як системи, що розвивається, була концепція еволюції типів культури і теорії соціальної стратифікації відомого російського і американського соціолога *Питирима Сорокіна (1889 – 1968).* Усі суспільні відносини *П. Сорокін* поділяє на три групи: несвідомі (на підставі рефлексів), біосвідомі (на підставі голоду, спраги, статевого потягу), соціосвідомі (на підставі значущостей, норм, цінностей). Остання група факторів є головною для суспільства. Тому, будь-яке суспільство можливо описати тільки скрізь призму притаманної йому системи значущості норм і цінностей, які і визначають тип культури суспільства.

П. Сорокін запропонував таку класифікацію цінностей: цінності когнітивної діяльності (Істина); цінності естетичного задоволення (Краса); цінності соціальної адаптації і моралі (Добро); конституюючі цінності в єдине соціальне ціле (Користь). Найважливішим фактором соціокультурних змін є розпад домінантної культурної надсистеми типу культури, що поєднує підсистеми культури: чуттєву, в якій домінує чуттєве сприймання дійсності; ідеаціональну, де домінує раціональне мислення; ідеалістичну, що базується на інтуїтивному пізнанні.

Кожна соціокультурна система відображається в філософії, праві, моралі, мистецтві, релігії. Отже, конкретний тип культури – це система взаємодії індивідів та соціальних груп на засадах певних значущостей, цінностей і норм. П. Сорокіна вважають першим, хто виявив систематизуючу і методологічну значущість теорії цінностей у соціологічному пізнанні. Теорія стадій економічного зростання *Уолта Ростоу (1916 – 2003)* є досить поширеною в західному суспільствознавстві і розглядається як альтернатива вченню про суспільно-економічну формацію. *У. Ростоу* поділяє історію розвитку людства на п’ять стадій економічного зростання: традиційне (відповідає феодалізму); перехідне суспільство (перехід до домонополістичної фази капіталізму); період злету (від домонополістичної до монополістичної фази капіталізму); період

зрілості (індустріальне суспільство); суспільство масового споживання (сучасне американське, західноєвропейське суспільство). Критеріями оцінки розвитку суспільства є розвиток промисловості, науки, техніки, накопичення національного доходу. Соціальну структуру *У. Ростоу* розглядає як наслідок професійного поділу праці. Соціалізм автор зображує як своєрідну хворобу. Капіталізм він вважає єдиним соціальним устроєм, що відповідає природі людини.

Досить впливовою філософською течією соціальної філософії XX ст. постає фройдизм і неофройдизм. *Зигмунд Фройд (1856 – 1939)* обґрунтував вчення, згідно з яким глибинними закономірностями соціальної поведінки людей є два основних інстинкти – це лібідо – сексуальний потяг, інстинкт життя і танатос – потяг до смерті, руйнація психіки людини. Отже, забезпечення соціально-збалансованого стану соціуму залежить від таких захисних соціальних механізмів, як культура і релігія.

Послідовники *З. Фройда – А. Адлер, К. Юнг, Е. Фромм* трансформували вчення *З. Фройда* в бік більш виваженого розуміння соціальних і обмеження біопсихологічних чинників в розвитку суспільства. *Карл Юнг* обґрунтував концепцію колективного підсвідомого – архетипів, як глибинних шарів архаїчних культур в свідомості суспільства, і які є джерелами міфології, релігії, мистецтва, культури.

Еріх Фромм вводить поняття соціального характеру як зв'язуючого ланцюга між психікою індивіда і соціальною структурою суспільства. Соціальний характер є результатом динамічної адаптації людської природи до структури суспільства. *Е. Фромм* виділяв такі типи соціального характеру: рецептивний, експлуататорський, нагромаджувальний, ринковий, продуктивний. В основі соціального характеру лежить особливий психологічний механізм: мазохістський, садистський, деструктивістський та конформістський. Єдино правильним способом адаптації людини є любов, яка служить критерієм буття як способу життєдіяльності та сприяє переходу до гуманістичного духу. Історичні зміни, за *Е. Фроммом*, породжуються суперечностями між потребами людської природи та способом їх задоволення в конкретному суспільстві. Соціальну перспективу, вважав *Е. Фромм*, відкривають люди з

продуктивним характером, що спрямований на гуманістичні життєві принципи та норми.

Серед філософів, вчення яких традиційно позначаються як релігійна містика, вирізняються імена *В. Соловйова, М. Бердяєва, Л. Шестова, П. Флоренського, М. Лоського, Тейяра де Шардена та Х. Ортеги-і-Гассета*. Релігійно-містична лінія соціальної філософії має давню й глибоку традицію. Її корені сягають давньоіндійської і давньокитайської культур, проходять через античність і середньовіччя, нову і новітню історію розвитку цивілізації. Безпосереднім фундатором цього напряму соціально-філософського бачення історії слід вважати російського релігійного філософа, поета, публіциста *Володимира Соловйова (1853 – 1900)*. Він спробував об'єднати у «великому синтезі» християнський платонізм, німецький класичний ідеалізм і науковий емпіризм.

Умовою еволюційного розвитку суспільства *В. Соловйов* вважав повернення людини до істинного християнства і реалізацію морального ідеалу, як абсолютної цінності – блага, істини і краси, що відповідають трьом іпостасям Святої Трійці. Відчуження від християнства призвело до втрати духовності і зумовило моральну деградацію народу. Відродження загальної любові на засадах істинного християнства забезпечить формування нової форми соціальності – боголюбства, в якій знайде реалізацію довічний моральний ідеал, що захистить цивілізацію від руйнування і забезпечить перетворення її на «нетлінний Космос» краси і гармонії.

Обґрунтовані *В. Соловйовим* ідеї про «всеєдність», «нетлінний Космос», «істинне Християнство», «абсолютне добро» були розвинені в працях *М. Бердяєва, С. Булгакова, П. Флоренського, С. Франка, Л. Шестова, М. Лоського*, які збудували свої оригінальні соціальні концепції релігійно-містичного напряму. Апеляція до абсолюту і віри відбудовує кордони можливостям раціонального пізнання соціуму з якими треба рахуватися. Ці ідеї співзвучні творам неотомістів *Ж. Мартена й Е. Жільсона, Ю. Бохенського і Й. де Фріза, Хосе Ортеги-і-Гассета й П. Тейяра де Шардена*.

Концепція інформаційного суспільства та інформаційна безпека. Розгортання інформаційних процесів в суспільстві відбувається в

інформаційній сфері, яка являє собою загальну передумову, або для прориву українського суспільства на більш високу – інформаційну ступінь розвитку, або, через інформаційну поразку – дрейфу в фарватері інтересів інших політичних суб'єктів. В сучасних складних умовах реформування української державності, розв'язання проблем, пов'язаних з наслідками інформаційного впливу на життя, суспільну свідомість та безпеку – є одним з найактуальніших.

Формування суспільства на принципах сталого розвитку висуває потребу формування інформаційного суспільства. Питання, що пов'язані з утвердженням принципів інформаційного суспільства та їхнього впливу на людину і суспільство, були поставлені в працях *А. Тофлера, М. Кастельса, А. Некласи, Ж. Баландьє, Ж. Дериди, Ю. Габермаса* та інших представників філософії постмодерну.

Розглянемо *основні чинники становлення інформаційного суспільства* та їх вплив на інформаційну безпеку. Найвпливовішим чинником інформаційної безпеки в сучасних умовах, є, перш за все, *перехід суспільства в фазу інформаційного розвитку*, що характеризується формуванням і активізацією інформаційної сфери, яка пронизує собою всі інші сфери життя суспільства, а *інформація набуває статусу загальної цивілізаційної цінності*, значимого, життєво важливого ресурсу суспільства й держави. «Увесь світ, від найрозвиненіших центрів західної цивілізації до найглухіших закутків планети, живе в просторі інформаційного суспільства і вимагає нової філософії життя», зазначав відомий український філософ, академік *М. Попович*. Активний розвиток інформаційної сфери сприяє зростанню *значущості інформації*, яка набуває статусу загально цивілізаційної цінності, *життєво-важливого ресурсу* суспільства. Темпи технологічного прогресу залежать від того, наскільки широко доступні для членів суспільства знання і наскільки люди можуть ділитися ними, тобто від рівня розвитку технологій опрацювання інформації. «*Всезагальна декларація прав людини*» у 19 статті проголошує право особи на свободу шукати, отримувати і розповсюджувати інформацію та ідеї будь якими засобами і незалежно від державних кордонів. Користувачем інформаційних послуг стає все суспільство. Згідно з *Е. Тофлером*, у такому суспільстві *знання утворюють вісь*, навколо якої

організуються нові технології, економічне зростання, соціальна стратифікація, світ наповнюється інформаційними інноваціями.

Існує три основних філософських підходи, що поєднують у групи *інформаційні концепції*. *Атрибутивні концепції* виходять з того, що інформація це невід'ємна властивість – містити певні відомості про об'єкт, яка належить абсолютно всім фізичним процесам і системам. Це матеріалістичні концепції, що будуються на *теорії відображення*, де відображення розглядається як атрибут матеріального світу, а інформація пов'язується з потенційними можливостями передаватися і об'єктивуватися.

Функціональні концепції інформації виходять з того, що інформація це функція притаманна лише системам, що самоорганізуються (біологічним, соціальним, кібернетичним, біо- соціо-технічним). Провідними параметрами інформації в таких системах є синтактичний, семантичний і прагматичний. Тобто *інформація має містити сенс, мету та інтенцію*.

Субстаційні концепції розглядають інформацію як ідеальну сутність або специфічну субстанцію, яка має властивості містить і передавати відомості та існувати незалежно від матеріальних процесів.

Інформаційні, кібернетичні концепти, що існують у межах наведених підходів, акцентують увагу у розумінні інформації на різних формах відображення її змісту. Наприклад, *Н. Вінер* розглядає *інформацію як зміст повідомлення*, відображеного носієм сигналів у певної кодової формі. *У. Ешбі* ставиться до *інформації як процесу*, що існує у природі та суспільстві, що утворюється завдяки *різноманіттю* і властивості кібернетичних систем – *розрізнення*. Математична або імовірнісна теорія інформації, що заснована *К. Шеноном і У. Уівером*, використовує імовірнісні методи для кількісного виміру інформації і розглядають *інформацію як комунікаційний процес*. Проте, незалежно від розбіжностей у філософських підходах про походження, *сутність інформації визначається у словниках, переважно, як сукупність відомостей, що є об'єктом збереження, переробки і передачі*. Саме таке визначення інформації стало підставою для формулювання її правового статусу.

У Законі України «*Про інформацію*» наводиться визначення інформації як предмету правових відносин. Згідно з ним, *інформація це*

документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються у суспільстві, державі та навколишньому середовищі. Крім того, поняття інформації використовується у значеннях *знання, інформаційного продукту, інформаційного ресурсу, а також, засобу управління*. Саме об'єктивні смисли, що закладені у поняття інформації, утворюють її аксіологічний зміст провідної цінності інформаційної безпеки.

Значущість інформації, як визначальної цінності в інформаційній сфері, залежить від її властивостей та якостей, що розглядаються в аксіології як інструментальні цінності. *З одного боку*, це вимоги, що визначають *якість і свободу інформації, її вільний рух і вільний доступ* до неї, відповідно до вимог Конституції України та «*Хартії глобального інформаційного суспільства*» від 22 липня 2000 р. До інструментальних цінностей відносять властивості, що визначають значущість інформації – *істинність, достовірність, актуальність, своєчасність, точність, достатність, репрезентативність, обґрунтованість, доступність, стійкість, повноту*.

З іншого боку, це потреба в захищеності інформації від маніпулювання, перекручення, обмеження, від її використання з метою шантажу, як інформаційної агресії та інформаційної зброї. Тобто *безпековий аспект інформації*. Серед пріоритетів другої групи відокремлюють таки: технічну і кріптографічну захищеність інформаційного ресурсу, інформаційно-телекомунікаційних систем, інфраструктури та інформаційних послуг; інституційний захист інформаційних прав і свобод, інформаційного ринку та в цілому інформаційного простору; інформаційну безпеку людини, суспільства та міжнародній спільноти; правову захищеність інформації від маніпулювання, перекручення, обмеження та використання із злочинним напрямом.

У традиції, що склалася в аксіології, до інструментальних цінностей, відносять також норми, що мають загальну суспільну значущість і утворюють окрему групу соціальних і правових основ інформаційної сфери. Саме система правових професійних, соціальних, етичних норм, що визначають *правила поведінки і організації діяльності в інформаційний*

сфері є підґрунтям формування *інформаційних відносин*, що виникають з приводу пошуку, обробки, збереження, розповсюдження і використання інформації.

Урахування можливих негативних наслідків використання нових інформаційних технологій дозволяє визначити особистісні якості людини інформаційної сфери діяльності, які поступово набувають характеру *професійних і етичних цінностей* цієї сфери, є підґрунтям утворення інтелектуального суверенітету. Це компетентність, комунікабельність, мобільність, толерантність, активність, постійний пошук нових знань, готовність їх засвоєння і застосування, варіативність мислення, передбачення наслідків діяльності, етичність використання інформації, комп'ютерна грамотність, самоконтроль, морально-психологічна стійкість. Забезпечення інтелектуального суверенітету набуває особливого значення для суспільства, що залучено до інформаційного протиборства з системою, що переважає за основними параметрами, включаючи инфосферу. Саме якість інтелекту стає рішучим чинником виживання и розвитку системи, що поступається супротивній системі. Необхідність інтелектуальної мобілізації в інтересах забезпечення життєздатності суспільства задає високі вимоги до науково-освітнього комплексу країни.

Розглянуті і інформаційні цінності, норми і відносини утворюють каркас відповідної культури. Отже, *культура інформаційного суспільства* розглядається як певний рівень розвитку інформаційної сфери в сукупності спеціальних знань, інформаційних відносин, цінностей і норм інформаційної діяльності, які зумовлюють її усталене функціонування, сталий розвиток та захищеність інформаційних інтересів людини і суспільства і держави від будь-яких загроз. Матеріальним втіленням культури є інформаційні ресурси, інформаційні та телекомунікаційні технології та інфраструктура, що забезпечує сталий розвиток суспільства, захист інформації та безпеку інформаційно-телекомунікаційних систем.

Інформація та інформаційні технології стають суттєвими чинниками впливу на безпеку всіх, без виключення, сфер і областей життєдіяльності суспільства – політичній, економічній, науково-технологічній, соціальній, культурній, духовній, екологічній та ін. Стисло

окреслимо контури подвійного *впливу інформатизації на основні сфери суспільного життя*.

Інформаційно-технологічні процеси, що відбуваються в *економічній сфері*, з одного боку, сприяють переводу економіки на інноваційний шлях розвитку, створюють умови підвищення ефективності господарчої та комерційної діяльності, є засобами економічного, господарчого і фінансового управління і переводу фінансово-економічної системи на електронні засоби грошового оберту. З іншого боку, віртуалізація капіталу та його необмежене зростання, на думку фахівців, сприяючі формуванню ризиків у фінансовій сфері, обернулось чинником світової економічної кризи. Інформаційні технології у комерційній діяльності стали використовуватися з метою нав'язування реклами і товару, перетворюючись у засоби інформаційного тиску на масову свідомість.

У політичної сфері інформаційні технології, з одного боку, стають головним засобом управління державним механізмом, що реалізується, на приклад, через проект «електронного уряду», з іншого, є інструментом ідеологічного впливу на політичні процеси, інструментом політичного піару і «електронного промивання мозків» громадян, засобом інформаційної експансії та інформаційних війн, інструментом несанкціонованого отримання інформації обмеженого доступу.

У соціальній сфері вони виконують функцію засобів соціальної і культурної комунікації, взаємодії і соціального управління. В той же час, інформаційні технології можуть бути використані з метою керування акціями громадянської непокори або шантажу, руйнування соціальних основ соціуму.

У *духовній сфері* інформаційні технології стають потужним засобом розвитку науки, освіти і культури, інструментом, як позитивного, так і руйнівного впливу на суспільну та індивідуальну свідомість, духовну культуру, психіку людини.

Чинником впливу на проблему становлення інформаційного суспільства є процеси, що пов'язані з *формуванням в Україні громадянського суспільства*, визначеним законом України «*Про основи національної безпеки України*» – пріоритетним національним інтересом й відповідною переоцінкою цінностей у сфері безпеки. *Перехід до*

громадянського суспільства передбачає необхідність перерозподілу зон відповідальності і повноважень від державних структур – недержавним і суспільним організаціям, зокрема, у сфері безпеки. Цей фактор ініціював демократичні процеси у структурах національної безпеки, сприяв розширенню кола суб'єктів та об'єктів безпеки, став передумовою реформування інституту національної безпеки в Україні. Враховуючи цей чинник, деякі автори не безпідставно вважають, що в основу державної політики забезпечення інформаційної безпеки, повинна бути покладена системна, превентивна діяльність органів державного управління щодо надання гарантій інформаційної безпеки особі, суспільству та державі. Це також потребує правового і організаційного розв'язання низки суперечностей між інформаційними інтересами людини, суспільства, держави і світовій спільноти на демократичній цивілізованій основі. Міжнародний пакт про громадянські й політичні права від 1966 р., *Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини* від 1950 р. проголошують право свободи одержувати і поширювати інформацію та ідеї без втручання держави і незалежно від кордонів.

Одним з впливовіших міжнародно-правових актів, що окреслюють основні принципи і шляхи розвитку інформаційного суспільства є «*Хартія глобального інформаційного суспільства*», прийнята в Окінаві 22 липня 2000 р., що розглядається світовою спільнотою як конституція інформаційного суспільства. *Основними цінностями інформаційного суспільства*, Хартія проголошує можливість вільного обміну інформацією і знаннями, толерантність і повагу до особливостей інших людей. В Хартії визначено чотири розділи, що розкривають основні підходи з використання можливостей цифрових технологій, подолання електронно-цифрового розриву, сприяння загальному доступу і подальшому розвитку. Зазначено, що завдання створення передбаченої, транспарентної, не дискримінаційної політики и нормативної бази, необхідної для інформаційного суспільства, є обов'язком національних урядів.

Питанням вироблення основних завдань у побудові відкритого для всіх інформаційного суспільства присвячено форуми *Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства* (ВСІС, WSIS). Всесвітній саміт з питань інформаційного суспільства (ВСІС, WSIS) — дві спонсировані

ООН конференції з питань інформації, комунікацій та інформаційного суспільства відбулися у 2003 р. в Женеві і в 2005 р. в Тунісі. Одна з головних цілей саміту — подолання, поширюючи доступ до Інтернету в країнах, що розвиваються, так званої глобальної цифрової нерівності, яка існує між багатими і бідними країнами. Саміт встановив 17 травня як Всесвітній день інформаційного суспільства. Найбільша подія в сфері інфокомунікаційних технологій і майданчик для діалогу впливових ІТ-експертів з усього світу. Основна мета зустрічі – вироблення основних завдань у побудові відкритого для всіх інформаційного суспільства, в якому кожен міг би створювати інформацію, мати до неї доступ, користуватися і обмінюватись даними. В результаті роботи прийнято Підсумкові документи ВСІС: Женевська Декларація принципів, Женевський План дій, Туніське зобов'язання, Туніська програма для інформаційного суспільства.

Засади розвитку інформаційного суспільства в Україні. З врахуванням вимог Хартії та інших документів Всесвітнього саміту було прийнято Закон України «*Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні* на 2007-2015 роки». Основними *стратегічними цілями розвитку інформаційного суспільства* законом визначено такі: розробка і впровадження новітніх конкурентноспроможних інформаційно-комунікаційних технологій у всі сфери суспільного життя; забезпечення комп'ютерної та інформаційної грамотності населення; розвиток національної інформаційної інфраструктури та її інтеграцію з світовою інфраструктурою; державну підтримку нових «електронних» секторів економіки; створення загальнодержавних інформаційних систем; збереження культурної спадщини України шляхом її електронного документування; державна підтримка використання новітніх інформаційних технологій засобами масової інформації; використання інформаційно-комунікаційних технологій для вдосконалення державного управління і взаємодії з громадськими організаціями; досягнення ефективної участі всіх регіонів у процесах становлення інформаційного суспільства; захист інформаційних прав громадян; вдосконалення законодавства з регулювання інформаційних відносин; покращення стану інформаційної безпеки.

Таким чином, Законом України “Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки”, іншими нормативно-правовими актами *визначено необхідність розвитку інформаційного суспільства*, *орієнтованого на інтереси людей, відкритого для всіх, в якому кожна людина може створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися і обмінюватися ними, мати можливість повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяти суспільному і особистісному розвиткові та підвищувати якість життя*.

Отже, перехід до нового етапу розвитку – інформаційного суспільства дасть змогу забезпечити рівень суспільного добробуту, здійснити перехід від економіки з паливно-сировинною спрямованістю до економіки, заснованої на знаннях, досягти скорочення числа загроз національній безпеці, залучити громадян до всіх благ інформаційного суспільства.

«*Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні*», схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. № 386-р. визначає мету, базові принципи, стратегічні цілі розвитку інформаційного суспільства в Україні, завдання, спрямовані на їх досягнення, а також основні напрями, етапи і механізм реалізації цієї Стратегії з урахуванням сучасних тенденцій та особливостей розвитку України в перспективі до 2020 року.

Метою реалізації Стратегії є формування сприятливих умов для розбудови інформаційного суспільства, соціально-економічного, політичного і культурного розвитку держави з ринковою економікою, що керується європейськими політичними та економічними цінностями, підвищення якості життя громадян, створення широких можливостей для задоволення потреб і вільного розвитку особистості, підвищення конкурентоспроможності України, вдосконалення системи державного управління за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій.

Для розвитку інформаційного суспільства Стратегія пропонує застосовування таких *принципів*: рівноправного партнерства державних органів, громадян і бізнесу; прозорості та відкритості діяльності державних органів; гарантованості права на інформацію, вільного отримання та поширення інформації, крім обмежень, установлених

законом; свободи вираження поглядів і переконань; правомірності одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації; *інформаційної безпеки*; постійного навчання; підконтрольності та підзвітності державних органів громадськості; сприяння пріоритетному розвитку інформаційно-комунікаційних технологій; чіткого розмежування повноважень і скоординованої взаємодії державних органів; гарантованості повного ресурсного забезпечення національних програм та проектів розвитку інформаційного суспільства.

Стратегія окреслює такі основні напрями розвитку інформаційного суспільства.

1. *Розвиток інформаційної інфраструктури* – сукупність різноманітних інформаційних (автоматизованих) систем, інформаційних ресурсів, телекомунікаційних мереж і каналів передачі даних, засобів комунікацій і управління інформаційними потоками, а також організаційно-технічних структур, механізмів, що забезпечують їх функціонування.

2. *Забезпечення доступу до інформації та знань*. Громадяни повинні мати широкий доступ до інформації та знань, насамперед до публічної інформації шляхом запровадження механізму вільного, спрощеного та безоплатного доступу, в тому числі з використанням Інтернету, до інформації, що міститься в державних реєстрах, у визначених законом випадках. Відкрита інформація є основою дієвого та прозорого процесу прийняття рішень, а також умовою для розвитку демократичного суспільства.

3. *Впровадження електронної економіки* – форма економічних відносин у сфері виробництва, розподілу, обміну та споживання товарів, робіт і послуг, наданих в електронному вигляді за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій (далі – е-економіка). Основою формування е-економіки є надійна і безпечна взаємодія всіх суб’єктів у процесі провадження комерційної діяльності. Одним з основних завдань формування е-економіки є розвиток електронного бізнесу. На даний час необхідно насамперед розробити нормативно-правову базу у сфері е-комерції та її гармонізації з міжнародними стандартами.

4. *Впровадження електронного урядування*, створення електронного уряду та становлення е-демократії передбачають *нові форми організації* діяльності та взаємодії державних органів з громадянами та організаціями: удосконалення нормативно-правового забезпечення; розроблення та впровадження концептуальних засад інтегрованої системи "Електронний Уряд"; забезпечення ефективності та якості адміністративних послуг населенню та бізнесу, що надаються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій; поширення досвіду, набутого під час реалізації пілотних проектів у сфері е-урядування, зокрема таких як "Електронне міністерство", "Електронний регіон", "Електронне місто", "Електронне село"; організація та впровадження у рамках виконання міжнародної програми "Бібліоміст – глобальні бібліотеки в Україні" ініціативи "Публічні бібліотеки – мости до електронного урядування" та ін.

5. *Впровадження електронної демократії* – форма суспільних відносин, за якої громадяни та організації залучаються до державотворення та державного управління, а також до місцевого самоуправління шляхом широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій (далі – е-демократія). Активне використання новітніх інформаційно-комунікаційних технологій для забезпечення участі громадян та організацій у формуванні та реалізації державної політики, у тому числі шляхом підтримки пілотних інтернет-проектів; *формування мережевої культури* комунікації на засадах партнерства; визнання важливої ролі засобів масової інформації як майданчиків для публічних форумів та дискусій, за допомогою яких громадяни мають можливість відстоювати свої суспільні інтереси; створення та впровадження інтегрованої інформаційно-аналітичної системи "*Електронний парламент України*", яка забезпечить доступ громадян до інформації про парламентську діяльність та документів, а також стимулює розвиток рівноправного цілісного інформаційного суспільства у результаті використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій і стандартів; створення на базі *Національного центру підтримки електронного урядування* системи інтерактивної взаємодії з громадянами з використанням наявних соціальних мереж "*Ми розвиваємо електронне урядування*".

6. *Розвиток електронної освіти* – форма отримання освіти, що здобувається з використанням виключно інформаційно-комунікаційних технологій (далі – е-освіта); *Основними засадами розвитку інформаційного суспільства та Національною доктриною розвитку освіти визначено пріоритетні заходи*, що забезпечить удосконалення навчально-виховного процесу, доступність та ефективність освіти, підготовку молодого покоління до життєдіяльності в інформаційному суспільстві; створення інформаційної системи підтримки освітнього процесу; забезпечення у повному обсязі навчальних закладів комп'ютерними комплексами та мультимедійним обладнанням; розвиток мережі електронних бібліотек на всіх освітніх рівнях; створення системи дистанційного навчання; забезпечення навчально-виховного процесу засобами інформаційно-комунікаційних технологій; створення відкритої мережі освітніх ресурсів; створення національного науково-освітнього простору; забезпечення всіх навчальних закладів широкосмуговим доступом до міжнародних науково-освітніх мереж та Інтернету та ін.

7. *Розвиток науки та інновацій*. У сучасному світі конкурентоспроможність держав підвищується насамперед у результаті розвитку науки та інновацій, що забезпечується *прискореним запровадженням інформаційно-комунікаційних технологій, створенням на їх основі нових ресурсів, методів, інструментів, технологій*. Особливу увагу в розбудові інформаційного суспільства необхідно приділити випереджальному розвиткові фундаментальних і прикладних наукових досліджень та наукоємних технологій, інноваційному розвиткові вітчизняної індустрії програмування, інфраструктури виробництва інформаційно-комунікаційних технологій.

8. *Впровадження електронної культури* – форми культури, яка передбачає стимулювання та мотивування поширення здобутків у сфері культури за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій (далі - е-культура). Основними пріоритетами діяльності є створення електронних версій культурного надбання бібліотек, музеїв, архівів, образотворчого мистецтва (живопис, графіка, скульптура), нерухомого культурного надбання (архітектура, ландшафт), кіно, телебачення, реалізація пілотного

проекту "*Єдина інформаційна система надбань документальної спадщини*".

9. Розвиток електронної медицини – діяльність з використанням електронних інформаційних ресурсів у сфері охорони здоров'я та забезпечення оперативного доступу медичних працівників та пацієнтів до них (далі - е-медицина). *Е-медицина повинна забезпечувати взаємодію між пацієнтами, медичними працівниками та установами за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій.* Відповідно до програми Європейського Союзу "Європейська стратегія здоров'я 2020" необхідно розробити та забезпечити виконання Загальнодержавної програми "*Здоров'я – 2020: український вимір*", що сприятиме вдосконаленню підходів до методів розв'язання актуальних проблем у галузі охорони здоров'я.

10. Розвитку інформаційно-комунікаційної інфраструктури у сфері охорони навколишнього природного середовища. Основною *метою* управління станом охорони навколишнього природного середовища є створення сприятливих умов для збереження безпечного для існування живої і неживої природи навколишнього середовища, захисту життя і здоров'я населення від негативного впливу, зумовленого забрудненням навколишнього природного середовища, досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи, охорони, раціонального використання і відтворення природних ресурсів. Основою розвитку інформаційно-комунікаційної інфраструктури у сфері охорони навколишнього природного середовища є створення і забезпечення роботи мережі загальнодержавної екологічної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи забезпечення доступу до екологічної інформації, побудованої з використанням геоінформаційних технологій збирання, зберігання, обробки та передачі екологічної інформації з метою проведення аналізу, моделювання і прогнозування стану охорони навколишнього природного середовища.

11. Забезпечення інформаційної безпеки у процесі використання інформаційно-комунікаційних технологій є однією з найважливіших умов успішного розвитку інформаційного суспільства.

12. Основними напрямами реалізації цієї Стратегії в рамках *міжнародного співробітництва у сфері розвитку інформаційного*

суспільства є дотримання рішень *Окінавської хартії глобального інформаційного суспільства* (2000 року), Женевського (2003 рік) та Туніського (2005 рік) всесвітніх самітів з питань інформаційного суспільства, Європейської стратегії взаємодії (2008 рік), рамкових європейських програм.

Таким чином, *усталеність функціонування суспільства і його просування стають залежними від процесів, що відбуваються у інформаційно-технологічній сфері*. В той же час, інформаційні технології, на переконання дослідників, створюють можливість руйнування життєвого світу людей та їх життєвих пріоритетів і цінностей, втягнення свідомості людей у небезпечну для психіки віртуальну реальність. Розв'язання цієї провідної суперечності інформаційного суспільства є головним завданням, що має бути вирішеним у сфері інформаційної безпеки з урахуванням вимог норм міжнародного права.

Інформаційна безпека суспільства як чинник сталого людського розвитку. Суттєвим фактором впливу на політику забезпечення інформаційної безпеки держави, є глобалізація інформаційного простору, телекомунікаційних мереж та інформаційного ринку. Глобальний інформаційний простір стає головною ареною боротьби за владу і за сфери впливу на суспільство і масову свідомість. Необмежений доступ до інформаційних мереж і відносна доступність опанування інформаційними технологіями, сприяють можливості їх використання зацікавленими структурами і терористичними угрупуваннями як інформаційно-технологічної зброї, проведення інформаційної боротьби і комп'ютерної злочинності. Цей фактор висуває проблему попередження та протидії з боку держави, перш за все, спробам використання інформаційної зброї злочинними групами з метою виведення з ладу телекомунікаційних і автоматизованих систем управління життєво важливими стратегічними об'єктами та системами життєзабезпечення суспільства, а також висуває проблему протидії комп'ютерної злочинності. Саме тому у статті 34 Конституції України обмежуються рамки інформаційних свобод людини в інтересах національної безпеки.

Дослідники розглядають інформаційні технології, що не обмежуються рамками однієї країни, як основу, що забезпечує існування людства,

формування світового інформаційного товариства і світової інфократії. *Дж. Пелтон* висунув проект глобальної електронної цивілізації на ґрунті телекомунікаційних і комп'ютерних мереж та телебачення. У глобальний інформаційний простір активно входить і Україна. В наслідок чого, перед українським суспільством постає низка проблем: контрольованості інформаційних потоків; забезпечення інформаційного суверенітету України; захисту національного інформаційного простору від інформаційно-технологічної експансії з боку інших держав і транснаціональних кампаній; попередження інформаційно-технологічних інтервенцій на національному інформаційному ринку; захисту державних інформаційних ресурсів в інформаційно-технологічних системах, що розв'язується згідно із законом України «Про основи національної безпеки України» та іншими нормативно-правовими актами.

Як інформаційні виклики глобалізації, дослідники розглядають: інформаційну нерівність країн; інформаційний апартеїд; «хакерну майстерність»; інформаційні експансію; тероризм та війну.

Зазначається, що у соціальному просторі інформаційного суспільства центр соціальної взаємодії переміщується у мережу інформаційних інтеракцій, що сприяє перетворенню гуманітарної взаємодії у інформаційну інтеракцію. Поступова заміна реального емоційного життя віртуальною реальністю, за твердженням дослідників, дезадаптує людину щодо соціокультурного середовища свого традиційного існування, може спричиняти неадекватні соціальні дії. У глобальному інформаційному просторі, у зв'язку з необмеженим об'ємом інформації і не завжди достовірної, постає проблема взаємовідносин людини та інформації. Величезний масив інформації перестає сприйматися та засвоюватися людиною, її циркуляція, стає самоціллю, що приводить до відчуження знання.

До інформаційних викликів у цієї сфері відносять: медіаекологічний дисбаланс, що виникає у користувачів мережами в наслідок неосяжності обсягу інформації; катастрофічне зниження фізичної і психологічної активності людей, що функціонують у кіберпросторі; розмивання автентичних, соціокультурних між особистих зв'язків; інформаційну і комп'ютерну залежність; тотальний контроль мереж над свідомістю та ін.

Отже, виникає необхідність протидії деструктивному впливу інформаційних технологій на свідомість і психіку людини.

Таким чином, необхідність забезпечення сталого функціонування інформаційної сфери в інтересах безпеки і розвитку українського соціуму зумовило формування проблеми його інформаційної безпеки. Дослідження свідчать, що історичний розвиток цієї проблеми відбувався за трьома основними напрямами. *Першим*, з появою держави, сформувався державницький напрям – як питання захисту державної таємниці, тобто захисту інформаційних інтересів держави. *Другій*, гуманітарний напрям, на погляд дослідників, виник в наслідок розвитку ідеї природних прав людини в період Нового часу – як відповідь на потребу в захисті прав на свободу слова, таємницю приватного життя та одержання певних видів інформації. *Третій* – сучасний напрям, сформувався як соціальна протидія використанню інформаційних технологій з метою впливу на масову свідомість і психіку людини. Отже, побудова інформаційного суспільства на теренах української державності потребує розвинення теоретичних уявлень на шляхи розв'язання проблем інформаційної безпеки, не тільки в інтересах держави, але і в інтересах соціуму та окремої людини.

Загалом, необхідність розв'язання проблеми забезпечення інформаційної безпеки для українського суспільства зумовлюється швидким розвитком інформаційної сфери, що супроводжується розповсюдженням інформаційних технологій та інфраструктури, накопиченням інформаційного ресурсу, посиленням і прискоренням інформаційних потоків, формуванням інформаційного ринку, посиленням інформаційної експансії. Інформаційні процеси стають факторами сталого розвитку і безпеки суспільства, а цінності інформаційної сфери набувають характеру пріоритетів національної стратегії. Потреба у розбудові усталеної системи інформаційної безпеки українського суспільства потребує виявлення системоутворювальних цінностей як базових принципів і аксіологічного підґрунтя створення її правових засад.

Закон України «*Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні* на 2007-2015 роки» визначає *інформаційну безпеку як стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, при якому запобігається нанесення шкоди* через: неповноту,

несвоєчасність та невірогідність інформації, що використовується; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки застосування інформаційних технологій; несанкціоноване розповсюдження, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації. Як бачимо, запропоноване визначення не є повним і сформульовано не за суттю, а за змістом загроз.

У резолюції Генеральної Асамблеї ООН «*Розвиток у сфері інформації і телекомунікації у контексті інформаційної безпеки*» від 7 січня 2002 р., основним принципом створення міжнародних концепцій інформаційної безпеки визнана необхідність *додержання балансу між заходами інформаційної безпеки, що обмежують загальні права і свободи людини, та принципами інформаційної свободи – збереження вільного руху інформації, забезпечує можливість доступу до неї.*

У наукових публікаціях розкриваються такі основні змістовні *сторони інформаційної безпеки*. *По-перше*, комплексна захищеність інформаційно-технологічних систем, інформаційних ресурсів, інформаційного середовища від будь яких загроз.

По-друге, правова захищеність інформаційних інтересів людини, суспільства, держави.

По-третє, це захищеність свідомості і психіки людини, суспільної свідомості, культури та соціуму від деструктивного впливу інформаційних загроз.

Як бачимо, у першому і другому випадку поняття безпеки утворюється, виходячи з об'єкта захисту, якій складають елементи інформаційної сфери та інформаційні інтереси, а в третьому – поняття безпеки відштовхується від інформаційних загроз стосовно свідомості і суспільства. Але, поле інформаційної безпеки утворюється на перехресті проблем захисту функціонування інформаційної сфери і деструктивного інформаційного впливу на людину, суспільство і державу. Тобто інформаційну безпеку необхідно розглядати як складову безпеки суспільства, об'єктом захисту якої є інформаційна сфера та її стале функціонування в інтересах людини, суспільства і держави. Отже, сутність інформаційної безпеки полягає в комплексної захищеності сталого

функціонування інформаційної сфери в інтересах людини, суспільства і держави.

Комплексний характер актуальних загроз національній безпеці в інформаційній сфері потребує визначення інноваційних підходів до формування системи захисту та розвитку інформаційного простору в умовах глобалізації та вільного обігу інформації. Кіберпростір поступово перетворюється на окрему, поряд із традиційними "Земля", "Повітря", "Море" та "Космос", сферу ведення бойових дій, у якій все більш активно діють відповідні підрозділи збройних сил провідних держав світу. З урахуванням широкого застосування сучасних інформаційних технологій у секторі безпеки і оборони, створення єдиної автоматизованої системи управління Збройних Сил України оборона нашої держави стає більш уразливою до кіберзагроз. Сучасні інформаційно-комунікаційні технології можуть використовуватися для здійснення терористичних актів, зокрема шляхом порушення штатних режимів роботи автоматизованих систем керування технологічними процесами на об'єктах критичної інфраструктури. Більшого поширення набуває політично вмотивована діяльність у кіберпросторі у вигляді атак на урядові та приватні веб-сайти в мережі Інтернет. Дедалі частіше об'єктами кібератак та кіберзлочинів стають інформаційні ресурси фінансових установ, підприємств транспорту та енергозабезпечення, державних органів, які гарантують безпеку, оборону, захист від надзвичайних ситуацій. Новітні технології застосовуються не лише для скоєння традиційних видів злочинів, але і для скоєння принципово нових видів злочинів, притаманних суспільству з високим рівнем інформатизації.

Принципи, пріоритети та напрями забезпечення кібербезпеки України визначені Стратегією кібербезпеки України, затвердженою Указом Президента України від 15 березня 2016 року № 96 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 року «*Про Стратегію кібербезпеки України*» та конкретизовані у *Законі України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 05.10.2017*.

Пріоритетними напрямами забезпечення кібербезпеки України визначено такі: розвиток безпечного, стабільного і надійного кіберпростору; кіберзахист державних електронних інформаційних

ресурсів та інформаційної інфраструктури; кіберзахист критичної інфраструктури; розвиток потенціалу сектору безпеки і оборони у сфері забезпечення кібербезпеки; боротьба з кіберзлочинністю.

Згідно із стратегією, національна система кібербезпеки має насамперед забезпечити взаємодію з питань кібербезпеки державних органів, органів місцевого самоврядування, військових формувань, правоохоронних органів, наукових установ, навчальних закладів, громадських об'єднань, а також підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності, які провадять діяльність у сфері електронних комунікацій, захисту інформації та/або є власниками (розпорядниками) об'єктів критичної інформаційної інфраструктури.

На Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України мають бути покладені такі основні завдання: формування та реалізація державної політики щодо захисту у кіберпросторі державних інформаційних ресурсів та інформації, вимога щодо захисту якої встановлена законом, кіберзахисту критичної інформаційної інфраструктури, державний контроль у цих сферах; координація діяльності інших суб'єктів кібербезпеки щодо кіберзахисту; здійснення організаційно-технічних заходів із запобігання, виявлення та реагування на кіберінциденти і кібератаки та усунення їх наслідків, інформування про кіберзагрози та відповідні методи захисту від них; забезпечення функціонування державного центру кіберзахисту; проведення аудиту захищеності об'єктів критичної інформаційної інфраструктури на вразливість.

Доктрина інформаційної безпеки України затверджена Указом Президента України від 25 лютого 2017 року № 47/2017 визначає національні інтереси України в інформаційній сфері, загрози їх реалізації, напрями і пріоритети державної політики в інформаційній сфері.

Пріоритетами державної політики в інформаційній сфері визначено чотири групи завдань:

1) стосовно забезпечення інформаційної безпеки;

2) щодо забезпечення захисту і розвитку інформаційного простору України, а також конституційного права громадян на інформацію;

3) стосовно відкритості та прозорості держави перед громадянами;

4) щодо формування позитивного міжнародного іміджу України.

Актуальними загрозами національним інтересам та національній безпеці України в інформаційній сфері визначено такі:

здійснення спеціальних інформаційних операцій, спрямованих на підрив обороноздатності, деморалізацію особового складу Збройних Сил України та інших військових формувань;

провокування екстремістських проявів, підживлення панічних настроїв, загострення і дестабілізацію суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації;

розпалювання міжетнічних і міжконфесійних конфліктів в Україні;

недостатня розвиненість національної інформаційної інфраструктури, що обмежує можливості України ефективно протидіяти інформаційній агресії та проактивно діяти в інформаційній сфері для реалізації національних інтересів України;

неефективність державної інформаційної політики;

недосконалість законодавства стосовно регулювання суспільних відносин в інформаційній сфері;

невизначеність стратегічного напряму;

недостатній рівень медіа-культури суспільства;

поширення закликів до радикальних дій, пропаганда ізоляціоністських та автономістських концепцій співіснування регіонів в Україні та інші.

Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України згідно з Доктриною має забезпечувати в межах компетенції формування і реалізацію державної політики у сферах організації спеціального зв'язку, захисту інформації, телекомунікацій та користування радіочастотним ресурсом України. Доктрина базується на принципах додержання прав і свобод людини і громадянина, поваги до гідності особи, захисту її законних інтересів, а також законних інтересів суспільства та держави, забезпечення суверенітету і територіальної цілісності України.

Таким чином, необхідність формування суспільства на принципах сталого розвитку висуває потребу формування інформаційного суспільства, орієнтованого на інтереси людей, відкритого для всіх, в якому кожна людина може створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися і обмінюватися ними, мати

можливість повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяти суспільному і особистісному розвиткові та підвищувати якість життя.

В сучасних складних умовах розв'язання проблем, пов'язаних з наслідками інформаційного впливу на життя, суспільну свідомість та безпеку – є одним з найактуальніших. *Сутність інформаційної безпеки* полягає в комплексної захищеності сталого функціонування інформаційної сфери в інтересах людини, суспільства і держави. Розбудова інформаційного суспільства та його безпеки держави потребує знання майбутніми фахівцями системоутворювальних основ і базових принципів функціонування інформаційної безпеки.

Висновки. Соціальне пізнання представляє собою напрям у філософії, що досліджує соціум, як історичний процес і суспільство, як систему соціальних відносин і процесів. Соціальна філософія – це світоглядно-методологічна наука, що вивчає загальнолюдські засади цивілізаційного існування та розвитку суспільства як цілісної системи крізь призму самоцінності людини і загальнолюдських цінностей. Засвоєння теоретичних положень про суспільство як динамічну систему, ознайомлення з соціально-філософськими концепціями суспільства, орієнтація в проблемах соціальної та інформаційної безпеки є методологічною основою формування наукового світогляду, філософської культури мислення, професійної етики майбутніх фахівців Держспецзв'язку України. З'ясування теоретичних основ аналізу суспільства є необхідною умовою розуміння соціальних процесів в Україні.

Тематика рефератів

1. Структура соціальної філософії.
2. Матеріальне та ідеальне в житті суспільства.
3. Специфіка соціального пізнання.
4. Предмет і основні питання соціальної філософії.
5. Соціальна безпека суспільства.
6. Соціальний простір і час – основні принципи розвитку.
7. Іннформаційне суспільство та інформаційна безпека.
8. Теоретико-філософське підґрунтя концепції інформаційного суспільства та його ознаки.

Питання до самоконтролю

1. У чому полягає специфіка соціального пізнання?
2. Сформулюйте визначення предмету соціальної філософії.
3. Назвіть основні принципи соціальної філософії.
4. Охарактеризуйте етапи розвитку соціальної філософії.
5. Сформулюйте визначення суспільства та соціуму, охарактеризуйте співвідношення цих понять.
6. Розкрийте основні елементи суспільства як системи.
7. Охарактеризуйте співвідношення понять соціального і суспільного.
8. Назвіть і охарактеризуйте сфери суспільного життя.
9. Які джерела, рушійні сили та фактори суспільного процесу?
10. Сформулюйте визначення соціальної безпеки.
11. У чому полягає сутність концепції інформаційного суспільства?

Рекомендована література

1. Августин Блаженный. Творения / Августин Блаженный / [в 4 т.]. – СПб.: Алетейя; – К.: УЦИММ-Пресс, 1998. Том четвертый. О граде Божием. Кн. XIV-XXIII. [Сост. и подг. текста к печати С. И. Еремеев]. – 1998. – 596 с.
2. Андрущенко В. П., Михальченко М. І. Сучасна соціальна філософія: курс лекцій / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – Вид. 2-ге. – К.: Генеза, 1996. – 368 с.
3. Андрущенко В. П. Моральний розвиток суспільства і особистості / В. П. Андрущенко // Ціннісний дискурс в освіті в епоху глобалізації та інформаційної революції. – К.: Нац. пед.. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2009. – С. 23-528.
4. Андрущенко В. Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світоглядний аналіз / Віктор Андрущенко, Леонід Губерський, Микола Михальченко; КНУ ім. Т. Шевченка, Ін-т соціології НАН України, Ін-т вищої освіти АПН України. – К.: Знання України, 2002. – 578 с.
5. Ананьїн В. О. Національна безпека українського суспільства в системі координат сучасного світу: навч. посіб. / В. О. Ананьїн, А. І. Міночкін, О. О. Пучков. – К.: від. ВІТІ НТУУ «КПІ», 2007. – 198 с.
6. Апель К.-О. Трансформация философии / К.-О. Апель [пер. с нем. В. Куренной, Б. Скуратов]. – М.: Логос, 2001. – 344 с.
7. Афоризмы Конфуция // Афоризмы старого Китая / [сост., вступ. ст. В. В. Малявина]. / [Изд. 2-е.]. – М.: Наука, 1991. – 79 с.
8. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Ульрих Бек; [пер. с нем. В. Седельник, В. Федорова]. – М.: Прогресс – Традиция, 2000. – 250 с.
9. Бойченко І. В. Філософія історії: підручник / Іван Васильович Бойченко . – Київ : Знання, 2000 . – 723 с.

10. Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі / Вітторіо Гьосле; [пер. з нім., післямова А. Єрмоленка]. – К.: Лібра, 2003. – 248 с.
11. Горлинський В. В. Філософія безпеки і сталого людського розвитку: ціннісний вимір. – К.: ПАРАПАН, 2011. – 387 с.
12. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія: підручник / А. М. Єрмоленко – К.: Лібра, 1999. – 488 с.
13. Законы Ману / [пер. С.Д. Эльмановича, провер. и испр. Г. Ф. Ильиным]. – М.: Наука, Глав. ред. Восточной литературы, науч.-изд. Центр «Ладомир», 1992. – 360 с. – (Памятники литературы народов Востока: переводы).
14. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Ганс Йонас; [пер. з нім. А. Єрмоленка, В. Єрмоленка]. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.
15. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура / Мануэль Кастельс: [пер. с англ.]. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
16. Кримський С. Б. Запити філософських смислів / С. Б. Кримський. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – 240 с.
17. Луман Н. Реальность массмедиа / Никлас Луман; [пер. снем.]. – М.: Праксис. 2005. – 318 с.
18. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / Микола Михальченко; НАН України, Ин-т політичних і етнонаціональних досліджень. – Дрогобич – Київ: ВФ «Відродження», 2004. – 488 с.
19. Попович М. Бути людиною / Мирослав Попович. – К.: Вид. дім «Києво-Могілянська академія», 2011. – 223 с.
20. Рікер П. Історія та істина / Поль Рікер; [пер. с фр.]. – К.: Дух і літера, 2001. – 270 с.
21. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов: [пер. с англ.] – М.· Политиздат, 1992. – 543 с.
22. Социальная философия: учебник / под общ. ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача. – Киев – Харьков: Единорог, 2002. – 736 с.
23. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії / Арнольд Дж. Тойнбі; [переклад з англ.]; у 2-х томах. – К.: «Основи», 1995. Т. 2. [переклад з англ. В. Митрофанова, П. Таращука]. – 1995. – 406 с.
24. Тофлер Е. Третя хвиля / Е. Тофлер – К.: “Всесвіт”, 2000. – 480 с.
25. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М.: Республика, 1992. – 512 с.
26. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели созидания благосостояния / Френсис Фукуяма // Новая постиндустриальная волна наЗападе: Антология; [под редакцией В. Л. Иноземцева]. – М.: Academia, 1999. – 640 с.
27. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; [пер. с англ.]. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.

28. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Карл Ясперс; [сост. М. И. Левина, П. П. Гайденко; пер. с нем. М. И. Левиной]. – [2 изд.]. – М.: Республика, 1994. - 527 с. – (Мыслители XX века).

Тема 8
ПРОБЛЕМИ СПРЯМОВАНОСТІ ЛЮДСЬКОЇ ІСТОРІЇ

§ 1. Критерії та історичні типи суспільного прогресу.
§ 2. Концепція сталого розвитку суспільства.
§ 3. Проблема насильства в історії. Соціально-філософські аспекти безпеки суспільства.

Основні поняття: філософія історії, суспільний процес, прогрес, концепції прогресу, суспільний регрес, критерії прогресу, типи прогресу, розвиток, джерела соціального розвитку, рушійні сили і суб'єкти соціального розвитку, глобальні проблеми, футурологія, насильство, війна, мир, безпека, національні інтереси, загрози.

Вступ. У попередніх темах розглядалися проблеми соціальної філософії, що досліджує закономірності розвитку суспільства як цілісної системи. Знання, що були отримані з цієї теми слугують теоретичним фундаментом для з'ясування і розв'язання проблеми спрямованості історичного процесу. Проблема спрямованості людської історії має наукове, пізнавальне, світоглядне та методологічне значення для суспільства в цілому, для розвитку філософії історії зокрема, а також для формування громадянської свідомості майбутніх фахівців Держспецзв'язку України. Для України, як суверенної держави, немає більш актуальної проблеми, як повернення в загальноцівілізаційне річище розвитку людства. Виникла потреба у теоретичному обґрунтуванні домінантних засад соціального життя, до яких треба повернутися, щоб відшукати втрачений сенс.

Актуальність теми посилюється необхідністю ознайомлення майбутніх фахівців Держспецзв'язку України з проблемами насильства в історії, теоретичними основами війни і миру, національної безпеки держави. Метою опанування темою є: з'ясування основних філософських поглядів на проблему спрямованості історичного процесу, проблему насильства в історії; ознайомлення з теоретичними основами війни, миру та безпеки держави; формування навичок соціально-філософського аналізу

війни, миру та безпеки як суспільних явищ; формування на цієї теоретичній підставі світоглядних і методологічних позицій майбутніх фахівців Держспецзв'язку України.

§ 1. Критерії та історичні типи суспільного прогресу

Осягнення особливостей історичного процесу в його єдності та розмаїтті є основним завданням філософії історії. Його реалізація передбачає з'ясування низки складних – проблем: початку, спрямованості сенсу історії, джерел та історичних форм розвитку суспільства, з'ясування ролі насильства і проблеми безпеки суспільства. Поняття «філософія історії»було впроваджено в науковий обіг *Франсуа Марі Аруе Вольтером (1694 – 1778)* в 1765 року у праці «Філософія історії». Але слід підкреслити, що реальне формування філософії історії, як галузі людських знань, має початок у стародавньому суспільстві.

Концепції історичного процесу. Вже в античній філософії формуються три найважливіші напрями філософії історії. Прогресистський, що тлумачить рух історії як висхідну лінію поступальних суспільних змін (*Протагор, Демокріт, Лукрецій, Кар*) – відображає оптимістичну модель історичного прогресу. Регресистський, напрям обґрунтовує історію суспільства як низхідну лінію змін (*Гесіод*) і відображує песимістичну модель розвитку суспільства. Циклічний напрям, в якому рух історичного часу тлумачиться як вічне повернення (*Платон, Арістотель, Полібій*), як кругообіг. Цей напрям відображає циклічну модель розвитку соціуму. Ідея соціального прогресу в філософії античності пов'язувалася з розвитком освіти, знань, техніки та виробництва але чіткіше фактори суспільного прогресу були виявлені в епоху становлення буржуазного суспільства. *Френсіс Бекон* зосередив увагу на прогресі науки і техніки. Соціалісти-утопісти – *Томас Мор, Томмазо Кампанелла* пов'язували прогрес суспільства зі зміною системи суспільних відносин. Італійський філософ *Джамбаттиста Віко* висунув ідею об'єктивного коловороту розвитку усіх націй. Він відзначив три епохи: «вік богів»(бездержавність), «вік героїв»(аристократична державність), «вік людей»(демократичні суспільства). Зміна епох відбувається внаслідок суспільних переворотів на підставі соціально-класової боротьби. *Анн*

Тюрго визначив прогрес як загальний закон історії, що функціонує на основі людського розуму. Він виявив три стадії прогресу – релігійну, спекулятивну і наукову. З розвитком розуму пов'язували прогрес *Клод Гельвецій і Жан Кондорсе*. Всю історію *Ж. Кондорсе (1743 – 1794)* поділяє на декілька етапів. Прогрес він пов'язує з необхідністю розв'язання трьох проблем: знищення нерівності між націями; встановлення соціальної рівності; вдосконалення людини. Головним джерелом прогресу він вважав людський розум, як деміурга історії.

Німецький філософ-просвітитель *Йоган Гердер* суспільну історію розглядав як процес розвитку, росту і розквіту сил буття, метою якого є досягнення людського щастя. Матеріалістична соціальна філософія розглядає історію людства, як закономірний природно-історичний процес прогресивної зміни суспільних формацій – первісної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної, комуністичної, як специфічну – розглядав азіатську формацію. В основі формацій лежить спосіб виробництва матеріальних благ. Зміна формацій – лінійний, спрямований, революційний процес є результатом зростання протиріччя між продуктивними силами і характером виробничих відносин. Теорія суспільно-економічної формації була розвинена представниками матеріалістичної соціальної філософії, але пізніше формаційний підхід був абсолютизований і догматизований. В сучасних умовах відбувається наукове переосмислення матеріалістичної концепції суспільства.

Проте не всі дослідники вірили в суспільний прогрес. У філософській думці окреслено три відносно самостійних ліній заперечення прогресу:

перша – запропонована на думці про неповторність, унікальність культури народу, представниками якої є *Вільгельм Дільтей, Броніслав Малиновський, Клод Леві-Стросс*;

друга – ґрунтується на суперечності прогресу, як прояву регресу. Її представниками є *Жан-Жак Руссо, Бертран Рассел, Арнольд Тойнбі, Питирим Сорокін* та *Раймон Арон*;

третя лінія допускає прогрес тільки в окремих галузях життєдіяльності людей. *Освальд Шпенглер вважає* можливим прогрес у певних циклах цивілізацій, *Карл Ясперс* – у галузях науки і техніки.

Сучасні концепції прогресу органічно пов'язані з традицією, але відбувається переосмислення проблеми суперечливого характеру прогресу в аспекті свободи людини та глобальних проблем людства. На відміну від матеріалістичного бачення історії, який пов'язує *прогрес з легітимним насильством* з метою впровадження радикальних реформ, концепції прогресу *Махатми Ганді і Альберта Швейцера носять ненасильницький характер* і відбуваються шляхом вдосконалення особистості та благоговінням перед життям. Представники Римського Клубу, заснованого *А. Печчеї, пов'язують суспільний прогрес з рішенням глобальних екологічних проблем.*

Таким чином, в історії філософії виділяють дві основних парадигми: *класична,* або лінійна і *некласична* – нелінійна парадигми. В рамках класичної, лінійної парадигми розглядається матеріалістична інтерпретація історії як природно-історичного процесу зміни суспільно-економічних формацій, а також концепції стадій соціокультурного чи економічного розвитку, що представлени у працях *Сен-Симона, О. Конта, Ж. Кондорсе, В. Ростоу, Р. Арона, Д. Белл*а. В межах нелінійного, некласичного осмислення історії розглядаються концепції множинності цивілізацій і культурно-історичних типів як самодостатніх утворень із власною самодостатньою історією. Це концепції *М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі*.

Поняття соціального прогресу і його зміст. Поняття соціального прогресу вимагає визначення низки категорій соціальної філософії, які пов'язані з ним. Перш за все, соціальний прогрес є характеристикою спрямованості розвитку соціальних процесів.

Соціальний прогрес – це спрямований по висхідній лінії рух до більш складних форм суспільного життя.

Соціальний регрес – це зворотний рух до низхідної, від вищого до нижчого в соціальних процесах.

Прогрес завжди має свою зворотну сторону – регрес (як повернення, відступ), тобто зміни в напрямку, протилежному прогресу: зниження рівня динамічності, зростання хаотичності, збіднення функцій соціальних інститутів і т.п. Однозначного прогресу чи регресу в процесі розвитку не буває. Соціальний розвиток – це діалектична єдність прогресу і регресу з

перевагою прогресивної спрямованості. Можна говорити про перевагу прогресивних чи регресивних моментів на окремих етапах розвитку суспільства, про співвідношення між ними. Але, незважаючи на всі суперечності і зворотні рухи, історія людства в цілому йшла по шляху прогресу.

Що стосується *механізму соціального прогресу*, то він ґрунтується на таких поняттях соціальної філософії як: джерела соціального розвитку; рушійні сили та суб'єкти соціального розвитку; критерії суспільного прогресу. *Джерела соціального розвитку* філософія вбачає в суперечності соціальних процесів як системи соціальних протиріч, провідним в якій вважається протиріччя між зростанням соціальних потреб і можливостями їх задоволення.

Рушійною силою соціального розвитку є людська діяльність, що мотивована суспільними та індивідуальними потребами та інтересами. Суспільне життя постійно вбудовує систему інтересів у суспільну взаємодію людей, визначає її зміст та соціальну спрямованість. Саме на підставі спільності інтересів відбувається об'єднання людей у соціальні групи. *Суб'єктами суспільного розвитку* сучасна соціальна філософія вважає людину, соціальні, етнічні, конфесійні спільноти і народ – як найбільш широке і інтегративне поняття соціальної філософії.

Критерії суспільного прогресу. Визначити суть та спрямованість суспільного прогресу допомагає поняття критеріїв суспільного прогресу. Просвітники XVII ст. критерієм прогресу вважали людський розум. Пізніше, *Г. Гегель* – рівень свободи абсолютного духу, матеріалістична соціальна філософія – рівень розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Аксіологи вбачають критерій в суспільних цінностях. Представники технократичних течій соціальної філософії вважають головним критерієм розвиток науки і техніки. У сучасній філософії розрізняють наступні критерії. Економічні критерії суспільного розвитку – це рівень розвитку продуктивних сил, технологій, техніки, економічні показники. Соціальні критерії – це розвиток соціальної структури, соціальних відносин, соціальної справедливості, рівності соціальних можливостей, та ін. Політичні критерії – це, перш за все, розвиток демократії, політичні свободи, політичний та ідеологічний плюралізм,

соціальна спрямованість, перевага права та ін. У духовній сфері життя – це рівень розвитку науки, освіти, культури, мистецтва, можливості населення користуватись духовними благами та задовольняти духовні потреби, в тому числі і релігійні. Важливим критерієм прогресу вважається стан екології, який в останній час набуває характеру глобальної кризи.

Всі ці критерії відображаються у ціннісній системі суспільства та його національних інтересах. У сучасній філософії історії інтегративним критерієм суспільного прогресу вважається рівень гуманізації та екологізації суспільства, становище в ньому особи – рівень її економічної, політичної, соціальної та духовної свободи, рівень задоволення її матеріальних та духовних потреб, стан її здоров'я. Синтезуючим покажчиком усіх таких показників є якість, рівень та тривалість життя людини. З точки зору інтегративного критерію, кожна суспільна формація чи цивілізація настільки прогресивна, наскільки вона гармонійно співіснує з природою і наскільки розширює коло прав і свобод особистості, створює умови для її самореалізації, розвитку її потреб і удосконалення її здібностей. Але вирішальним критерієм суспільного прогресу вважається самоцінність життя.

Класифікація форм і типів суспільного прогресу. У сучасній філософії історії називають *дві основні групи форм суспільного прогресу*: лінійна група форм, або унітарно-стадійний підхід до аналізу історичного процесу як єдиний процес наступального розвитку, що передбачає існування взаємозв'язаних стадій – формацій соціокультурного розвитку людства. Нелінійну групу форм, моделей історичного часу, яка передбачає існування множини самодостатніх історичних утворень із власною самодостатньою історією. Це форми циклічного і історичного розвитку різних народів, певних регіонів.

Історичні типи прогресу традиційно розрізняються на *антагоністичний тип прогресу*, основою якого є приватна власність на засоби виробництва і *неантагоністичний тип прогресу*, характерний для суспільств переважно з суспільною формою власності. Але цей підхід, розроблений матеріалістичною соціальною філософією, в сучасний час переосмислюється.

Світ вступає в нову історичну епоху розвитку, її називають по-різному: постіндустріальною, інформаційною, інформаційно-екологічною. Але треба зауважити, що з сучасною науково-технічною революцією пов'язані глобальні проблеми, перед якими опинилося суспільство. З можливістю їх вирішення безпосередньо пов'язані перспективи існування людства. Глобальні проблеми зачіпають не окремі народи, а всі нації, держави, людство в цілому. *Вони характеризуються планетарною масштабністю.* До них відносять екологічну: демографічну, енергетичну, продовольчу проблему, відвернення світової термоядерної війни, охорону здоров'я. Глобальні проблеми пов'язуються переважно з негативними наслідками дії науково-технічного прогресу, нерівномірністю економічного, демографічного, екологічного, політичного, науково-технічного й культурного розвитку різних країн і регіонів. Глобальні проблеми мають комплексний характер і взаємопов'язані між собою. Тому їх розв'язання можливо на системній, комплексній основі зусиллями всього людства – світового співтовариства. Роздуми про майбутнє спричинили в західній соціальній філософії формування відносно самостійного напряму – футурології з трьома розгалуженнями: апологетична футурологія, що впроваджує принципи існуючого західного суспільства на інформаційній основі (*Збігнев Бзежинський*); ліворадикальна футурологія – прогнозує крах західної цивілізації (*Анрі Ускоу*); реформістська футурологія – обґрунтовує необхідність конвергенції капіталізму з соціалізмом (*Деніел Белл*).

Проте концепцією, що знайшла своє відображення у практиці міжнародного співробитництва є концепція сталого суспільного розвитку, що розроблена ученими Римського клубу.

§ 2. Концепція сталого розвитку суспільства

Вступ людства в третє тисячоліття, на переконання науковців, характеризується загостренням глобальної системної кризи і надзвичайною актуалізацією проблеми виживання людського роду. Стає все більш очевидним, що в глобалізованому світі народи стають заручниками глобальних проблем, які стосуються усіх. Реальна небезпека зазначених глобальних проблем та необхідність їх усунення спільними

зусиллями стає все більш зрозумілою для зростаючої кількості людей. Людство було поставлене перед вибором – або продовжити шлях до глобальної катастрофи, або шукати можливості дати відповідь новим викликам сучасності.

Інтегральним теоретичним результатом переосмислення світу як такого, що знаходиться на межи свого існування внаслідок антропогенного впливу, стала концепція сталого людського розвитку. Але ця концепція була створена на підставі соціально-філософських передумов і певних теоретичних основ. До соціально-філософських передумов виникнення ідеї сталого людського розвитку відносять соціально-філософськи ідеї в історії світової філософської думки, що розкривають провідні принципи мирного, справедливого безпечного і ненасильницького світовлаштування і державотворення. Теоретичними основами концепції сталого людського розвитку є ідеї, принципи, узагальнюючі положення, висновки і поняття, які містяться у соціально-філософських і культурологічних концепціях, гіпотезах і теоріях внаслідок узагальнення і концептуалізації соціальної практики, спрямованої на підтримання сталого розвитку і безпеки суспільства.

Теоретичною платформою створення концепції сталого розвитку дослідники вважають концепцію ноосфери *В. Вернадського*. Її суть полягає в необхідності узгодженості економічного, екологічного і людського розвитку, з метою збереження якості і безпеки життя, стану довкілля та забезпечення соціального прогресу з урахуванням людських потреб. Вершиною концепції ноосфери *В. Вернадського*, що має особливе значення у методології сталого розвитку, є вимога до людини та суспільства адаптуватись до об'єктивних законів біосфери, що зумовлюють взаємодію суспільства і біосфери з метою підтримки її екологічної рівноваги. Перехід до біосферної концепції розвитку складає суть сталого, самовідтворювального, підтримуваного розвитку, здатного забезпечити коеволюцію суспільства і природи. Включення розуму в систему природи стає необхідним, бо він протистоїть ентропії, вивільняє енергію, розкриває інформаційні підвалини еволюції, забезпечує умови цілісності біосфери, шукає шляхи припинення процесу зменшення генної багатоманітності життя. У цьому відношенні формування ноосфери як

системи включення розуму до складу живої природи є своєрідною відповіддю на заклик Всесвіту.

Безпосередньо, до *теоретичних основ концепції сталого розвитку* треба віднести:

по-перше, теорію «людських відношень», що пізніше отримала назву «людського розвитку» за рахунок усунення відчуження праці та поліпшення умов виробництва і соціального захисту. Теорія людського розвитку була обґрунтована в трудах *Е. Мейо, Д. Макгрегора. Ш. Фрідмана, Ф. Херуберга, М. Далтона, Г. Давна, В. Ватса*;

по-друге, теорією збалансування всіх показників життя – виробничих, соціальних, політичних, культурних, моральних, як підставу сталості людських відношень, що була розроблена вченими Римського клубу;

по-третє, ідею створення механізму глобальної екологічної, антропологічної, технологічної, енергетичної і продовольчої безпеки, розроблену вченими глобалістами і представниками Римського клубу.

Провідна роль в осмисленні феномена глобальної безпеки і сталого людського розвитку належить вченим Римського клубу, заснованого *А. Печчеї* у 1968 році. В доповідях Римського клубу був проведений критичний аналіз розвитку цивілізації, який загрожує людству глобальною екологічною катастрофою; проаналізовані перспективи нового світового порядку і створена модель його дослідження на підставі математичних критеріїв; обґрунтовано загрозу гонки озброєнь і необхідність відвернення загрози світової ядерної війни; запропоновано шляхи розв’язання екологічних, енергетичних, продовольчих, демографічних і культурних проблем розвитку людства. Як вважав *А. Печчеї*, вирішити всі проблеми світу, найважливішою з яких є екологічна, можна тільки за допомогою духовного оновлення людини, перебудови її свідомості та поведінки на підставі переосмислення панівної системи цінностей та ідеалів.

У 1972 році з'явилася перша доповідь Римському клубу «Межі зростання», виконана в Массачусетському технологічному інституті (MTI) групою *Д. Медоуза*. Саме в ньому з’явилися основні параметри і підходи до розробки та впровадження ідеї регульованого розвитку в умовах глобалізації. Світова модель була побудована спеціально для дослідження п'яти основних глобальних процесів: швидкої індустріалізації, зростання

чисельності населення, що збільшується брак продуктів харчування, виснаження запасів невідновлюваних ресурсів і деградації природного середовища. Найбільш впливовими на практику політичної діяльності урядів світу були роботи виконанні під керівництвом *Д. Медоуза* «Межі росту», *М. Месаровича* і *Е. Пестеля* «Людство на роздоріжжі», *А. Тинбергена* «Перегляд міжнародного порядку», *Е. Ласло* «Цілі людства», *Б. Гаврилишина* «Дороговкази в майбутнє» та інші, які торкаються нормативних аспектів, спрямовані на виявлення шляхів розв'язання глобальних проблем.

Ідеї вчених Римського клубу, «Міжнародного інституту прикладного системного аналізу (IIASA, Люксембург), Міжнародної федерації інститутів перспективних досліджень» та інших, стосовно моделі аналізу сталості суспільства та його безпеки в умовах зростання глобальних загроз, шляхів подолання екологічних, економічних і продовольчих проблем, знайшли свій подальший розвиток у концепції сталого розвитку (sustainable development). Узагальнення цієї концепції було зроблено на всесвітніх самітах ООН в 1992 та 2002 роках.

Концепція сталого людського розвитку – це система теоретичних положень, ідей, цінностей, принципів, методів, засобів, форм та інших рекомендацій з підтримання сталого, збалансованого розвитку і безпеки суспільства.

В документах ПР ООН були визначені механізм, процедури, система індикаторів і показників стану екологічної та гуманітарної безпеки та сталого людського розвитку на підстав принципів відповідальності, справедливості, свободи, людяності.

Концепція сталого людського розвитку стала відповіддю прогресивної і відповідальної наукової і політичної громадськості, політичних лідерів і відомих культурних діячів на виклики глобалізованого світу, який опинився в кризовому стані. У 1987 р. комісія ООН під керівництвом *Гру Харлем Брунтдланд* оприлюднила звіт "Наше спільне майбутнє", в якому поняття "сталий розвиток" визначалось як такій розвиток суспільства, якій задовольняє потреби сьогодення, але не за рахунок здатності майбутньої генерації задовольняти свої потреби. Таким чином, у міжнародно-правових

документах почало формуватися ідеологічне підґрунтя концепції сталого розвитку як методологія оцінки наслідків глобалізації.

Офіційно ідея сталого людського розвитку, була проголошена і закріплена як концептуальний принцип і керівна основа діяльності урядів і світової спільноти на Всесвітньої конференції ООН в 1992 році в Ріо-де-Жанейро. В проекті Хартії Землі були позначені необхідні механізми і процедури по реалізації прийнятих рішень в провідних сферах людської діяльності. Головним принциповим положенням цієї ідеї є безпека суспільства та усталеність всебічного людського розвитку, як умова виживання людства взагалі. Виходячи з матеріалів Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку (1992 р.), *сталий розвиток – це такий розвиток суспільства, який задовольняє потреби сучасності, не ставлячи під загрозу здатність наступних поколінь задовольняти свої власні потреби*.

Таким чином, нова парадигма суспільного розвитку виникла як альтернатива сучасному незбалансованому і небезпечному стану. Концепція сталого розвитку має відіграти вирішальну роль, оскільки дає людству альтернативу виживання. Теорія і практика сталого розвитку суспільства є відображенням об'єктивної потреби переорієнтації суспільного розвитку з урахуванням нагальної вимоги збереження природного та людського потенціалу для нинішнього та прийдешніх поколінь. Ідея сталого розвитку взята на озброєння у багатьох країнах. На її підставі розробляються стратегії сталого розвитку, що впроваджуються на глобальному, національному, регіональному, місцевому рівнях управління.

У широкому розумінні поняття сталого людського розвитку розглядається як стан суспільства, що характеризується всебічним, збалансованим, динамічним і безпечним розвитком усіх сфер життєдіяльності в інтересах людини та передбачає збереження свого вектору й позитивної динаміки в умовах впливу негативних антропогенних, техногенних і природних чинників; провідною умовою досягнення такого стану є безпека людини, держави і суспільства.

Концепція сталого розвитку, розроблена з ініціативи і під керівництвом ООН, на основі наукової обробки великого масиву

емпіричного матеріалу, глибокого аналізу практики та синтезу нових знань. Концепція сталого розвитку отримала характер науково-теоретичного та політичного підґрунтя подальшого розвитку людської цивілізації.

Найважливішою проблемою філософії, з якою пов'язаний сталий розвиток і суспільний прогрес, є проблема насильства в історії, війни, миру та безпеки.

§ 3. Проблема насильства в історії. Соціально-філософські аспекти безпеки суспільства

Історики, філософи, політологи, досліджуючи проблеми розвитку суспільства, давно звернули увагу на такі явища як: насильство, війна, мир і безпека. Підходи у філософії історії до виявлення ролі насильства в суспільному розвитку різноманітні. Але серед них можна умовно виділити дві протилежні позиції щодо джерел насильства. Представники першої позиції вважали насильство природною властивістю людини (*М. Бердяєв*), виходячи з того, що закони насильства керують природним світом. Прихильники іншої позиції бачили насильство як результат соціального та культурного середовища, у якому живе людина.

Насильство – це застосування різних форм примусу соціальною групою (або державною) до різних спільнот, держав, індивідів з метою здійснення своїх соціальних інтересів.

Треба зауважити, що дане визначення підкреслює саме соціальний характер насильства, те, що воно є атрибутом суспільства. Відверто кажучи, поза суспільством насильства не існує і його треба не плутати з будь-якими появами боротьби за виживання у тваринному світі. Соціальне насильство можна визначити як процес нав'язування силою своєї волі іншому суб'єкту. Насильство здатне відображати специфіку сфер суспільного життя. У цьому плані можна відрізняти матеріальне і духовне насильство на індивідуальному та груповому рівнях. Відрізняють також економічне, політичне, соціальне, ідеологічне, інформаційне насилля.

Матеріальне насильство має прояв у різних формах: як позаекономічне примушення (фізичне насильство), як економічний примус, як нерівність у розподілі продуктів виробництва, як примус до

тяжкої фізичної праці, як грабіж, як позбавлення засобів існування. Поруч з матеріальним у суспільстві має місце і духовне насильство. Воно обумовлює примус волі та свідомості людей панівними поглядами (філософськими, правовими, релігійними, естетичними, політичними, науковими). Але поділ на матеріальне та духовне насильство має досить умовний характер. У реальний дійсності вони дуже переплетені та пов'язані, обумовлюючи одне одного. Тож насильство – дуже складне соціальне явище, що відображає специфіку взаємозв'язків між людьми у основних сферах діяльності – економічній, політичній, соціальній, духовній (ідеологічний). Особливо тісно насильство пов'язане з державою, яка завжди була головним інструментом політичного насильства, оскільки мала у своєму розпорядженні силові структури та засоби насильства – суд, прокуратуру, армію, поліцію, тюрми. Але найбільш гострою формою політичного насильства є війна.

Філософськи аспекти аналізу війни. Війна належала людству з давніх часів. Ще *Геродот* вважав її нормальним станом людського співіснування. Лише 8 відсотків часу з історії людства випадає на відносно мирний час. У війнах загинули сотні мільйонів людей (лише у XX ст. нараховується бл. 98,8 млн. загиблих). Тому можна сказати, що війна як форма збройного насильства є соціальним явищем, що розвивається разом з людством. На думку засновників матеріалістичних поглядів на війну, війна раніше за мир досягла розвинутих форм. Проблеми війни як соціального явища торкались у своїх працях багато мислителів. Це *Аристотель, І. Кант, Г. Гегель, К. Клаузевиц, Ф. Ніцше, М. Бердяєв,*. Тому у сучасній монографічній літературі можна зустріти багато груп концепцій щодо походження війни як явища:

теологічна концепція, що пояснює причини гріховності людського роду;

ірраціональна – вважає війну результатом непізнаних демонічних сил;

представники біологічної концепції вбачають причини війни у біологічній природі людини, у її намаганнях захопити владу або визволитись від пригнічення;

прихильники психологічної концепції вважають, що людина – інстинктивно агресивна істота;

прибічники натуралістичної концепції вбачають джерело війни у природі держави, тобто в нерівномірному розподілі землі, кліматичних умовах, перенаселенні;

неопозитивістська концепція пояснює причини війни у надбудованих явищах суспільства, тобто у політичних доктринах, ідеології, політичній діяльності;

представники матеріалістичної концепції вважають, що джерело війни міститься у приватній власності, у боротьбі за її перерозподіл за допомогою насильства.

Кожна з цих концепцій має певний сенс, але сьогодні найбільш переконливою і аргументованою є соціальна концепція війни, згідно якої війна – не довічний супутник людства, а має історичний характер. В умовах первісного ладу війни не було. То були озброєні зіткнення між племенами як прояв боротьби за виживання. Виникнення війни пов'язано з розшаруванням суспільства на класи, виникненням держави. Зв'язок між війною і політикою відзначали багато політиків. У теоретичній формі цей зв'язок найбільш вдало був засвідчений *К. Клаузевицем (1780 – 1831)* у книзі «Про війну», хоча він і посилається на першоджерело – прусського військового письменника *Д. Бюлова* (*1757 – 1807).* Згідно з *К. Клаузевицем, війна є ніщо інше, як продовження державної політики іншими засобами*, тобто шляхом збройної боротьби. Однак, *К. Клаузевиц* підпорядкував війну зовнішній політиці. Але війна – результат діяльності політичних сил, що стоять у влади та відображають сукупність інтересів певних груп населення, які мають не тільки політичний характер.

Сутність війни як суспільного явища має декілька порядків. Сутність першого порядку – це спрямована політикою збройна боротьба, закони якої досліджує військова наука. Сутність другого порядку виражає залежність війни від політики. Сутність війни третього порядку – це соціально-економічний зміст самої політики.

Щодо *чинників війни*, слід зазначити, що війни виникають у тому випадку, коли та чи інша сторона приймає рішення розв'язати гострі суперечності силовими способами. Але первинною причиною війни є економічний, матеріальний інтерес, котрий дуже часто схований за політичними, національними, ідеологічними, релігійними суперечностями.

Тому загальними причинами війни є намагання здійснити економічні і політичні інтереси насильницьким засобами.

Крім цього, потрібно враховувати по-перше, особливі причини, що обумовлені конкретно-історичними умовами; по-друге, одиничні причини кожної конкретної війни. Але глибинні причини війни лежать у економічній площині, це економічні інтереси держав.

З сутністю війни тісно пов'язане поняття *характеру війни* – це деталізація і конкретизація її сутності. Для цього визначається: політична, економічна і морально-правова оцінка політичного змісту цілей, що переслідуються у війні, соціально-політична, економічна і морально-правова оцінка способів досягнення політичних цілей, суспільно-історична роль війни, її вплив на соціальний прогрес. Політичний зміст війни – це об'єктивні відношення між державами, реальні суперечності між ними. Він історично змінюється у залежності від умов та історичних обставин. Розглядаючи питання *ролі війн у історичному процесі*, потрібно зауважити, що вона досить суперечлива: з одного боку – жертви, руйнування, з іншого – визволення народів, заснування держав, стимулювання науково-технічного прогресу.

Оцінювання війн як соціальних явищ пов'язано з їх *класифікацією***.** В радянський період класифікація війн проводилась за такими критеріями: соціально-історичний характер війни, масштаби війни, воєнно-технічні засоби війни. *Сучасні західні підходи класифікують війни за масштабами, за засобами, за інтенсивністю.*

Сучасна соціальна думка виходить з того, що війна як соціальне явище підкорюється певним законам, серед яких ми виділяємо закони війни та закони збройної боротьби. До *законів війни* відносять:

закон залежності війни від її політичних цілей;

закон залежності війни від співвідношення економічних потенціалів;

закон залежності війни від співвідношення соціальних потенціалів;

закон залежності ходу та результату війни від співвідношення наукових потенціалів.

До законів збройної боротьби відносять:

закон протиборства деструктивних та конструктивних зусиль (максимальне враження супротивника при збереженні власних сил);

закон відповідності цілей засобам та силам, що маються у розпорядженні; закон зосередження переважаючих сил у найбільш вразливому місці бойових порядків;

закон стійкості бойового порядку;

закон взаємодії військ, та інші, які вивчає теорія військового мистецтва.

На основі законів війни та збереження боротьби розробляються принципи (основні положення) військового мистецтва та військового будівництва у державі.

Поняття миру і його змістовна характеристика. Дихотомічно протилежним війні явищем є поняття миру. Розуміння миру як абстрактного ідеалу приводить до того, що реальні шляхи до миру важко визначити. Намагання мислителів розглядати мир поза його конкретним соціально-економічним і політичним змістом породжує багато суперечностей. Для вияснення сутності і змісту миру важливе методологічне значення має його розуміння як продовження політики ненасильницькими засобами. Виходячи з такого підходу, *мир – це такий стан людського суспільства, за якого всі протиріччя розв'язуються без використання насильницьких заходів впливу в будь-якій формі*. Проте, мир, як ідеал, не може трактуватися просто як відсутність війни, це – відсутність будь-яких форм соціального насильства. Найважливішою його умовою є відмова від сили і загрози силою як інструменту зовнішньої політики.

Соціально-філософські аспекти безпеки суспільства. Важливішим засобом збереження миру в регіоні, державі, суспільстві є забезпечення безпеки. Сучасний етап розвитку людства характеризується процесами, що свідчать про наявність в ньому глибоких кризових явищ. Протягом останніх десятиріч XX ст. кількість воєнних конфліктів залишається на високому рівні, і за підрахунком фахівців складає 20 – 30 воєнних конфліктів щорічно. Значна частина їх носить етнічний і релігійний характер. В світі з'явились цілі регіони, що стали класифікуватись як конфліктно-небезпечні. Ситуація ускладнюється зростанням глобальних проблем. На думку ряду дослідників, людство опинилося перед реальною альтернативою – рішуче змінити парадигму діяльності або знищити себе і

біосферу. Розв'язання проблеми безпеки існування людства стало найважливішим завданням сьогодення.

Обов'язковою умовою нормального розвитку будь-якого суспільства є його усталеність і захищеність від негативних зовнішніх впливів, а також внутрішня соціальна стабільність, що зазначалось ще *Платоном* в таких працях як «Тимей» і «Держава». Багато філософів і політиків визначали безпеку як функцію держави, до них можна приличити *Т. Гобса, Н. Макіавеллі, Ф. Ніцше*. Але концептуально-теоретичні розробки ідеї сучасного розуміння безпеки були вперше сформульовані в «Законі про національну безпеку», прийнятому в США у 1947 р. В наступні роки «національна безпека» стала однією з базисних категорій загальної теорії міжнародних відносин і обов'язковим атрибутом політичних концепцій. Відомими фахівцями в області національної безпеки є американські дослідники Є. *Азар, Р. Джексон, Ч. Мур, П. Хат* та інші, які пов'язують це поняття з державою і воєнною безпекою. В сучасний час спостерігається тенденція в світовій політиці до створення регіональної, а в перспективі і глобальної системи безпеки.

Безпека існування людства, як соціуму, є загальнолюдським інтересом. Такому аспекту безпеки притаманні такі риси як: забезпечення існування людства, відповідність інтересам суспільного розвитку, загально-гуманістичний характер, вихід за рамки окремих націй, класів, держав, сприяння зміцненню єдності людства. Отже, центральною ланкою суспільної безпеки є життєво-важливі цінності і інтереси суспільства, які виступають об'єктами безпеки. Пріоритетними об'єктами забезпечення національної безпеки є особистість, суспільство та держава, які утворюють підсистеми безпеки. Суб'єктами забезпечення безпеки виступають міжрегіональні і регіональні організації, держави, соціально-політичні інститути, суспільство, громадяни.

Національна безпека визначається як захищеність життєво-важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація загальних та потенціальних загроз національним інтересам.

Таким чином, логіка побудови системи безпеки соціального об'єкту складається з визначення життєво-важливих потреб, інтересів і цінностей, виявлення потенційних і реальних їм загроз, створення механізму функціонування безпеки; коригування в процесі функціонування.

Національні інтереси України визнаються законом як життєво важливі матеріально-інтелектуальні і духовні цінності українського народу, як суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України ті її прогресивний розвиток.

Законом України про основи національної безпеки визначені *принципи забезпечення національної безпеки*:

пріоритет прав і свобод людини і громадянина;

верховенство права;

пріоритет договірних (мирних) засобів у розв'язанні конфліктів;

своєчасність і адекватність заходів захисту національних інтересів реальним і потенціальним загрозам та ін.

Таким чином, *забезпечення безпеки* – це засіб здійснення життєдіяльності об'єкту, що полягає у вчасному реагуванні на різноманітні загрози шляхом внутрішньої саморегуляції і взаємодії з джерелами загроз.

У відповідності з класифікацією загроз по об'єктах і напрямах розрізняють *сфери національної безпеки*, що в науковій літературі визначаються як види безпеки. Можна говорити про такі види безпеки як: зовнішньополітична, державна, воєнна безпека та безпека державного кордону, внутрішньополітична, економічна, соціальна та гуманітарна, науково-технологічна, екологічна та інформаційна.

Національна безпека – поняття багатомірне і як соціальне явище володіє безліччю параметрів. Але основу і стрижень національної безпеки складає державна і воєнна безпека країни.

Соціально-філософськи аспекти глобальної безпеки. Підтримання безпеки як глобального соціального явища є провідним чинником забезпечення миру на Планеті. Перехід на шлях безпечного сталого розвитку, на переконання мислителів, можливий лише на глобальному рівні з врахуванням інтересів усього людства. Безпека розвитку цивілізації стає пріоритетною перед безпекою кожної держави та їх союзів. Тому,

перехід на шлях сталого розвитку розглядається мислителями як шлях самозбереження через розв'язання глобальних причин, що не виключає розв'язання національних і регіональних проблем. Чинниками актуалізації ролі *інституту глобальної, або міжнародної безпеки* є:

по-перше, активізація організованих форм насильства на міжнародної арені, а саме: зростання чисельності озброєних конфліктів на етнічної і релігійної підставі. Вихід організованих форм насильства, таких як тероризм, піратство, торгівля людьми, наркобізнес, економічна приступність – на міжнародний і глобальний рівень організації;

по-друге, підвищення активності й поширення масштабів стихійних лих, екологічних, техногенних і гуманітарних катастроф.

Зміни ієрархії та поява нових загроз міжнародній безпеці, зниження національного статусу держав та підвищення ролі регіональних і глобальних структур безпеки, поглиблення системної кризи, на початку XXI ст. створило передумови трансформації інституту міжнародної безпеки, адаптації до викликів сучасності. *Провідна регулятивна роль інституту міжнародної безпеки полягає в інституціалізації й легітимації ціннісних основ міжнародних відносин через інституціональне закріплення відповідних норм у міжнародному праві та контролі за їх додержанням через моніторинг індикаторів сталого розвитку безпеки.*

Соціально-філософський аналіз трансформацій інституту міжнародної безпеки наводиться у працях *В. Абрамова, В. Владимирова, Ю. Воробйова, В. Горбуліна, В. Грубова, О. Данільяна, О. Дзьобаня, В. Кузнєцова, В. Мандрагелі, М. Панова*, та ін. У *трансформації аксіологічних основ інституту* міжнародної безпеки, пов'язаної з гуманітаризацією функцій, виокремлюють два основних етапи. Перший – пов'язують з Гельсінською угодою по безпеці й співробітництву в Європі (1975 р.), коли вперше було введено в обіг поняття неподільності простору безпеки, виділено *гуманітарну складову* політики безпеки («Soft security» – «м'яка безпека») та сформульовано основні принципи співробітництва на основі «довіри». Другій етап пов'язують зі Стамбульською хартією європейської безпеки (1999 р.), що запропонувала розв'язання проблем через комплексний механізм «довіри через компроміс». Вперше в документ про безпеку був включений розділ «*Людський вимір*», в якому було визначено роль

неурядових організацій в утвердженні прав людини, демократії та верховенства закону.

Як відомо, ООН надає гуманітарну допомогу країнам, що перенесли наслідки війн, громадянських конфліктів та інших надзвичайних ситуацій. Це надання екстреної медичної, продовольчої, матеріальної та правової допомоги населенню. Але, провідною метою ООН, на сучасному етапі, як відзначено заяві генеральної Асамблеї ООН від 15 грудня 2004 року, є подальше укріплення глобального руху на підтримку *культури миру*. У заяві було запропоновано урядам держав, неурядовим і релігійним організаціям, продовжувати розширювати діяльність щодо впровадження культури миру і ненасилля. Проте, в окремих випадках, передбачених Уставом ООН, коли державою порушується гуманітарне право і події всередині держави загрожують міжнародному миру і безпеці, застосовується гуманітарне право втручання у вигляді «гуманітарної інтервенції» або «*силового встановлення миру*». Це легітимне застосування сили співдружністю держав з метою запобігання і розв'язання громадянських і міжнародних конфліктів. У Резолюції ООН під назвою «Головні керівні принципи проведення операцій ООН з підтримання миру, включаючи місії спостерігачів ООН» сформульовано провідні принципи проведення операцій з підтримки миру.

В рамках ООН створено Бюро Координатора ООН по наданню допомоги у випадках стихійних лих (ЮНДРО), що сприяє урядам держав у вивченні, попередженні, прогнозуванні стихійних лих (екологічного, техногенного і бактеріологічного характеру) і боротьбі з ними. З метою зміцнення міжнародного співробітництва із забезпечення сталого людського розвитку і надання ресурсів для цього, була створена Програма розвитку ООН (ПРООН). Діяльність Програми спрямована на збирання і надання ресурсної допомоги в цілях людського розвитку, викоренення злиденності, створення робочих місць, відновлення природних ресурсів і навколишнього середовища, боротьби з епідемічними хворобами. За участю ПРООН був створений «Форум для раннього попередження і раннього реагування» (FEVER). Це незалежний консорціум міжурядових і неурядових організацій та академічних інститутів, основною функцією якого є створення, збирання і надання інформації, необхідної для раннього

повідомлення про виникнення конфліктів і надзвичайних ситуацій у світі. FEVER активно співпрацює з ООН, ОБСЄ та іншими структурами міжнародної безпеки над впровадженням стратегій раннього попередження і реагування, охоплюючи впливом практично всі нестабільні зони сучасного світу.

Реалізація провідних принципів міжнародної безпеки здійснюється за такими *напрямками*:

створення спільних зон миру, стабільності і стратегічного партнерства;

використання діалогу з питань безпеки і сталого розвитку, налагодження порозуміння між культурами, що ґрунтуються на різних національних і релігійних цінностях;

гуманітарного співробітництва на ґрунті легітимації і впровадження системи цінностей і норм міжнародного гуманітарного права і міжнародної безпеки;

загальної спрямованості на упередження надзвичайних ситуацій і стихійних лих шляхом системно організованого моніторингу безпеки і сталого розвитку країн та надання певної ресурсної та гуманітарної допомоги.

Отже, доцільно зробити висновок, що *інститут міжнародної безпеки утворює інституційну основу формування глобальної безпеки, спрямованої на попередження глобальних и екзистенціальних загроз існуванню людства.*

Висновки. Аналіз проблеми спрямованості людської історії дозволяє зробити висновок про складність і багатовекторність даного явища. Але визначаючим, сумарним вектором є висхідний рух людського розвитку до більш досконалих форм суспільної організації і суспільних відносин. Проте, цей рух відбувається в складних умовах глобальної кризи і глобальних загроз існуванню людства, коли мова йде про його виживання. Все це висуває проблему безпеки на планетарний, глобальний рівень. Безпека стає комплексною проблемою, розв’язання якої потребує виходу за національні й державні межі та створення глобальної і міжрегіональної системи безпеки.

Глибоке розуміння проблеми спрямованості людської історії та пов'язаної з нею проблеми безпеки має світоглядне і методологічне значення для формування наукового світобачення і професійних якостей майбутніх фахівців у галузі спеціального зв'язку і захисту інформації.

Тематика рефератів

1. Проблема критеріїв історичного прогресу у соціальній філософії.
2. Погляди на війну і мир в філософській думці.
3. Насильства в історії людства і теорія національної безпеки.
4. Глобальні загрози існуванню людства і глобальна безпека.
5. Війна та мир як стани суспільства.
6. Військова організація як соціальний інститут та елемент державного механізму.
7. Функції військової організації в суспільстві.
8. Сутність і характер законів війни.
9. Геополітична концепція походження війн.
10. Україна в інституціях європейської безпеки.
11. Європейська безпека в умовах викликів глобалізації.
12. Глобальні загрози XXI століття.
13. Воєнна сила як інструмент глобального менеджменту.

Питання до самоконтролю:

1. Розкрийте поняття історичного процесу.
2. Назвіть основні теоретичні погляди на спрямованість історичного процесу.
3. Охарактеризуйте поняття соціального розвитку, соціального прогресу і соціального регресу.
4. Назвіть і обґрунтуйте критерії соціального прогресу.
5. Розкрийте поняття соціального передбачення і прогнозування.
6. Сформулюйте визначення і назвіть типи насильства.
7. Сформулюйте визначення війни і розкрийте класифікацію війн.
8. Назвіть сучасні теорії суспільної ролі воєн в історії.
9. Назвіть основні параметри теорії національної безпеки держави.

Рекомендована література

1. Ананьїн В. О. Безпека України: актуальні проблеми та критерії оцінки : монографія / [Ананьїн В. О., Горлинський В. В., Пучков О. О. та ін.; за ред. В. О. Ананьїна]. – К.: ІСЗЗІ НТУУ «КПІ», 2013. – 238 с.
2. Ананьїн В. О. Безпека сталого розвитку України: побудова в умовах глобальних викликів: монографія / [Ананьїн В. О., Горлинський В. В., Пучков О. О. та ін.; за ред. В. О. Ананьїна]. – К.: ІСЗЗІ НТУУ «КПІ», 2009. – 272 с.

3. Гидденс Э. Последствия модернити / Энтони Гидденс // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С. 101-122.
4. Гор А. Земля на чаше весов. В поисках новой общей цели? / Альберт Гор // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С. 557-571.
5. Горлинський В. В. Філософія безпеки і сталого людського розвитку: ціннісний вимір. – К.: ПАРАПАН, 2011. – 387 с.
6. Згуровский М. З. Основы устойчивого развития общества: курс лекцій. – К.: НТУУ "КПИ", 2010. – 464 с.
7. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура / Мануэль Кастельс: [пер. с англ.]. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
8. Кастельс М. Становление общества сетевых структур / Мануэль Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С. 492-505.
9. Кинг А. Первая глобальная революция / А. Кинг, Б. Снайдер; [пер. з англ.]. – М.: Прогресс, 1991. – 293 с.
10. Луман Н. Реальность массмедиа / Никлас Луман; [пер. снем.]. – М.: Праксис. 2005. – 318 с.
11. Мандрагеля. В. Причина та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз: монографія / В. Мандрагеля. – К., 2003. – 216 с.
12. Мидоуз Д. За пределами допустимого: глобальная катастрофа или стабильное будущее? / Донелла Мидоуз, Деннис Мидоуз, Йорген Рандерс // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С. 572-595.
11. Моисеев Н. Н. Быть или не быть Человечеству? / Н. М. Моисеев. – М.: Прогресс, 1999. – 378 с.
12. Сталий розвиток суспільства: навчальний посібник / авт.: А. Садовенко та ін. – К.; 2011. – 392 с.
13. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії / Арнольд Дж. Тойнбі; [переклад з англ.]; у 2-х томах. – К.: Основи, 1995. Т. 2. [пер. з англ. В. Митрофанова, П. Таращука]. – 1995. – 406 с.
14. Тофлер Е. Третя хвиля / Е. Тофлер [пер. з англ.] – К.: Всесвіт, 2000. – 480 с.
15. Форрестер Д. Мировая динамика / Д. Форрестер; [пер. с англ.]. – М.: АСТ, 2003. – 379 с.
16. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М.: Республика, 1992. – 512 с.
17. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели созидания благосостояния / Френсис Фукуяма // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология; [пер. с англ.; под ред. В. Л. Иноземцева]. – М.: Academia, 1999. – 640 с.
18. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; [пер. с англ.]. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.

19. Цивілізація на роздоріжжі: пошуки філософсько-світоглядних орієнтирів [відп. ред. Лях В. В.]; Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К.: Заповіт, 1998. 93 с.
20. Чижевский Л. А. Колыбель жизни и пульсы Вселенной. // Русский космизм. Антология философской мысли. – М.,1993 – С. 317-327.
21. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Карл Ясперс; [сост. М. И. Левина, П. П. Гайденко; пер. с нем. М. И. Левиной]. – [2 изд.]. – М.: Республика, 1994. – 527 с.
22. Філософія і концептуальні засади наукового вивчення війни: монографія /В. І Абрасов, С. О. Гудков, І. Є. Печенюк та ін. – К.: НАОУ. 2007. – 236 с.
23. В. В. Серебрянников. Социология войны. – М.: «Ось-89» ,1999. – 320 с.
24. Панфілов О. Ю. Збереження гомеостазу суспільства в умовах ситемних трансформацій: силовий аспект: монографія. . – Харьків: Майдан, 2007. – 360 с.

ТЕМА 9
ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ В ФІЛОСОФІЇ

§ 1. Філософія про сутність людини. Комплексний характер антропосоціогенезу.

§ 2. Філософське усвідомлення проблеми життя і смерті людини та безпеки існування людства.

§ 3. Збереження існування людства як проблема екзистенціальної безпеки.

Основні поняття: філософська антропологія, концепції походження людини, антропосоціогенез, людина, індивід, індивідуальність, особистість, структура особистості, духовний світ особистості, соціально-рольовий статус, соціальний тип особистості, сенс життя, життєва позиція, евтаназія, патерналізм, антипатерналізм.

Вступ. Проблема людини як унікального творіння Всесвіту належить до «вічних» філософських проблем, оскільки будь-яка філософська традиція в основі свого змісту має відносини між людиною та Всесвітом, ставлення людини до себе і до світу. Дослідження людини як особливої філософської теми зумовлено потребою в цілісному, комплексному підході до даної проблеми, який інтегрує знання всіх наук про людину в єдину систему.

Намагання науково розв'язати проблему стало причиною появи і розвитку *філософської антропології* як системи філософських знань про походження, сутність і існування людини, започаткованої *М. Шелером* і *О. Касманом* та розвинутої у теоріях *Г. Плеснера, Е. Ротхакера, А. Гелена, Е. Кассирера, О. Больнова*. Філософська антропологія стала спробою, шляхом узагальнення новітніх досягнень гуманітарних наук про людину – антропології, етнографії, етнології, психології, соціологи на світоглядних засадах філософії життя, неокантіанства, феноменології, екзистенціалізму, з'ясувати самобутність людини, специфічність засад її буття, а також роль та місце у системі соціальних зв'язків у суспільстві.

Отже, метою цієї теми є системне і обґрунтоване розкриття філософських знань про походження, сутність та існування людини, з'ясування суті, структури, змісту і типології особистості, ознайомлення з концепціями походження людини, проблемою життя і смерті людини, сенсу існування людини та людства.

§ 1. Філософія про сутність людини. Комплексний характер антропосоціогенезу

Вихідна в логічному відношенні для філософії проблема – це проблема душі і тіла або сучасною мовою – психофізіологічна проблема. Але в той же час корінне питання про природу людини, яка на протязі багатовікової історії людської культури має два вирішення – матеріалістичне і ідеалістичне.

Первісним, початковим уявленням про співвідношення душі і тіла був анімізм, який виник у міфологічний період. Людина уявлялась як з'єднання двох діаметрально протилежних початків – тіла й душі. Тіло – матеріальна протяжна субстанція, яка має низку фізичних властивостей, кінцева у часі і просторі, пасивна сама по собі. Душа – особлива субстанція, яка має протяжність, але динамічна у часі, вона одухотворяє тіло і безсмертна. Подібні уявлення, які виникли у багатьох народів відносно незалежно, виявились витоками багатьох елементів культури – філософії, релігії, поезії, міфології.

Концепції походження й сутності людини. В історії філософії багато різних концепцій походження й сутності людини, але все ж їх можливо звести до декількох груп: *релігійно-міфологічні, науково-еволюційні* й *теософсько-космологічні* гіпотези. Найбільш яскраве вираження перша група концепцій найшла в системі християнського світогляду. У відповідності з ним, людина – створіння Бога «за своїм образом та подібністю». Людина володіє душею та її храмом – тілом. У той же час, тіло, яке у своїх низинних, плотських пристрастях, переважає над високим, духовним початком у людині, протиставляється духу як матеріальна і гріховна плоть. Звідси постійне прагнення людини до звільнення від матеріальних вад, очищення і створення щирого храму душі, шляхом посту й приборкання плоті з – однієї сторони, і підвищенні своєї духовності

богоугодними справами й молитвою – з іншої. Найбільш значимий вклад у обґрунтування цієї концепції внесли такі філософи-теологи як *Тома Аквінський*, *Ориген, Августин, Ісак Сирин, Пико дела Мірандола* та ін. Перший систематичний досвід філософського обґрунтування православного вчення про людину був розроблений *В. Несмеловим* (1863 – 1937) у 2-х томній праці «Наука про людину» (1903р.).

Значне місце проблемі душі й тіла приділяли у своїй творчості *В. Соловйов, М. Бердяєв* та інші російські й українські філософи. Ґрунтуючись на релігійних догматах сотворіння людини Богом, теологічні концепції основну увагу приділяють проблемам душі та її удосконаленню, духовності людини, взаємовпливу духовного й тілесного в людині. Релігійні постулати в цьому напрямі довгий час стримували науковий пошук. Але суть цього стримування була не в «реакційній ролі релігії», як вважалось до недавнього часу, а в тому, що питання походження людини не може бути вирішене раз і назавжди виключно науковим способом. Наукові пізнання завжди обмежені часом та певними методами, до того ж вони стримуються неможливістю досягнення абсолютної істини в науці. Ось чому залишається певна частина непізнаного наукою, що потребує світоглядного сприймання, в тому числі й філософської інтерпретації.

Наукові концепції походження й сутності людини в основному базуються на еволюційній теорії Дарвіна, згідно якої, людина виникла як прямий спадкоємець первинних форм життя на землі внаслідок природного відбору живих організмів. І хоча антропологи все ще стурбовані пошуками «відсутньої ланки» в ланцюгу біологічної еволюції від мавпоподібного предка людини до «Гомо сапієнс», а біологи не можуть підтвердити можливості переходів між родами й видами тварин, еволюційна теорія є найбільш визнаною і обґрунтованою у науковому світі.

На базі еволюційної теорії й виникла концепція *антропосоціогенезу*. Антропосоціогенез (перетворення гомінідів на людей) – процес тривалий, багатоактний, який складає приблизно 3 – 3,5 млн. років. Він складається з двох діалектично пов’язаних процесів: *антропогенезу* – становлення людини й *соціогенезу* – становлення суспільства.

Важливу роль в поясненні спільного сенсу антропогенезу грає трудова гіпотеза, яка розвинута представниками матеріалістичного бачення історії. Ця гіпотеза знайшла визнання у багатьох антропологів, які виступили проти ідеалістичних концепцій становлення людини. Найважливіша риса антропосоціогенезу – його комплексний характер. Тобто становлення людини розглядається як результат цілого комплексу передумов й різноманітних факторів. Тому, невірно було б стверджувати, що спочатку виник труд, потім людина, потім суспільство. Труд ми повинні розглядати в якості однієї з центральних ланок з усієї сукупності інших факторів: мови, мислення, спілкування тощо. У відповідності з теорією антропосоціогенезу, труд виявився вирішальною умовою становлення людини. Саме в труді людина постійно змінює умови свого буття, перетворюючи їх відповідно до своїх потреб, створює світ матеріальної й духовної культури.

Стрижнем й основною ознакою людської виробничої діяльності є виготовлення знарядь праці. Науковці розрізняють такі *історичні види трудової діяльності* людини, що впливають на розвиток людини.

По-перше, *знарядійно-пристосувальні дії*, характерні для дріопітека і австралопітека. Така діяльність характеризується систематичним використанням предметів у якості знарядь здобуття їжі. В наслідок цієї діяльності встановлюються найпростіші зв’язки між предметами, з’являються форми «ручного мислення».

По-друге, *трудова діяльність людини, що формується*, яка характерна для пітекантропа. Діяльність такої людини характеризується створенням найпростіших знарядь праці та систематичною знарядійною діяльністю. Завдяки такої діяльності відбувається зміна анатомії людського мозку, збагачення мозку інформацією, та пришвидшується розвиток мозку.

По-третє, труд людини сучасного типу – кроманьйонця. Така діяльність характеризується застосуванням штучних знарядь, розподілом праці. Відбувається формування абстрактного, понятійного мислення, розуму людини.

Одне з визначень людини, що належить *Б. Франкліну* стверджує, що людина – це тварина, яка створює знаряддя праці. Труд неможливий у одиничному прояві і з самого початку виступає як колективний,

соціальний. Розвиток трудової активності глобально змінив природну сутність предків людини. У соціальному відношенні труд сприяв формуванню нових соціальних якостей людини: мови, мислення, спілкування, переконань, ціннісних орієнтувань, світогляду. В психологічному відношенні труд сприяв перетворенню інстинктів у контексті їх підпорядкування розуму. Все це означало появу нового біологічного виду – «Гомо сапієнс», котрому передували «Гомо хабіліс» – «людина подібна» та «Гомо еректус» – «людина прямоходяча».

Щодо космологічних теорій походження й сутності людини, то вже у філософських системах Давньої Індії, Давнього Китаю й античності людина виступає як мікрокосм й складова частина макрокосму та відображає у собі весь світопорядок. На синтезі давньо-східних вчень християнства й міфології Давнього Єгипту збудували свої антропософські системи *Р. Штейнер* (*1861 – 1925*), *С. Блаватська* (*1831 – 1891*), *Є. Реріх* (*1879 – 1955*).

Розгорнуту концепцію космічного походження феномену людини дає *Тейяр де Шарден*, який поклав початок й дав своє ім'я цілому філософському напряму в поясненні феномену людини. Оригінальні теорії походження й сутності людського феномену розробили російські філософи-космісти *К. Ціолковський* (*1857 – 1935*), *Н. Федоров* (*1828 – 1903*), *Е. Ільєнков* (*1924 – 1979*).

Не зважаючи на багатоваріантність гіпотез походження й сутності людини, центральним стрижнем залишається питання про співвідношення біологічного й соціального. Отже, *людина – це родове поняття, що відображає риси, які притаманні усьому людському роду, єдність його біологічних і соціальних властивостей*. Спільними людськими рисами є: характерна біологічна організація, мова, спілкування, здатність до праці, до сприймання й вироблення соціального досвіду, розумова діяльність та ін.

Отже, людина, як сукупність суспільних відносин, є істотою соціальною, разом з тим, як частина природи, як найвищий ссавець, людина – істота біологічна. Ось так характеризує її біологічну сторону *Д. Еттенборо*: «Вийшовши з тваринного світу, «людина розумна» й досі залишається одним з його членів, хоча має особливий статус. Царство

тварин, підцарство багатоклітинних, розділ двосторонньо-симетричних, тип хордових, підтип хребетних, група щелепноротих, клас ссавців, загін приматів, підзагін мавп, надсімейство людиноподібних, сімейство – люди з єдиним сьогодні існуючим видом «Гомо сапієнс» – ось скромне місце, котре займає людина на полиці багатомільйонної бібліотеки видів живої природи».

Як і кожен біологічний вид, «людина розумна» характеризується певною сукупністю видових ознак (анатомічних, фізіологічних, біологічних). Різновид цих ознак, які залежать від особливостей середовища існування, виражаються поняттям раса. Те, що людина входить одразу до двох світів – світу суспільства та світу природи, породжує чимало проблем, які пов'язані з поясненням самої природи людини. Ще *Аристотель* говорив, що людина – це «політична тварина», підкреслюючи тим самим наявність в людині двох початків – біологічного і соціального. Проблема ж полягає в тому, який з цих початків є домінуючим?

Будь-яка категорична відповідь не відповідає дійсності. Організм та особистість – дві нероздільні сторони людини. Як біологічний організм людина нерозривно пов'язана з природою, підпорядковується її законам, а своїм особистим рівнем він звернений до соціального буття, до суспільства, культури. Отже, людина має нібито два виміри. Біологічна сторона обумовлена головним чином спадковим, генетичним механізмом. Соціальна ж сторона формується в суспільстві. У різних концепціях про співвідношення біологічного й соціального в людині можна виділити два основних полюси: біологізаторські концепції чи панбіологізм; соціологізаторські концепції чи пансоціологізм.

Біологізаторські концепції абсолютизують роль природних, біологічних початків у людині. До них відносяться расизм, який виходить з того, що в головному, суттєвому, природа людини визначається його расовою приналежністю. Інша біологізаторська течія – *соціал-дарвінізм*. Спираючись на вчення Дарвіна про природній відбір, робиться висновок про те, що представники вищих класів займають провідне місце в суспільстві, оскільки найбільш високо розвинуті в силу природного

відбору. Обґрунтовується агресивність людей як вроджена якість, переносяться інші форми поведінки тварин на суспільство.

Концепція «соціобіології» Е. Уілсона (н. 1929), розглядає людину очима зоолога, який, немов з іншої планети, складає каталог земних тварин. І звідси вже соціальні науки розглядаються як спеціальні розділи біології. В протилежність біологізаторським – *соціологізаторські концепції* все біологічне розглядають як щось другорядне, чим можна знехтувати в інтересах суспільства, в них людина лише пасивне відображення соціальних відносин – гвинтик соціального механізму, який завжди можна замінити іншим.

Біологічні можливості людини далеко не безмежні – існують визначені межі зовнішніх умов, за межами яких біологічна організація людини піддається незворотнім змінам та руйнуванню. Бурхливий розвиток науково-технічного прогресу спричинив появу різноманітних засобів, які пригнічують, деформують біологічні основи людини. Ніколи раніше середовище мешкання людини не було так насичене іонізуючими випромінюваннями й забруднене хімічними речовинами, які є шкідливими для самої людини і вкрай небезпечними для майбутнього, оскільки активізувався мутаційний процес, викликаний викидами Чорнобильської АЕС, зріс його негативний вплив на спадковість людини. Не випадково в наш час однією з глобальних проблем стала проблема збереження людини як біологічного виду. Це змушує багато в чому переосмислювати проблему співвідношення біологічного та соціального в людині.

Отже, в чому полягає зміст сутнісної сторони поняття людини? За найбільш усталеними на сьогоднішній день поглядами філософів саме соціальна сторона людини і відокремлює її від тваринного світу, внаслідок чого вона набуває характеру сутнісної сторони людини.

Отже, *людина – це природно-соціальна істота, якісно особливий ступінь розвитку біологічних організмів, здатних до свідомої саморегуляції, суб'єкт суспільно-історичного процесу*.

Сутність, зміст і структура особистості. Соціальна сторона людини визначається поняттям особистості. При вивченні особистості об'єднуються зусилля спеціалістів багатьох дисциплін: психології, соціології, етики, педагогіки та ін. Філософія ж повинна інтегрувати

результати цієї діяльності шляхом узагальнення знань і розробки основних моделей особистості, методологічного апарату її дослідження. Проблема особистості, її взаємозв'язок із суспільством є методологічною основою виробу соціальної політики держави, її уряду, усієї системи політичних установ, соціального та політичного керівництва. У спеціальному, професійному аспекті розробка цієї проблеми має суттєве значення для обґрунтування соціальної програми, а також культурної і виховної роботи в підрозділах Держспецзв'язку України. Врахування філософських знань про особистість є первісною умовою для характеристики людини як індивідуального феномену у філософії. Для характеристики людини використовується ряд термінів. Найважливіші з них – індивід, індивідуальність та особистість.

Термін індивід вживається для позначення окремої людини в якій унікально сполучаються загальнолюдські риси (біологічні й соціальні) та одиничні (біофізичні й психологічні) якості. Отже, поняття індивіда по відношенню до поняття людини необхідно розглядати як діалектику одиничного й загального. Поняття особистості тісно пов'язане з поняттям «індивідуальність» – кожна особистість індивідуальна. *Індивідуальність – це природні задатки, психічні властивості людини (властивості його пам'яті, уяви, темпераменту, характеру) в усьому розмаїтті людських якостей та її життєдіяльності*.

Індивідуальне забарвлення має і весь зміст свідомості: погляди, переконання, уявлення, судження, думки – містять у собі щось «своє», індивідуалізовані потреби та запити кожної окремої людини. Отже, поняття індивідуальності акцентує увагу на тому особливому, специфічному, що відрізняє дану людину від інших людей. З уявленням про розвинуту індивідуальність пов'язується наявність різноманітності соціальних якостей, які надають людині справжню неповторність. Багато вміти і не бути професійно обмеженим, з'єднувати у своєму занятті різні дарування і володіти здібністю у разі необхідності швидко оволодівати іншими видами діяльності – мабуть, найбільш яскравий вираз індивідуальної розвиненості.

Якщо поняття індивідуальності підводить діяльність людини під міру своєрідності й неповторності, багатосторонності і гармонійності,

природності й невимушеності, то поняття особистості підкреслює в ній творчо-вольовий початок. Індивід тим більше заслуговує право називатися особистістю, чим ясніше усвідомлює мотиви своєї поведінки й чим суворіше її контролює, підпорядковуючи єдиній життєвій стратегії.

Поняття особистості і людини за своїм обсягом співпадають, але коли ми вживаємо поняття особистості, то маємо на увазі її виключно соціальні якості. Первісно слово «особистість» означало маску актора античного театру. Потім стало вживатися для позначення ролі актора – «персонаж». В подальшому слово «особистість» використовували для людського індивіду, який виконував соціальну роль.

Отже, особистість – це окремий людський індивід, який є носієм конкретних суспільних відносин і виконує визначені соціальні функції. Особистість – це конкретний вираз сутності людини, тобто конкретна сукупність соціально-значимих рис, які формуються і реалізуються у визначеній системі суспільних відносин і діяльності. Таким чином, у понятті «особистість» фіксуються передусім соціальні ознаки, які властиві визначеному типу людей й виражені у своєрідній індивідуальній формі. Тобто, говорячи про особистість, ми маємо на увазі її виключно соціальні якості.

Коли з'являється особистість? Процес виникнення особистості виступає як процес перетворення біологічно заданого матеріалу силами соціальної дійсності. Оскільки тіло немовляти з перших хвилин включено у сукупність людських відносин, потенційно воно вже особистість. Потенційно, але не актуально, бо інші люди відносяться до нього по-людськи, а він – ще ні. Тобто, ці відношення однобічні з точки зору людського характеру. Дитина ще тривалий час залишається тільки об'єктом людських дій, не являючись їх суб'єктом. Особистістю – соціальною одиницею, носієм соціально-людської діяльності, дитина стає лише тоді, коли починає сама, усвідомлено, цю діяльність здійснювати. Отже, особистість і виникає лише тоді, коли індивід починає самостійно і свідомо, як суб'єкт, здійснювати зовнішню діяльність за нормами та еталонами, які задані ззовні культурою.

Розкриваючи сутність особистості, маємо підкреслити, що в ній проявляються суспільні відносини і функції людей, особистість виступає

суб'єктом пізнання та перетворення світу, прав, обов'язків, етичних, естетичних та всіх інших норм. Особистість через це – завжди соціально розвинута людина. Зміна суспільних відносин багато в чому визначає зміну особистості.

Сутність особистості виражається в ряді взаємопов'язаних елементів, що в єдності утворюють *структуру особистості*. Структурними складовими особистості є духовний світ особистості, її соціальна структура особистості, що характеризується її соціально-ролевим статусом, психологічна структура й біогенетичні задатки. При цьому основою і формуючим стрижнем є духовний світ особистості. *Духовний світ особистості* являє собою особливу, індивідуальну, неповторну форму функціонування духовного життя суспільства. Духовне життя – це процес реалізації людьми своїх світоглядних установок, цілей, що усвідомлюються ними та сенсу життя. З точки зору змістовної характеристики духовний світ містить у собі усі рівні та структурні елементи суспільної свідомості, усі основні особливості духовного життя суспільства. Але духовний світ особистості – це не просто частинка суспільної свідомості. Це відносно самостійна система. Структура і зміст суспільної свідомості є тією основою, фундаментом, на якому формується духовний світ особистості, при цьому увага акцентується на особливостях реалізації особистістю своїх світоглядних настанов, реалізації усвідомлення людиною своєї сутності.

Інструментом формування духовного світу особистості, а також одним з його додатків є індивідуальна свідомість, яка містить у собі: знання, розум, як здібності до самостійного мислення; емоційне-чуттєве оціночне сприймання, волю. У процесі життєдіяльності у людини відбувається неперервне накопичення, поглиблення знань про оточуючий світ. Відбувається систематизація, узагальнення і відбір найбільш значимих для людини відомостей про світ і про себе. В цьому процесі життєво важливі знання перетворюються у притаманній особистості спосіб бачення, розуміння, спосіб оцінки явищ дійсності, котрий визначає специфіку відношень до світу і до себе, особливості життєдіяльності. Іншими словами, відбувається не тільки відбір необхідних знань, але й

життєвих переконань, які визначають характер усвідомлення особистістю свого місця в світі і відношення до нього.

Інтегрованим виразом духовного світу особистості є світогляд, котрий являє собою узагальнене знання про людину і світ, ставлення до нього і свого місця у світі, норми, цінності, ідеали. Світогляд не зводиться тільки до знань, а виступає як своєрідний внутрішній імператив, регулятор, який визначає спосіб бачення людиною світу і себе у ньому. На підставі життєвого досвіду світогляд трансформується у життєву позицію особистості, котра представляє собою основану на світоглядних установках та на життєвому досвіді готовність до дій. Реалізація життєвої позиції в діяльності виконується за допомогою волі, яка являє собою здатність людини свідомо мобілізувати всі фізичні та духовні сили на досягнення цілей. Сферою й способом реалізації духовного світу особистості, її життєвої позиції, є соціальна активність.

Тобто духовний світ особистості, будучи нерозривно пов'язаним з духовним життям суспільства, характеризує особистість з точки зору її змісту, ставлення до оточуючого світу, до інших людей, до себе, і виражається в її соціальній активності. Оскільки інші елементи структури особистості докладно вивчаються соціологією, психологією та анатомією, ми розкриємо їх стисло.

Соціальна структура особистості відображається її соціально-рольовим статусом, що визначає положення особистості у системі суспільних відносин (соціальний статус) і сукупність соціальних функцій, що виконує особистість (рольовий статус), тобто політичних, професійних, наукових, сімейно-побутових та інших функцій. *Психологічна структура особистості* включає в себе такі елементи як воля, почуття, емоції, темперамент, здібності, характер. При цьому характер є психологічним стрижнем людини, який стабілізує соціальні форми активності особистості. Біогенетичні задатки, які передаються спадковим чином, виступають в якості основи формування психологічної структури особистості.

Соціальний тип особистості та соціалізація. Різноманітні сполучення елементів структури особистості утворюють соціальний тип особистості. Процес включення індивіда в систему суспільних відносин і

формування у нього соціальних якостей отримав назву соціалізації. Він представляє собою історичний процес засвоєння й подальшого розвитку індивідом соціально-культурного досвіду у формі знань, трудових навичок, етичних норм, цінностей, традицій, що накопичуються і передаються від покоління до покоління. При цьому соціальні якості особистості формуються не в результаті автоматичного впливу соціального середовища, а як підсумок складної взаємодії зовнішнього впливу на особистість з її суб'єктивним світом, підсумок внутрішньої роботи самої особистості.

Таким чином, *соціальний тип особистості – спосіб здійснення людиною різних видів діяльності, певна сукупність властивостей особистості, яка виражає приналежність індивіда до соціальної групи*.

Конкретний тип особистості виражає характерні риси певного суспільства, класу, релігії, нації, соціальної та професійної групи та ін. Особистість фахівця, військовослужбовця Держспецзв'язку є особливим соціально-професійним типом. В його особистості цивілізаційні, соціальні, національно-етнічні та службово-професійні, військові риси знаходяться у єдності та взаємозв'язку. Таким чином, знання філософських проблем, що відображають сутнісну, особистісну сторону людини, дозволяє особам керівної ланки Державної служби науково підходити до визначення шляхів формування особистісного рівня підлеглих військовослужбовців, враховуючи весь комплекс факторів, які впливають на формування особистості в суспільстві.

§ 2. Філософське усвідомлення проблеми життя і смерті людини та безпеки існування людства.

Важливою проблемою, яка виникає на перетині біологічного й соціального в людині є проблема життя і смерті та питання про сенс життя.

Погляди на сенс людського життя в історії філософської думки. Традиція морально-філософських роздумів про смерть та безсмертя людини зародилась в стародавності і отримала різні інтерпретації у сучасній філософії. В давньоєгипетських віруваннях, буддизмі, даосизмі у давньогрецьких ідеалістичних філософських системах, особливо у Сократа та Платона, спроби морально здолати страх смерті пов'язувались з

постулатом «загробного життя», «безсмертя душі». Стоїцизм, який багато приділяв уваги цій «вічній» темі, більше акцентував увагу на смиренності перед неминучістю смерті, не виявляючи відносно неї ні страху, ні відрази, оскільки вона – одна з функцій природи. Звертаючись до питання про смерть, Сенека вважав, що вона настільки страшна, що завдяки їй ніщо для нас не страшне. Певні елементи стоїцизму та давньогрецької філософії про смерть людини та безсмертя душі увібрало в себе християнство, втіливши їх у догматі про безсмертя душі та «диві воскресіння», що приносило утіху віруючим людям.

Більш послідовно цю проблему вирішували французькі матеріалісти XVIII ст. Але багато ідей хоча і руйнували християнське віровчення про смерть та безсмертя людини, мали в собі немало позитивних підходів, особливо у розгляді духовно-моральних аспектів цієї проблеми. Для філософії нового часу характерним є наявність різних думок про вирішення цієї проблеми, що обумовлено розходженням самих філософських шкіл та напрямів. У середину своїх філософських побудов проблеми життя і смерті ставить екзистенціалізм представлений у працях *Ж. Сартра, К. Ясперса, А. Камю*. Представники цієї течії апофеозом існування людини вважають момент переходу до смерті – пограничну ситуацію, коли перед людиною розкривається уся велич життя.

Оригінально розробляли проблеми життя і смерті, сенсу життя російські філософи, мислителі *В. Соловйов, Л. Толстой, Ф. Достоєвський*, російські космісти *Е. Ціолковський, М. Федоров*. Послідовно проведений філософський матеріалізм заперечує будь-яку можливість особистого фізичного безсмертя для людини, не залишає йому надії на «загробне життя», тим самим позбавляє можливості втіхи, хоча б ілюзорної. Тому, продумано приймаючи до осмислення матеріалістичний світогляд, людина робить важкий крок, який потребує особистої мужності та сили духу. Важкість цього кроку збільшується ще й тим, що накопичений людством моральний досвід довгий час осмислювався в рамках релігійних систем, а моральні цінності впирались посиланнями на суд та віддяку після смерті. Тобто матеріалістична філософія не знімає питання про сенс людського життя, про смерть та безсмертя, але переводить його з позиції індивідуального безсмертя на ціннісний рівень суспільного буття.

Питання про сенс життя людини тісно пов’язане з усвідомленням специфіки людини як біологічної істоти, її природи й сутності. В кожну епоху перед суспільством постають певні задачі, розв’язок котрих безпосереднім чином впливає на усвідомлення людиною сенсу свого життя. Оскільки змінились матеріальні умови життя людей, їх соціальні й культурні запити, класова структура суспільства, то змінились і уявлення людей про сенс життя. І все ж нерідко приймалися спроби визначити деякий довічний сенс життя, однозначний для всіх людей і для всіх часів. Крім традиційно-релігійного уявлення, як підготування до потойбічного життя, висувалися тлумачення сенсу життя з позицій абстрактних чеснот – служіння істині, добру або максимального задоволення біологічних потреб людини в її прагненні насолоди. Сенс життя з екзистенціально-песимістичних позицій тлумачився з ідеї, що людина народжується для страждань і смерті.

Однак, потрібно розуміти, що поняття сенсу життя не є щось заздалегідь визначене людині вищими силами. Творцем сенсу життя є сама людина. В міру розвитку людства сенс життя зазнає певних змін. Та й в окремій людині він зазнає змін з віком. Історія свідчить, що представники різних класів, соціальних груп розуміли сенс життя по-різному, відповідно до потреб і цілей, обумовлених їх життєвими позиціями. Самоствердження особистості в умовах протиборства приватних інтересів здійснюється, насамперед, шляхом володіння грошима, речами, інформацією і владою. Ідея універсального духовного розвитку людини, пошуки великих гуманістичних ідеалів і цілей витісняються гонкою споживання, придбання. Рекламується мета: людина – споживаюча істота. Протиріччя між технічною оснащеністю, матеріальним достатком і відсутністю високих ідеалів у визначених умовах породжує дисгармонію душі, апатію, песимізм щодо сенсу людського існування.

Разом з тим історія і сучасна суспільна практика багаті прикладами такого розуміння сенсу життя, коли люди не пристосовуються пасивно до стихійних закономірностей суспільного розвитку, а бачать сенс життя в тім, щоб змінити існуючий стан справ відповідно до ідеалів і цінностей, що забезпечують їм найбільш повноцінне життя. Отже, пошуки сенсу життя

можна визначити як постійний процес морально-практичної орієнтації особистості.

Сенс життя людства розкривається в різноманітних видах діяльності – у праці, вихованні, сімейному житті, у науці, літературі, мистецтві, в активній суспільній діяльності при реалізації своїх ціннісних орієнтацій. Ціннісні орієнтації – це важливий елемент внутрішньої структури особистості, її світогляду, що виражається в спрямованості її потреб і інтересів у результаті вільного оцінного вибору соціально значимих предметів. Ціннісна орієнтація забезпечує стійкість особистості, послідовність визначеного типу поведінки та діяльності.

Основним змістом ціннісних орієнтацій особистості є її політичні, світоглядні, моральні переконання, принципи поведінки. Більш докладно проблема ціннісних орієнтацій і цінностей буде розглянута в наступній темі. Отже, можна зробити висновок, що правильне розуміння сенсу життя складається тоді, коли людина здатна розрізняти справжні і помилкові цінності, усвідомити безглуздість життя лише для самого себе, тобто тоді, коли прагне домогтися особистих успіхів у руслі суспільних інтересів, а особисте щастя перетворюється у процесі діяльності на загальне благо. Найбільш глибокий сенс життя людини в тім, щоб усебічно розвивати свої здібності, реалізуючи їх у діяльності на благо людей.

У якому ступені сенс життя людини залежить від її ставлення до світу, найбільш яскраво було розкрито *Л. Толстим*, якій писав: «Людина може розглядати себе як тварина серед тварин, що живуть сьогоднішнім днем, вона може розглядати себе і як частину родини, і як члена суспільства, народу, що живе віками, може і навіть неодмінно повинна (тому що до цього її нестримно вабить розум) розглядати себе як частину усього нескінченного світу, що живе нескінченний час. І тому розумна людина повинна була зробити і завжди робила, по відношенню до нескінченно малих життєвих явищ, що можуть впливати на її вчинки, те що в математиці називається інтегруванням, тобто встановлювати, крім відношення до найближчих явищ життя, своє ставлення до усього нескінченного за часом і простором світу, розуміючи його як одне ціле».

Отже, реалізація сенсу життя відбувається через суспільство, як збіг єдиного і загального, інтересу індивіда, людини й інтересів суспільства,

при цьому, призначення всякої людини – всебічно розвивати усі свої здібності, внести особистий вклад в історію, у прогрес суспільства, його культуру. У цьому і полягає сенс життя людини. І чим вище рівень суспільства, тим повніше воно забезпечує реалізацію кожної конкретної людини. Сенс життя міститься у самому житті, в його вічному русі як становлення самої людини. Саме в ньому розкривається вічне діалектичне протиріччя між неминучістю біологічної смерті людини і безсмертям людства як роду.

Тривалість життя як філософська проблема. *І. Кант* писав, що тільки людина як мисляча істота своїм розумом сама визначає для себе цілі, може бути ідеалом краси, межею досконалості. Такий підхід обумовлює необхідність розкрити проблеми тривалості життя людини як основної загальнолюдської цінності і можливості її продовження.

У сучасних концепціях затверджується ідея про можливість і необхідність досягнення за допомогою науки максимальної тривалості біологічного життя людини. Відомі різні наукові напрямки, що вивчають можливість штучного продовження життя (трансплантація, технологія біоніки, кріобіологія, генна інженерія). Лунають заяви про те, що людство стоїть на порозі нової ери, коли воно перетвориться з виду Гомо-сапієнс на вид Гомо-лонгес – наддовгожителів. Але для чого людині треба довше жити? Чи всі цього хочуть? Де міра людського життя (з точки зору гуманізму, етики, біології, соціології)?. Безумовно, така міра тісно пов’язана з оптимальною реалізацією сутнісних сил людини, максимальним розкриттям його можливостей.

З проблемою оптимальної тривалості людського життя пов’язана ще одна проблема, із приводу якої в останні час у пресі розгорнулися широкі дискусії – «право на смерть». Грецьке походження слова «евтаназія» (легка смерть, безболісна кончина) служить підтвердженням, що ця проблема обговорювалася здавна. Але проблема небагато ширше простого перекладу слова, яке містить у собі питання: «що краще: швидка, але легка, безболісна смерть чи болісна, проте тривала?». Питання загострюються тоді, коли воно стосується безнадійно хворих людей, що страждають від болю. Як повинен вчинити лікар, якщо сам хворий просить припинити його муки за допомогою ін’єкції, чи вимкнення апаратури?

Тут і повинна прийти на допомогу етика – наука про мораль, про те, як правильно чинити, як жити. У літературних колах обговорюються два основних напрямки в цій дискусії. Один ґрунтується на волі людини, й отже допускає евтаназію – *антипатерналізм*. Інший доводить неприпустимість евтаназії ґрунтуючись на ідеях недоторканності і святості людського життя – *патерналізм*.

§ 3. Збереження існування людства як проблема екзистенціальної безпеки

Проблема екзистенціальної безпеки, що викликана стурбованістю людства загрозами існуванню Земної цивілізації, є однією з актуальніших для сучасного суспільства. Осмислення глобальних проблем сучасності, стурбованість негативними наслідками нестримного науково-технологічного прогресу, загроза ядерного апокаліпсису заклали гносеологічні передумови формування актуальної філософської проблеми – *екзистенціальної безпеки як феномену колективної свідомості і передумови збереження існування людства*.

Про непродуктивність попереджувальних мер, що спираються лише на організаційно-технологічні і військово-силові методи, які реалізовуються у рамках програм глобальної і регіональної безпеки, свідчать зростаюча динаміка і масштаби екологічних, техногенних і гуманітарних катастроф, розширення зон нестабільності на планеті. За висновками науковців основним джерелом сучасних загроз людству є людське мислення. Тобто джерело глобальних загроз набуває антропогенного характеру. Тому вирішення цієї проблеми, за переконанням мислителів, можливо лише через духовне оновлення людини, перебудову її свідомості і поведінки на основі переосмислення провідної системи цінностей і ідеалів. Саме цей підхід і застосовується як провідний у розв’язанні проблем екзистенціальної безпеки.

Своїми коріннями становлення екзистенціальної безпеки заглиблюється у міфологічну і релігійну свідомість і відповідні концепти, що утворює підстави для її осмислення як феномену свідомості. Теоретичними основами, що дозволяють розглядати екзистенціальну безпеку як феномен міфологічної та релігійної свідомості є напрацювання

представників культурологічного напряму філософії, що досліджували міфологію. Розроблена *Е. Касирером* (*1874 – 1945),* символічна теорія міфу дозволяє розглядати міфологічні уявлення як систему символів, що об'єктивують почуття, емоції, переживання людини стосовно загроз її існуванню й які утворюють смислове поле екзистенціальної безпеки. *Т. Манн* зауважував, що міф, або архетип виступає як первісний зразок, вихідна форма буття, позачасова схема, стародавня формула в яку вкладається життя. В термінах цієї мови міфологічна свідомість моделює, класифікує та інтерпретує світ, суспільство, людину стосовно безпеки існування. В такому контексті міфологічні уявлення про безпеку існування людства розглядаються як символічний код, ключем до якого є смисли, що ховаються за символами міфологічних сюжетів. Тому безпечне існування всесвіту, суспільства і людини уявляється як таке, що ґрунтується на єдиних загальних принципах, універсальному «законі» існування, що розгортається через з'ясування одвічних смислів буття. А небезпеки у цієї парадигмі уявляються як наслідки людських дій, що не відповідають універсальним принципам існування Всесвіту.

У релігійній філософії проблема безпеки існування людства осмислюється в контексті есхатології – релігійного вчення про кінець світу, підставою якого є апокаліптичні об'явлення пророків. Апокаліпсис осмислюється як перехід людства до суттєво нової фази існування, яка відкриває нові, невідомі перспективи, що спонукає «думати не про кінець, а про початок історії». *Августина* вважають одним з перших мислителів, який сформулював проблему екзистенціальної безпеки з теологічних позицій як проблему духовного рятування та зробив предметом філософських роздумів долю всього людства, яка визначатиметься боротьбою божого і земного царювань. Виходячи з принципів необмеженої могутності Бога та повної залежності світу від Нього, *Августин* доводить, що Бог в есхатологічному баченні перспектив людства є єдиним джерелом і гарантом його рятування. Головною умовою безпеки вважається необхідність виконання заповідей, що були проголошені *Мойсеєм* як Закон. У питанні про загальне спасіння відображено екзистенціальний контекст безпеки суспільства. Це питання, на думку християнських мислителів, вирішується через надію на примирення з

богом, людьми, життям. Згідно з християнським вченням, відносини, засновані на вірі, надії та любові, які мають пронизувати все суспільство, роблять його соціально безконфліктним, сталим, досконалим, справедливим, миролюбним і соціально безпечним. Джерело такого стану суспільства, на переконання мислителів знаходиться у свідомості кожної людини, а точніше в її серці і представляє собою екзистенції, на яких ґрунтується християнське ставлення до Бога, до себе і до світу.

Отже, у релігійному світобаченні безпека людського існування набуває трансцендентного сенсу і значущості, зумовлюється вищими духовними цінностями і позаісторичними смислами, осягнення яких виходить за межи можливостей людського розуму і дається вірою.

В екзистенціальної філософії проблема безпеки знайшла своє відображення через осмислення проблеми співвідношення життя і смерті як двох протилежних сторін єдиного цілого – існування або екзистенції. Своїми корінням цей підхід уходить у філософію Сократа, Платона і стоїцизму. Провідною метою людини вважається необхідність переборювання страху, що виникає у межових ситуаціях свідомості й несе руйнівний потенціал. Важливим феноменом свідомості і ознакою екзистенціальної безпеки є інтенція до запобігання загрози втрати свідомістю сталості у «межових» або кризових ситуаціях. *Отже, екзистенціальна філософія, торкається безпеки, перш за все, в контексті розв'язання проблеми існування внутрішнього світу людини*.

Але частіше у сучасній літературі зустрічається підхід до розуміння поняття «екзистенціальна безпека», що сформувався на підставі синтезу раціональних знань та ірраціональних, феноменологічних поглядів на безпеку як феномен свідомості. *Тобто, поняття «екзистенціальна безпека» використовується для позначення стурбованості свідомості майбутньою долею людства, існуванню якого загрожують глобальні небезпеки та відповідних інтенцій свідомості до їх попередження, запобігання і подолання*.

Досить високий рівень філософського абстрагування, прийнятий в онтології, дозволяє розглядати безпеку як універсальну властивість людського буття, необхідну умову і його атрибут, що виражає принципові основи збереження стійкості соціально-природної системи. У такому

контексті проблема збереження людського існування вирішується, по-перше, на основі розробки його онтологічних, феноменологічних підстав і метафізичних меж; по-друге, шляхом виявлення метафізичних, екзистенціальних критеріїв як граничних підстав, регулятивів людської активності.

Поряд з глобальними загрозами екологічного і воєнного характеру, одним з джерел формування загроз екзистенціального характеру, що ведуть людство до самознищення, є втрата ціннісної системи, що спирається на вищі духовні і моральні абсолюти. Нівелюючи вищі ціннісно-смислові основи, людство безпосередньо наблизилося до Рубікону, перейшовши який воно здатне знищити саме себе. Одним з наслідків руйнування ціннісних основ культури є втрата стійкості свідомості. Нівеляція духовних цінностей, що відбивають життєві сенси, провокує маргіналізацію свідомості. Цей процес характеризується розривом духовних і соціокультурних зв'язків з основами власної культури як джерелом духовності. До ознак маргінальної свідомості відносять почуття беззахисності, розгубленості, відірваності від своїх культурних коренів, формування номадного типу особи. Екзистенціальний ризик втрати своєї ідентичності мислителі відносять до ознак глобального інформаційного суспільства.

Стає очевидним, що вирішення проблеми екзистенціальної безпеки припускає зміну парадигми мислення, в контексті пріоритетів, що забезпечують збереження людського існування в майбутньому. У такому ключі *екзистенціальна безпека розглядається як форма і спосіб інтеграції знань про загрози існуванню Цивілізації і організації людської активності відповідно до вищих, позачасових пріоритетів і життєвих сенсів існування людства.* Це, свого роду, метафізична опора людської суб'єктивності на трансцендентні смислові і ціннісні структури людського існування. Гармонійний синтез онтологічного і культурологічного підходів, раціональних і феноменологічних методів в дослідженні безпеки відкриває перспективи вирішення проблеми за рахунок ініціації її глибинних пластів – смислового, эмотивного і ціннісного змісту. За своєю суттю концептуалізація екзистенціальної безпеки виступає основою переформатування парадигми людського мислення на нових ціннісних

основах.

Принциповими особливостями концепту екзистенціальної безпеки як системоутворювальної основи є, по-перше, звернення до онтологічних основ безпеки – існування людства як граничної, рубежної цінності буття. По-друге, це спрямованість у майбутнє. По-третє, – комплексне, міждисциплінарне охоплення проблеми з виходом на ціннісні основи як ключові регулятиви людського мислення, поведінки і діяльності. В цілому, *парадигма екзистенціальної безпеки являє собою сукупність ідей, фундаментальних знань, ціннісних установок, методологічних підходів, зразків розв'язання пізнавальних завдань, відповідно до яких вибудовується інтегральне знання про джерела загроз людському існуванню і можливих шляхах їх нейтралізації*.

Таким чином, осмислення глобальних загроз існуванню людства, занепокоєність негативними наслідками нестриманого науково-технологічного прогресу для життя, прагнення збереження світу з'явилося підставою для формування філософської проблеми екзистенціальної безпеки, яка головним засобом розв'язання проблеми збереження існування людства проголошує зміни у індивідуальної і суспільної свідомості.

Висновки. Отже, філософська концепція людини і його сутності являє собою методологічну і світоглядну основу наук про людину, як нерозривній єдності біологічних і соціальних якостей, висуває і розглядає такі фундаментальні і життєво важливі питання, як сенс життя людини і його реалізація, проблему життя і смерті, збереження існування людського роду.

Філософське розв'язання проблеми життя і смерті людини є методологічним фундаментом для вирішення однієї з проблем службово-професійної етики – проблеми самопожертви в ім'я захисту інтересів Батьківщини, професійної честі та гідності, службово-професійного обов'язку. Значення проблеми філософського аналізу сутності людини обумовлено також завданнями які стоять перед Україною, формуванням нової ментальності, збільшення ролі Державної служби СЗЗІ України в

забезпеченні інтересів держави та її національної безпеки, головною ланкою якої є людина.

Тематика рефератів

1. Філософські концепції життя і смерті.
2. Людина і Всесвіт.
3. Теорія антропосоціогенезу.
4. Погляди на сенс людського життя у концепціях екзистенціальної філософії.
5. Евтаназія як філософське питання людської свободи.
6. Екзистенціальна безпека як проблема збереження існування людства.

Питання до самоконтролю

1. Сформулюйте визначення і вкажіть на співвідношення понять людини і індивіда, особистості та індивідуальності.
2. Охарактеризуйте співвідношення природного і соціального у людині.
3. Назвіть основні теорії походження людини.
4. Розкрийте основні складові особистості.
5. У чому полягає процес соціалізації людини?
6. Яка роль соціальних норм, цінностей та ідеалів у процесі життєдіяльності особистості?
7. Сформулюйте визначення понять «життєва позиція», «спосіб життя», «життєвий шлях».

Рекомендована література

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Л.: Лен. ун-т, 1988. – 339 с.
2. Андрущенко В. П. Моральний розвиток суспільства і особистості / В. П. Андрущенко // Ціннісний дискурс в освіті в епоху глобалізації та інформаційної революції. – К.: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2009. – С. 523 – 528.
3. Бердяєв М. О. Філософія свободи. Сенс творчості. Самопізнання / Микола Бердяєв перекл. В. М. Петрушова; передм. В. М. Шаповала. – Харків: Вид. Савчук О. О., 2014. – 656 с.
4. Бьолер Д. Відповідальність за майбутнє з глобальної перспективи. Актуальність філософії Ганса Йонаса та етики дискурсу. / Дитрих Бьолер [Передмова Ґ. Альтнера. Пер. з нім. А. Єрмоленка]._ К.: Стилос, 2014. – 157 с.
5. Бубер М. Я і ти. Шлях людини за хасидським вченням / М. Бубер. – К.: Дух і літера, 2012. – 272 с.
6. Валла Лоренцо. Об истинном и ложном благе / Лоренцо Валла // Об истинном и ложном благе. О свободе воли / [пер. с лат. А.А. Андрушко и др.]. – М.: Наука, 1989. – 480 с. – (Памятники философской мысли).

7. Вернадський В. Кілька слів про ноосферу / Володимир Вернадський // Федів Ю. О. Історія української філософії / Ю. О. Федів, Н. Г. Мозгова. – К.: Україна, 2000. – 512 с.
8. Етос і мораль у сучасному світі / [Т. Г. Аболіна, А. М. Єрмоленко, О. О. Кисельова та ін.]. – К.: ПАРАПАН, 2004. – 200 с.
9. Єрмоленко А. М. Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи: монографія / А. Єрмоленко; НАНУ Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди. – К.: Лібра, 2010. – 416 с.
10. Ільїн В. В. Український гуманізм: тотожність раціонального та ірраціонального (три ступені сходження до істини) / В. В. Ільїн. – К.: Укр.НДІПСК, 1999. – 412 с.
11. Кримський С. Б. Запити філософських смислів / С. Б. Кримський. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – 240 с.
12. Кримський С. Ранкові роздуми / Сергій Кримський. – К.: Майстерня Білецьких, 2009. – 120 с.
13. Моисеев Н. Н. Быть или не быть Человечеству? / Н. М. Моисеев. – М.: Прогресс, 1999. – 378 с.
14. Попович М. Бути людиною / Мирослав Попович. – К.: Вид. дім «Києво-Могілянська академія», 2011. – 223 с.
15. Соболь О. Н. Гуманитарно-информационные трансформации постмодернистского века / О. Н. Соболь // Наука и образование: современные трансформации: монография. – К.: ПАРАПАН, 2008. – С. 227-250.
16. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Сорокин; [под общ. ред. А. Ю. Соломонова: пер. с англ.]. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
17. Табачковський В. Філософія: світ людини: курс лекцій: навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / В. Табачковський, М. Булатов, Н. Хамітов. – К.: Либідь, 2004. – 324 с.
18. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М.: Республика, 1992. – 512 с.
19. Франко І. Поза межами можливого / Іван Франко // Федів Ю. О. Історія української філософії / Ю. О. Федів, Н. Г. Мозгова. – К.: Україна, 2000. – 512 с. – С. 440-441.
20. Швейцер А. Благоговение перед Жизнью / Альберт Швейцер [пер. с нем.; сост. и общ. ред. А. А. Гусейнова]. – М.: Прогресс, 1992. – 573 с.
21. Швейцер А. Культура и этика / Альберт Швейцер [пер. нем. Н. А. Захарченко и Г. В. Колшанского; общ. ред. В. А. Корнушина]. – М.: Прогресс, 1973. – 343 с.
22. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление / Артур Шопенгауэр; [соч. в 4 т.; пер. с нем.; отв. ред. Б. В. Мееровский]. – М.: Наука, 1993. – (Памятники философской мысли / РАН, Ин-т философии). Т. 2. – 1993. – 669 с.
23. Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом / А. Шюц [пер. с англ.]. – М.: РОССПЭН, 2004. – 1054 с.

Тема 10
ДУХОВНІ ОСНОВИ БУТТЯ ЛЮДИНИ

§ 1. Суспільна свідомість, її структура і форми.
§ 2. Цінності та їх роль у житті людини і суспільства.
§ 3. Культура як об'єкт філософського усвідомлення. Культурні чинники безпеки суспільства.

Основні поняття: дух, духовність, духове життя, духовна діяльність, суспільна та індивідуальна свідомість, буденна і теоретична свідомість, суспільна психологія, ідеологія, масова свідомість, політична свідомість, правова свідомість, моральна свідомість, естетична свідомість, мистецтво, релігійна свідомість, ментальність, аксіологія, цінність, значущість, оцінка, предметні цінності, суб'єктні цінності, структура цінності, класифікація цінностей, загальнолюдські цінності, загально-цивілізаційні цінності, службово-професійні цінності, ціннісні орієнтації, типи ціннісних орієнтацій, етизм, естетизм, утилітаризм, епістемологізм, соціальний механізм функціонування цінностей, культура, типологія культури, функції культури, цивілізація духовна культура, менталітет.

Вступ: Дана тема присвячена вивченню однієї з найважливіших проблем філософії – змісту духовного життя суспільства. З поняттями «дух», «духовність», «духовне життя», «свідомість» ми вже зустрічалися, коли розглядали філософські проблеми ідеальної форми буття, свідомості, пізнання. Вивчаючи специфіку соціального пізнання, ми ознайомилися з діалектикою ідеального і матеріального в житті суспільства.

Протягом всієї історії філософії питання взаємозв'язку духу і матерії завжди займало важливе місце, хоча різні філософські школи з різних позицій підходили до розв'язання цієї проблеми. Матеріалізм і наука оперують в поняттями суспільної свідомості, культури і духовного життя суспільства. Ідеалізм, досліджуючи проблему, користується поняттями: Бог, Дух, Світовий дух, Абсолютна свідомість, розуміючи під цим абсолютний початок і джерело світобудови.

Особливо важливого значення вивчення духовних основ буття суспільства набуває у наш час. Актуальність вивчення теми зумовлена низкою причин. По-перше, всебічним відродженням духовних основ культури суспільства та інтеграційними процесами у світі на підставі єдиних загальноцивілізаційних цінностей. По-друге, необхідністю формування нової якості духовності, ментальності, культури мислення, свідомості в умовах загрози глобальної кризи та нестабільності світового порядку. По-третє, переосмисленням класичного розвитку людства на підставі його духовного потенціалу.

Метою вивчення цієї теми є: засвоєння філософських знань про сутність і зміст духовного життя суспільства, суспільну свідомість і культуру; з'ясування структури і типології суспільної свідомості, засвоєння знань про цінності та їх роль у суспільному житті, ознайомлення зі змістом, формами, типами і функціями культури, співвідношенням культури і цивілізації; формування світоглядних і методологічних позицій, розвинення культурологічних знань майбутніх фахівців Держспецзв'язку України.

§ 1. Суспільна свідомість, її структура і форми.

Духовні основи буття людини. Поняття духовності завжди мало у філософії фундаментальне значення, без розкриття його змісту неможливо повністю осягнути сутнісний зміст життя людства. Поняття духовності є похідним від слова дух (лат. «spirit», грец. «pneuma»), що зустрічається уже в античній культурі та означає рухливе повітря, повівання, дихання носія життя, його енергійний, активно-творчий початок.

Ґенеза поняття «духовного»в історії філософської думки. Перші уявлення про духовність складаються в первісну епоху та відображаються у філософії як ідея одухотвореності всього світу, що означало притаманність кожній речі живлючої духовної сили. Це був анімістичний світогляд. В античну епоху формується підхід, згідно з яким поняття «духу»пов'язувалось з особливою сутністю людини, для чого використовуються поняття нус, логос, пневма, деміург. В античній філософії розмежовуються поняття тілесного і духовного в людині.

В християнській традиції «Дух»розуміється як іпостась «Триєдиного Бога». «Святий Дух» – означає животворну силу Бога, завдяки якій формується душа людини. Духовність означає наявність «Святого Духа», який набувається завдяки «Святим таїнствам» Церкви та християнському праведному життю. Християнською церквою було введено розуміння понять «Освіта» і «Просвіта» – як процес сходження Святого Дуга на людину, завдяки якому особистість набуває духовності, стає просвітленою.

Починаючи з епохи Відродження, поняття духу все частіше стає визначенням активного початку людини, її творчого потенціалу та вольових якостей. Просвітництво ще більше раціоналізувало та секуляризувало це поняття, коли духовність ототожнюється з просвітою та просвіченою духовною свідомістю. Ця тенденція була розвинена матеріалістичною традицією у філософії, де духовність пов’язується із знаннями, моральністю, суспільною свідомістю, культурою і вже не пов’язується з надприродними силами.

В сучасній некласичній та постнекласичній філософії поняття духу розглядається крізь призму антропологічного, екзистенційного та феноменологічного підходів, тобто набуває суб’єктивного змісту. Обмірковування проблеми духовності відбувається і в сучасній українській філософії. Українські дослідники розглядають *духовність, як спосіб розбудови особистості на підставі вищих ціннісних орієнтацій, як фактор розумової гармонізації світу*.

Враховуючи досвід поглядів на проблему духовності в історії філософії, а також позиції сучасних авторів, що викладені у науковій літературі, слід зазначити, що духовність – це засвоєння і реалізація в особистому і суспільному досвіді вищих універсальних цінностей Віри, Надії, Любові, Добра, Краси, Істини. Дані цінності втілюються в поняття Блага і мудрості. У такому розумінні духовність виявляються як ідеал, до якого прагне людина і людство у самовдосконаленні. При цьому необхідно відмінити, що саме реалізація ідеалів та вищих цінностей в життєдіяльності особи, суспільства, виводить поняття суспільної свідомості в ранг духовності.

Таким чином, *духовність – це інтегральне соціально-моральне утворення у сукупності духовних якостей особистості, суспільства, що*

сформовані на підставі прагнення і реалізації вищих духових цінностей, що піднімає людину від природного стану до гармонічно розвиненої особистості, до абсолютного ідеалу (в релігійному розумінні до Бога).

У вузькому розумінні, *духовність особистості фахівця Державної службу спеціального зв'язку та захисту інформації, розглядається як єдність світогляду, стрижнем якого є державність, патріотизм, гуманізм, а також особистих, професійних і ціннісних орієнтацій, ідеалів та емоційно-вольових чеснот.*

Духовні процеси в суспільстві визначаються поняттям духовне життя суспільства. *Духовне життя суспільства* – це складний процес активної творчої діяльності людей, що спрямована на духовне і культурне засвоєння і перетворення світу, вироблення, зберігання, розподіл та споживання духових цінностей з метою задоволення духовних та культурних потреб. Духовне життя охоплює різноманітні духовні процеси і явища духовної культури, індивідуальну і суспільну свідомість. Але основу духовного життя становить *духовний світ людини* – її духовні цінності, ідеали, світоглядні орієнтації. Духовне життя – це завжди діалектична єдність індивідуального та суспільного. Духовне життя суспільства виступає як відносно самостійна сфера суспільного життя, що пов'язана з розвитком свідомості, функціонуванням духовної культури через відповідні інститути і задоволенням духовних потреб людини і суспільства. Це і є духовною сферою суспільного життя.

Духовна сфера має певну структуру та містить такі компоненти як:

- духовні процеси (духовне виробництво та споживання);
- суспільну свідомість, духовні цінності;
- духовну культуру;
- соціальні інститути, що забезпечують духовне життя (наука, релігія, мистецтво, мораль, освіта та ін.);
- суб'єктів духовного життя (індивіди, соціальні спільноти, суспільство);
- духовні відносини (етичні, естетичні, релігійні та ін.), іноді виділяють і духовні потреби (пізнавальні, моральні, естетичні, релігійні).

Духовне виробництво спрямоване на вироблення духовних цінностей, духовної культури, суспільної свідомості з метою формування і задоволення духовних і культурних потреб людини і суспільства.

Поняття суспільної свідомості. В основі суспільної свідомості лежить властивість відображення. В сутнісному значенні, суспільна свідомість – це відображення буття суспільством. Але суспільна свідомість це не тільки відображення буття, це ще і створення духовних цінностей – пізнавальних, наукових, етичних, естетичних, релігійних, це виробництво ідей, теорій, проектів, це створення художніх, мистецьких образів.

Таким чином, *суспільна свідомість – це сукупність ідеальних образів: понять, ідей, поглядів, уявлень, почуттів, переживань, настроїв, що виникають у процесі відображення соціальним суб'єктом навколишнього світу*.

Випереджаюча роль суспільної свідомості проявляється в її соціальній активності. Наукові теорії здатні перетворюватись у реальність, втілюватись в практику. Реалізація регулятивної функції суспільної свідомості створює необхідні передумови для функціонування її як соціально-перетворюючої сили, що справляє значний вплив на активно-творчу діяльність людей. Коли ідеї, почуття, що становлять сутність суспільної свідомості, оволодівають людьми, вони стають матеріальною силою, виступають як важлива рушійна сила суспільного прогресу. Тим самим суспільна свідомість виступає як специфічний інструмент регулювання суспільного розвитку.

Структура суспільної свідомості. Суспільна свідомість має складну структуру. За рівнем та глибиною проникнення у дійсність свідомість поділяють на *буденно-психологічну* та *ідейно-теоретичну*.

Буденно-психологічний рівень свідомості має дві форми. *Форма буденної свідомості*, що складається в процесі повсякденного емпіричного пізнання, в основі якої лежить здоровий глузд та повсякденний досвід. *Форма суспільної психології*. До суспільної психології належать соціальний характер, соціальні звичаї та психологічні стани це соціальні настрої, переконання, відчуття, ставлення, що виникають у людей під впливом безпосередніх умов їхньої життєдіяльності через призму їх повсякденних інтересів. Суспільна психологія виступає як безпосередня реакція на умови

життя людини, ставлення до них. У суспільної психології вагомий елемент стихійності, тому вона часто виступає як консервативна стихійна сила збереження стереотипів минулого, пережитків, звичаїв.

Ідейно-теоретичний рівень свідомості має також дві форми. Перша форма – *теоретична свідомість* – наука , що виступає як певна система понять, термінів, теорій, ідей, що відображають сутність явищ, закономірності процесів, тенденції їх розвитку. Друга форма – *ідеологія* (з грецьк. – «вчення про ідеї») – логічно стрункa система поглядів, ідей, що відображає суспільно-економічні умови життя конкретної соціальної спільноти. Ідеологія відображає інтереси різних соціальних груп, класів, націй, етносів, конфесій.

У сучасних умовах докорінних змін, що відбуваються у світі, зокрема, в сфері духовних процесів, важливим є переосмислення змісту і ролі ідеології в духовному житті суспільства. Ніяка ідеологія не повинна набувати характеру примусової, носити монополістичний характер, а мусить виходити з ідеологічного плюралізму. Конструктивна ідеологія має адекватно відбивати буття, ґрунтуючись не на ідеологемах, а на ідеалах гуманізму, вільної ідейної орієнтації та світоглядного плюралізму, не допускаючи ідеологізації суспільного життя. Отже, ідеологія слугує своєрідним механізмом приведення пануючих ідей в дію, активізації і консолідації зусиль людей, але може використовуватися як засіб духовного насильства у суспільстві.

Іншим структурним елементом суспільної свідомості є *форми суспільної свідомості*: *політична, правова, етична, естетична, релігійна (міфологічна), філософська, наукова, екологічна, економічна, інформаційна.*

Форми суспільної свідомості – це систематизоване відображення в суспільній свідомості певних форм спільної діяльності людей.

Кожна форма свідомості також має буденно-психологічний та ідейно-теоретичний рівень. Розглянемо найбільш впливові форми суспільної свідомості.

Політична свідомість – це відображення політичних процесів, політичних відносин, політичної діяльності, відповідних політичних інститутів з приводу влади і управління. Ідейно-теоретичний рівень

політичної свідомості представляє сукупність політичних ідей, поглядів, вчень, що відображають корінні інтереси певних соціальних спільнот (верств, груп, класів, етносів) у формі політичних програм, лозунгів, теорій. Теоретичний рівень досліджує політологія. Буденно-психологічний рівень політичної свідомості ґрунтується на несистематизованих, буденних поглядах на процеси політичного життя і владу, а також на політичних настроях, почуттях і ставленнях соціальних суб'єктів до політичних процесів і державної влади.

Правова свідомість являє собою сукупність правових знань і норм права на її ідейно-теоретичному рівні. Право як система загальнообов'язкових норм і правил поведінки людей, що відображені у юридичних законах і відбиває державну волю. Буденно-психологічний рівень відображає погляди, переконання та уявлення про законність, порядок, а також ставлення до закону і правопорядку.

Моральна свідомість. Мораль являє собою сукупність цінностей норм і правил поведінки людей з позицій добра і зла, але ці норми не закріплені в юридичних законах, а регулюються соціальними механізмами. Теоретичний рівень моралі відображається в етиці – науці про мораль. На буденно-психологічному рівні моральна свідомість проявляється у вигляді моральних вдач, почуттів, емоцій, повсякденних нормах поведінки, етичному ставленні. У сучасних умовах суспільного розвитку все більше значення набуває формування в суспільній свідомості моральних цінностей, які пронизують собою усі сфери життєдіяльності суспільства.

Естетична свідомість – відображає об'єктивну дійсність у певних художніх образах, в конкретній науково-чуттєвій формі, які викликають емоційне ставлення і оцінку. Теоретичний рівень естетичної свідомості відображається естетикою – наукою про прекрасне, як гармонію форм її законах і нормах. В основі естетичної свідомості лежить художня культура. Буденно-психологічний рівень естетичної свідомості включає естетичні почуття, переживання, смаки і естетичне ставлення до світу. Важлива роль у формуванні естетичної свідомості належить мистецтву як специфічному способу практично-духовного освоєння світу і художньо-образного відображення дійсності. Мистецтво являє собою єдність

естетично-пізнавальної та естетично-творчої основи. Наочно-чуттєва, ідейна, емоційна сторони виступають у мистецтві в органічній єдності.

Наука як форма суспільної свідомості спрямована на відображення об'єктивних законів, закономірностей, і об'єктивних зв'язків природного і соціального світу. Вона систематизує об'єктивні знання про дійсність інтелектуально-понятійним способом. Як соціальний інститут, наука сформувалася у XVII–XVIII ст. Вона поділяється на *гуманітарні, технічні і природознавчі науки.*

Релігійна свідомість – це відображення релігійних явищ, ідей, переконань, відносин, ставлення, почуттів суспільною свідомістю. Вона є об'єктом дослідження релігієзнавства, філософії і психології релігії, богослов'я і теології. Ідейно-теоретичний рівень розробляється і розвивається богословами і теологами у богословській і теологічній літературі на підставі Святого Письма і Святого Переказу. Роз'яснення, тлумачення основ християнства віровчення відображення у «Катехізисі».

Основні догмати віровчення викладені у «Символі віри». Формою задоволення релігійних потреб віруючих є релігійний культ як система обрядів, ритуалів, свят. Основою православного культу є сім християнських таїнств. Буденно-психологічний рівень релігійної свідомості включає релігійні переконання, почуття, настрої, емоції, уявлення (благодать, благословення, боже натхнення, осіяння, релігійний екстаз). Релігія, спираючись на віру, загальнолюдські одвічні цінності, вказує на духовно-практичні шляхи осягнення сенсу життя. Вона дає вищі духовні орієнтири для подолання людиною своєї скінченності. В наш час відбувається зростання духовної, гуманістичної, екуменічної, культурної і сенсоутворюючої ролі релігії і церкви в Україні.

Специфічними формами суспільної свідомості є *філософська, економічна, екологічна та інформаційна форми.* Але принципи утворення цих форм і принципи їх аналізу ті ж самі. Усі форми тісно переплетені між собою, більшість з них пронизують одна одну. Кожна форма створює свою систему норм, цінностей, ідеалів, що визначають прагнення суспільства у сферах його життєдіяльності. Синтез і реалізація цих ціннісних систем відбувається в життєдіяльності індивіда, особистості, у формі способу і стилю життя, людини.

З точки зору носія або суб'єкта, суспільну свідомість поділяють на індивідуальну, групову (родинну, класову, національну, професійну, конфесійну та ін.), масову, суспільну. Суспільна та індивідуальна свідомість перебувають у діалектичній єдності, оскільки у них загальне джерело – буття людей, в основі якого є практика. Суспільна свідомість здатна існувати і повноцінно функціонувати тільки через індивідуальну свідомість. Індивід є конкретним носієм як індивідуальної, так і суспільної свідомості. Індивідуальна свідомість конкретніша, багатогранніша ніж суспільна. Проте, суспільна свідомість – це не арифметична сума індивідуальних свідомостей, а нова інтегральна якість, яка відображає об'єктивну дійсність глибше і повніше ніж індивідуальна. Врахування специфіки індивідуальної свідомості, її багатогранності, неповторності є надзвичайно важливою умовою формування духовності соціуму.

Що стосується *масової свідомості*, то її не можна ототожнювати з побутовою свідомістю. Масова свідомість являє собою ідеологічно-психологічний феномен, сукупність поглядів, уявлень, думок, настроїв, оцінок, норм певної соціальної групи, вироблених у процесі життєдіяльності і більшою мірою орієнтованих на стандартизованість умов життя. Масова свідомість характеризується стереотипністю, розірваністю, строкатістю, протиріччям, рухливістю, відсутністю високих духовних ідеалів.

Властивості масової свідомості обумовлюють її ставлення до офіційної ідеології як до своєї протилежності. Але це співвідношення може змінюватися і завжди носить історичний характер. Поряд з розкритими, існує багато інших способів типології суспільної свідомості. *З точки зору світоглядних основ* свідомість поділяють на міфологічну, релігійну, філософську, прагматичну. *За епохами розрізняють* первісну, античну, середньовічну свідомість, тощо. *За способом мислення* розрізняють свідомість премодерна, модерна і постмодерна. *За релігійними засадами* виділяють християнську, ісламську, буддистську свідомість тощо.

Суспільна свідомість класифікується також за етнічними, національними, регіональними ознаками. За принципами мислення розрізняють раціональну свідомість (європейський тип мислення) і споглядальну свідомість (східний тип мислення). Близьким до поняття

суспільної свідомості є ментальність – поняття для позначення усталеного ладу людського мислення, що не обмежується сферою усвідомленого і сягає у несвідоме. Це духовний склад нерефлекторних і неосмислених самобутніх історичних, національних та інших успадкованих традицій, способів, стилів, манер, навиків мислення, світогляду, що виявляють себе у вигляді позаособистих установок, регулятивів, схильностей до певних манер, способів життєдіяльності. Ментальність зумовлена як біологічними так і соціокультурними чинниками.

Ментальність – це соціокультурне утворення, поєднання високо раціоналізованих сфер духовного життя (ідеологія, філософія, наука) з релігійними і неусвідомленими універсаліями, архетипами і успадкованими кодами культури.

Як висновок, слід зазначити, що зрілість суспільної свідомості визначається рівнем розвитку суспільства, але має зворотній вплив на стан і розвиток суспільства, є умовою його безпеки і прогресу. Суспільна свідомість як складова духовного життя суспільства виступає важливим критерієм рівня його духовності і відображається в культурі.

§ 2. Цінності та їх роль у житті людини і суспільства

Проблема цінностей – одна з найбільш складних та суперечливих проблем філософії тому що цінності утворюють зміст культури, складають основу світобачення і утворюють світогляд, зумовлюють життєдіяльність суспільства.

Витоки теорії цінностей. Точкою відліку оформлення ціннісної проблематики як самостійного вчення в філософії вважаються праці представників Баденської школи неокантіанства *Вільгельма Віндельбанда (1848 – 1915) і Генріха Ріккерта (1863 – 1936),* в яких вперше була розроблена теорія цінностей, що отримала назву «*аксіологія*». Як відомо, поняття «цінність» широко використовується у філософській та іншій спеціальній літературі для того, щоб показати соціальне, культурне, людське значення певних явищ дійсності.

Витоки теорії цінностей слід шукати ще у давніх філософських концепціях про добро, у філософській думці античності, про благо та ін. Але в античній і середньовічній філософії ціннісні (етико-естетичні і

релігійні) характеристики не відокремлювалися від реальності, від буття. Уся традиція ідеалістичного раціоналізму від *Платона* до *Г. Гегеля* відрізняється єдністю онтології і аксіології, буття і цінності. Отже, аксіологія як самостійна царина філософського дослідження виникає тоді, коли виникає відокремлення від об'єктивної реальності цінності як об'єкта різноманітних людських бажань і прагнень. Головним завданням філософії є виявлення ціннісного змісту в структурі буття, виявлення онтологічного статусу цінності як явища.

В підходах до аксіологічної проблематики можна виділити наступні типи ціннісних теорій: *натуралістично-психологічні, трансцендентальні, персоналістичного онтологізму, культурно-історичні, релятивістські, соціологізаторські.*

До першого типу аксіологічних теорій відносяться погляди *А. Мейнонга, Р. Перрі, Дж. Дьюї* та *К. Льюїса*. Загальним для них є твердження про те, що джерело цінностей міститься у біопсихологічних потребах людини, а самі цінності можуть бути емпірично зафіксовані, як специфічні факти реальності, що спостерігається. Інтерпретація цінності як емпірично констатуємого феномена означає ототожнення цінності з фактом. Величезну роль в аксіологічному психологізмі грає стандартизація цінностей на підставі «корисності» чи «інструментальності».

Для трансцендентальної аксіології, що була розвинена баденською школою неокантіанства *В. Віндельбандом* і *Г. Ріккертом*, цінність – це ідеальне буття, що співвідноситься з трансцендентальною свідомістю, чи нормативною свідомістю. Являючись ідеальними речами, цінності не залежать від людських потреб і бажань.

Для персоналістичного онтологізму *М. Шеллера*, реальність ціннісного світу гарантована «поза часової аксіологічної серії у Бозі», недосконалим відображенням якої є структура людської особистості. Згідно з *Шеллером*, тип особистості визначається притаманній їй ієрархією цінностей, що утворює онтологічну основу особистості.

Для культурно-історичних, релятивістських аксіологічних теорій заснованих *В. Дільтеєм*, характерна ідея аксіологічного плюралізму, тобто множини рівноправних ціннісних систем, що вивчаються за допомогою історичного методу. Послідовники *Дільтея – О. Шпенглер, А. Тойнбі,*

П. Сорокін застосували інтуїтивістський підхід до тлумачення ціннісного сенсу культур. *М. Вебер* вважав цінністю норму, способом буття якої є значимість для суб'єкта. *В. Томас, Ф. Знанецький, Т. Парсонс*, які вивчали соціокультурні цінності через їх структурно-функціональний аналіз, використовували поняття цінностей для виявлення соціальних зв'язків і як основи функціонування соціальних інститутів, досліджували ціннісні механізми регуляції життєдіяльності суспільства.

Отже, можна констатувати, що ідеалістичні напрямки аксіології розглядали цінності або з надсвідомих, позаісторичних і позасоціальних позицій, або ототожнювали їх з нормами свого прояву. Представники діалектико-матеріалістичного обґрунтування теорії цінностей – *В. Тугарінов, А. Здравомислов, О. Бакарадзе, О. Дробницький, М. Каган* та ін. виходили з того, що цінності не є властивостями об'єктів, що мають позачасовий, позаісторичний характер, вони є специфічними соціальними явищами. Сама по собі природа, що розглядається поза життєдіяльністю людини, не володіє ніякими цінностями. Достоїнство, вартість кожного явища чи речі оцінюється суспільством у зв'язку з суспільною практикою.

Природа і розуміння поняття цінності. Розуміння природи цінностей не можливе без з'ясування поняття «оцінка». *Оцінка – результат усвідомлення значущості будь-яких речей*, явищ, процесів. Цінність констатується для свідомості індивіда в акті оцінки, є підсумком оцінювання (як процесу) значущості явища. Цінність і оцінка становлять єдиний комплекс: цінність – це характеристика оцінюваного, а оцінка – результат встановлення наявності чи відсутності цінності як виявлення значимості явища, речі. Зацікавленість у певних потребах є неодмінною умовою оцінки. Відсутність потреби робить неможливою оцінку. Отже, *значимість виражає здатність об'єкта задовольнити певну соціальну потребу*. Таким чином, *оцінка є актом виявлення потенційної значимості, цінності предмета*. Оцінка передбачає існування критерію чи взірця (матеріального чи духовного), згідно з яким визначається цінність предмета. Існування таких стандартів надає оцінці узаконеного, легітимного чи санкціонованого характеру, але це більш стосується соціальних норм як цінностей. На цій підставі розрізняють «предметні

цінності» – як об’єкти ціннісного відношення і «суб’єктні цінності» – як уявлення про необхідне, як орієнтири діяльності.

Тому природа цінностей може бути зрозумілою тільки на підставі аналізу соціальних явищ і виражається в діяльносно-зацікавленому відношенні людини до явищ дійсності, яке проявляється в оцінці і цілепокладанні, спрямуванні своєї діяльності на досягнення цінності чи ідеалу. Отже, *категорія цінності відображає соціальне і культурне значення матеріальних чи духовних явищ, речей для задоволення потреб та інтересів людини*. В житті суспільства цінності виступають соціально-значимими орієнтирами діяльності суб’єктів, важливим фактором розвитку культури, її артефактами.

Структура і функції цінностей. В змістовному плані поняття «цінність» має у собі *когнітивні* та *емотивні* складові. *Когнітивні компоненти* фіксують ціннісні уявлення, сукупність поглядів на світ. *Емотивні компоненти* – це порівняно стійкі почуття людини до об’єктів ціннісної орієнтації. В структурно-функціональному плані відрізняють цінності-норми, власно цінності та ідеали – вищі цінності.

Норми виконують функцію соціально-нормативного регулювання, є обов’язковим для членів суспільства.

Цінності виконують функцію проміжних соціальних орієнтирів, які не обумовлюють обов’язковості.

Ідеали – вищі цінності виконують функцію перспективних цілей, значної життєвої мети, а також виконують сенсоутворюючу функцію, що втілює у собі сенс життя як в особистому, так і в суспільному розумінні. Ідеали забезпечують генеральну спрямованість діяльності особистості, спільноти, суспільства. Якщо норми є обов’язковими для всіх , а досягнення цінностей намагається більшість, то ідеалами живе лише певна, духовно розвинута частина суспільства – її духовна еліта.

Таким чином, цінності складають ядро системи соціально-моральної регуляції суспільства, яка виконує функцію упорядкування та регулювання соціальних відносин, підтримання соціальної рівноваги у військовій сфері, загального поступу суспільства. Реалізація цінностей в житті окремої особи чи соціальної спільноти здійснюється в процесі її життєдіяльності, де цінності виступають регуляторами життєдіяльності людини, являючись

одночасно критеріями оцінки дійсності та ціннісними орієнтирами довготривалого характеру.

Цінності набувають характеру джерела сенсоутворюючої основи життєдіяльності і сумісно з іншими факторами формують *спосіб життя, який визначається як система типових видів життєдіяльності* (військово-службової, службово-професійної, спеціальної, наукової, навчальної, побутової та ін.). Отже, основними *функціями цінностей* є: соціально-регулятивна, соціально-орієнтуюча, консолідуюча, соціалізуюча, адаптаційна, мотиваційна, корегуюча, сенсоутворююча, культуротворча, соціально-захисна, світоглядна, стабілізуюча.

Теорії класифікації цінностей. У соціальній філософії існують різні теорії класифікації цінностей. *Г. Ріккерт* вважав, що існує шість сфер цінностей: *наука, мистецтво, релігія, мораль, життя, любов*. *Е. Гуссерль* виділяв цінності *матеріальні і культурні.* В сучасний час розрізняють *матеріальні і духовні цінності*. Духовні цінності – це вищі цінності, які складають стрижень духу і забезпечують стабільність структури особистості, спадкоємність її відповідної життєвої позиції. Це віра, надія, любов, добро, благо, краса, істина та ін. Матеріальні і духовні цінності визначаються їх здатністю задовольняти матеріальні або духовні потреби, а також їх відповідністю певним суспільним взірцям, вимогам, ідеалам.

Якщо цінності сприяють інтеграції суспільства, являючись цінностями соціального утворення, то серед них прийнято виділяти цінності індивідуальні, групові, професійні, класові, етнічні, конфесійні, суспільні. З соціально-історичного масштабу розрізняють загальнолюдські і загальноцивілізаційні цінності. До загальнолюдських цінностей відносять старозаповітні етичні вимоги –декалог, а також благо як єдність істини, добра і міри, мудрість, святість, життя, добробут, користь, свободу, знання, красу, справедливість. Це – універсальні цінності, що виражають сутність людини.

До загальноцивілізаційних цінностей відносять цінності, що визначають сутність цивілізованого існування людства. Це мир, людяність, толерантність, ненасилля і невтручання, демократія, законність (верховенство права), підтримання екологічної рівноваги, безпека, відповідальність, творчість. З предметного змісту із форм суспільної

свідомості відрізняють економічні, політичні, соціальні, етичні, естетичні, наукові, освітні, релігійні, екологічні та ін. цінності. З точки зору соціокультурного змісту виділяють термінальні або цільові цінності, які виражають найважливіші цілі, ідеали людського життя та інструментальні цінності, в яких втілені схвалювані в суспільстві засоби досягнення цілей – це моральні норми поведінки та здібності особи. Критерієм класифікації цінностей є їх співвідношення з типами цивілізацій, чи формацій, в надрах яких існують цінності.

З точки зору культурно-генетичної розрізняють традиційні та інноваційні цінності. За функціональною ознакою розрізняють переважно інтегруючі і переважно диференціюючі цінності. Виділяють в особливу групу *професійні цінності*. Важливим елементом механізму соціально-моральної регуляції життєдіяльності фахівців Держспецзв'язку є *службово-професійні цінності* як різновид професійних цінностей. Дану групу професійних цінностей можна визначити як специфічні соціально-значимі орієнтири в життєдіяльності фахівців урядового зв'язку, які формуються на підставі загальних соціальних, службово-професійних, воєнних і національних інтересів країни, закріплюються, схематизуються у службово-професійних і військових традиціях, відображаються у етичних і службово-професійних чеснотах та реалізуються у професійній діяльності.

Різновидом професійного ідеалу є ідеал фахівця Держспецзв'язку який визначається як значна сенсоутворююча професійна мета, що являє собою інтегральне духовне утворення сукупності професійних, військових, службових, ціннісних орієнтацій та етичних, професійних якостей, що дозволяють максимально реалізувати свої можливості на найвищому професійному рівні в справі організації урядового зв'язку і забезпечення інформаційної безпеки держави.

Центральним компонентом усіх систем цінностей вважаються морально-етичні цінності, які в процесі розвитку суспільства набувають значення загальнолюдських. Службові моральні цінності проявляються у моральних і військових чеснотах фахівців Державної служби. До традиційних чеснот українського війська дослідники відносять мужність, хоробрість, шляхетність, честь, дисциплінованість та ін.

Кожна соціально-політична система у відповідності з правлячими ідеалами виробляє свою ієрархію цінностей, система яких виступає в якості найбільш високого рівня соціальної регуляції. Вона приймається елітою, легалізуються державою і освячується церквою, набуває статусу традиційної. Отже, як висновок, треба зазначити, що *ціннісна система суспільства служить важливим фактором соціально-моральної регуляції життєдіяльності суспільства, визначає критерії його прогресу, складає загальноцивілізаційні основи його існування*.

Ціннісні орієнтації особистості та проблема вибору цінностей. На основі ціннісної системи суспільства та його спільнот утворюються *ціннісні орієнтації особистості, які виконують роль особистісних цінностей*. Кожна людина формує свою ієрархію цінностей згідно з загальною, традиційною системою і відповідно свого соціально-рольового статусу. В залежності від об'єктивних і суб'єктивних факторів особистісна ієрархія цінностей може змінюватися. В ціннісних орієнтаціях відображається вибіркове, суб'єктивне ставлення особистості до об'єктивних умов її життя. Найважливішою функцією цих орієнтацій є функція регулятора поведінки індивіда, тобто свою діяльність людина будує у відповідності з нормами, цінностями й ідеалами.

Ціннісні орієнтації – це важливий елемент внутрішньої структури особистості, її світогляду, що закріплені життєвим досвідом індивіда. Особистісні цінності є зв'язуючою ланкою між культурою суспільства і духовним світом особистості, між суспільним та особистим буттям. Ціннісні орієнтації утворюють стрижень свідомості, який забезпечує стійкість особистості, що є найбільш важливим фактором в умовах діяльності фахівців Держспецзв'язку. Розвинуті цінності орієнтації – це ознака зрілості особистості, міра її соціальності. Сформовані ціннісні орієнтації – це свого роду «вісь» свідомості, яка забезпечує усталеність людини і проявляється у певному типі її поведінки, в інтересах, потребах, переконаннях. Ціннісні орієнтації забезпечують стійкість особистості та її свідомості, спадкоємність певного типу поведінки і діяльності, яка виражена в спрямованості потреб та інтересів.

Типологія ціннісних орієнтацій. В історії культури було багато теорій типізації ціннісних орієнтацій. Найбільш яскравими прикладами

протилежних типів ціннісних орієнтацій є *стоїчно-аскетичний і гедоністично-евдемоністичний* типи ціннісних орієнтацій. *Стоїчно-аскетичний* тип орієнтації був теоретично обґрунтований в грецькій філософії стоїків – *Зеноном, Сенекою, Марком Аврелієм*. Ця орієнтація спрямована на цінності внутрішнього світу людини, стримування пристрастей і заперечення утіх. Стоїцизм спричинив сильний вплив на становлення християнства і отримав своє продовження в етиці та аскетичній практиці раннього християнства. Вона розглядає усі цінності земного життя як неістинні, тимчасові, ілюзорні. Вищою цінністю вона вважає досягнення життя небесного через додержання етичних вимог християнського життя.

На противагу аскетичному запереченню земних радощів життя *гедонізм* (від грец. – насолода) віддає перевагу насолоді і відсутності страждань, що вважає вищими цінностями. Близьким до гедонізму є *евдемонізм* (від грец. – щастя), що проголошує найвищою цінністю життя людини щастя, блаженство, яке розуміє, на відміну від гедонізму, не як чуттєву насолоду, а як досягнення внутрішньої свободи (*Демокріт, Епікур, Л. Фойєрбах, Т. Гобс, Дж. Локк, К. Гельвецій, П. Гольбах*).

На сьогодні загально-визначеними типами ціннісних орієнтацій є: етико-релігійна – *етизм*, образно-естетична чи художня – *естетизм,* утилітарна – *утилітаризм,* науково-теоретична – *епістемологізм,* державно-політична – *етатизм.*

Етизм (з грец. – вдача, натура) – це система цінностей, що більшою мірою виражає загальнолюдський зміст. Вона будується на ідеалах блага і добра, цінностях, людяності, доброчинності, справедливості, обов'язку, честі і відповідальності. В основу етизму *І. Кант* поклав моральний закон як «категоричний імператив», який людина повинна виконувати із почуття обов'язку. Сутність релігійної етики християнства виражає основний його моральний принцип – «золоте право», якому вчив Христос: «І як бажаєте, щоб з нами чинили люди, так і ви поступайте з ними». Але будується цей принцип на любові до Бога й до людини.

Естетизм (з грец. – відчуваючий) – це орієнтація на естетичні цінності, що відповідають ідеалу прекрасного. Це відношення до життя як

до предмету витонченої насолоди, яка доступна тільки обраним. Це однобічна орієнтація, що ґрунтується на принципі: «Краса врятує світ».

Утилітаризм (з лат. – користь, вигода) – це система цінностей, ідеалом якої є досягнення матеріальної вигоди і користі. Це прагматичний підхід до життя та людського існування, що заперечує значення духовних цінностей, коли вони не приносять користі. Представниками цього підходу були *Антіфон, Фразимах, І. Бентам, Дж. Міль*.

Епістемологізм (з грец. – знання) – це система цінностей теоретичного пізнання, ідеалом якої є досягнення істини та достовірності знання на противагу ідеологічним і етичним цінностям.

Етатизм (з фр. – держава) – це домінування у свідомості людини системи державно-політичних цінностей, ідейним підгрунтям якої, з одного боку, є міцна держава як суспільний ідеал, а з іншого, знецінювання прав і свобод людини.

У сучасний час, відповідно до ступеню розвитку ціннісної свідомості, відокремлюють розвинені, стійкі, несуперечливі ціннісні орієнтації й нерозвинені, нестійкі, суперечливі. Розвинуті, стійкі ціннісні орієнтації зумовлюють такі якості людини як цільність, надійність, вірність певним принципам та ідеалам, здатність до вольових дій для їх досягнення, активність. І навпаки, нестійкі, нерозвинуті, суперечливі ціннісні орієнтації є причиною непослідовності у поведінці людини, ознакою інфантилізму, невизначеності мети і сенсу життя.

Ціннісні орієнтації як мотиви поведінки відображають людську, соціальну сторону мотивації. Характер орієнтації визначає *тип поведінки особи*: альтруїстичний, колективістський, індивідуалістський (егоїстичний). В залежності від способу діяльності розрізняють творчу і споживацьку, утворюючу і руйнуючу, конструктивну і деструктивну ціннісну орієнтацію. Існують багато інших видів типологізації ціннісних орієнтацій, що відповідають типам класифікації цінностей які були розглянуті раніше.

Важливу роль у формуванні системи ціннісних орієнтацій людини має соціально-моральний вибір, який передує вчинку і є проявом її активності. Життєвий шлях людини, соціальної спільноти являє собою «дорогу з безліччю перехресть», перед якими відбувається вибір соціального вчинку.

Соціально-моральний вибір – це акт доцільної людської діяльності, що передує вчинку, обумовлений соціальними нормами і цінностями суспільства, ціннісними орієнтаціями особистості, системою її світогляду, об'єктивними і суб'єктивними чинниками.

До об'єктивних чинників відносяться соціально економічні, політичні умови вибору, особливості службової діяльності. До суб'єктивних чинників відносять рівень духовності особистості соціальної групи, відображений світоглядною позицією, а також особливості психіки суб'єкта і соціально-психічних відношень в групі.

Як процес реалізації цінностей і норм безпеки у життєдіяльності людини, соціальний вибір є пусковим механізмом соціального вчинку. Він зумовлюється соціальними нормами поведінки й діяльності, етичними вимогами спільноти, системою світогляду особистості, її піклуванням за особисту і групову безпеку, механізмами соціального контролю та іншими об'єктивними і суб'єктивними факторами, що утворюють ситуацію вибору, описаними у диспозиційної теорії.

Але, у сучасних соціальних умовах, проблема адекватної оцінки ситуації й відповідного вибору значно ускладняється, що веде до непередбачуваних соціальних наслідків. Це зумовлено, по-перше, втратою граничних, трансцендентних цінностей і цілей, девальвацією моральних норм в поведінці та діяльності й, по-друге, багатовимірністю ситуації вибору в сучасних соціальних практиках.

Ціннісна свідомість фахівців силових і безпекових структур держави. В широкому розумінні, діяльність у сфері забезпечення безпеки у суспільстві це специфічна форма ставлення до навколишнього світу, що виявляється у цілеспрямованої зміні та перетворенні світу і людської свідомості в інтересах задоволення суспільної потреби у безпеці індивідуального і суспільного життя. *Метою безпекової діяльності* має бути створення і підтримання адаптаційних і захисних механізмів надійного функціонування суспільства, формування екологічних, матеріально-економічних, соціально-політичних і культурних умов сталого і безпечного людського розвитку. Важлива роль у захисті національних інтересів надається регулятивним чинником, що визначає професійну діяльність військовослужбовців є ціннісна свідомість. Основу

ціннісної свідомості військовослужбовців Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації та інших силових структур складають ціннісні орієнтації.

Ціннісні орієнтації фахівців безпекових структур це специфічні соціально значимі орієнтири в життєдіяльності військовослужбовців, що створюються на основі загальних, соціальних, службових, військових і професійних інтересів індивідів, професійних колективів, суспільства і держави та закріплюються у правовому полі, схематизуються у службових, професійних традиціях, відображуються у службово-етичних чеснотах та реалізуються у способі життя особистості.

Ціннісна свідомість фахівців силових і безпекових структур держави має ґрунтуватися на *моральних цінностях* відданості українському народові, патріотизмі, свідомому ставленні до службового обов'язку і до виконання вимог Конституції та законів України, особистої відповідальності за безпеку держави, мужності, самовідданості, хоробрості, шляхетності, честі, гідності, сумлінності, гуманності, справедливості, ввічливості, скромності, вимогливості, політичної незаангажованості, моральної усталеності тощо. Професійні вимоги до представників безпекових і силових структур обумовлюють належне ставлення до *службово-професійних цінностей*: професіоналізму, правової та технічної компетентності, швидкої навчаємості, аналітичного та системного мислення, дисциплінованості, вміння зберігати державну таємницю, організованості, самоконтролю, психологічної, антивербовальної та антикорупційної стійкості, професійного самовдосконалення, стійкості до професійної деформації тощо.

Підвищена відповідальність, з одного боку, і негативні, побічні прояви використання інформаційних технологій, з іншого, накладають значні обмеження на їх застосування, вимагають відповідної морально-психологічної підготовки людини, особливих мір протидії негативному психологічному впливу на свідомість, потребують високих моральних якостей особистості. Урахування можливих негативних наслідків потребує визначення особистісних якостей людини як представника інформаційної сфери діяльності. Такі якості поступово набувають характеру *професійних і етичних цінностей* цієї сфери. Це професійна, правова і соціальна

компетентність, відповідальність, комунікабельність, мобільність, толерантність, активність, постійний пошук нових знань, готовність їх засвоєння і застосування, варіативність мислення, передбачення наслідків діяльності, етичність використання інформації, комп'ютерна грамотність, самоконтроль, морально-психологічна стійкість і дисциплінованість. Найважливішою умовою виключення негативних наслідків є моральна складова особистості, її ціннісні орієнтації, що базуються на загальнолюдських гуманістичних цінностях, поряд з ефективною системою соціального контролю. Здатність до повноцінної, аргументованої, толерантної і відповідальної комунікації є важливою умовою міцності суспільства, подолання конфліктних ситуацій і напруженості. Саме тому, важливим завданням гуманітарної підготовки фахівців Держспецзв'язку України є забезпечення обумовленості соціально-морального вибору вищими цілями захисту національних інтересів держави і відповідними соціально-політичними і моральними ціннісними орієнтаціями. Реалізація цього завдання у підрозділах Держспецзвязку має здійснюватись завдяки проведенню системної, продуманої соціально-психологічної і виховної роботи з особовим складом підрозділів.

Внаслідок системного і взаємозалежного регулятивного впливу ціннісних орієнтацій на життєдіяльність складається відповідний *соціокультурний механізм*. Цінності в такому механізмі функціонують як значні для суспільства явища і артефакти культури. Вони стають провідним елементом системи, коли набувають характеру особистісних та групових ціннісних орієнтацій. Функції відбору, накопичення, збереження та передачі цінностей здійснюють суспільно національні, родинні, професійні традиції в таких формах, як обряди, ритуали, церемонії, звичаї. На ідейно-теоретичному рівні суспільної свідомості ідеали та цінності відображаються як провідні соціально-політичні ідеї та теоретичні знання про соціально значимі явища у різноманітних сферах життєдіяльності суспільства. Вони закріплюються у вигляді соціально-етичних категорій, понять, принципів у певних формах політичної свідомості. На соціально-психологічному рівні свідомості ідеали та цінності відображаються у формі переконань, ціннісних орієнтацій, інтересів, соціально-

психологічних установок, що орієнтують людину на їх досягнення, соціальну групу на відповідні дії по досягненню ідеалів, засвоєнню соціально значимих об'єктів.

Реалізація, втілення ідеалів і цінностей в життя окремої особи чи спільноти здійснюється на соціально-діяльнісному рівні системи соціальної регуляції, де вони виступають регуляторами життєдіяльності людей, являючись одночасно критеріями оцінки дійсності та ціннісними орієнтирами довготривалого характеру. Цінності набувають характеру джерела сенсоутворюючої основи життєдіяльності і сумісно з іншими факторами формують спосіб життя та життєвий шлях.

Отже, ціннісна система суспільства є чинником соціальної регуляції життєдіяльності суспільства, умовою його сталості, соціокультурною основою формування стратегії розвитку держави. Цінності складають методологічний фундамент визначення національних інтересів країни і формування теорії національної безпеки. Актуалізація і реалізація життєво важливих цінностей суспільства здійснюється завдяки функціонуванню соціального механізму ціннісної регуляції, провідною ланкою якого є такі соціокультурні інститути: родина, освіта, виховання, ідеологія, релігія, культура, наука. Стабільність ціннісної системи суспільства є важливим фактором соціальної безпеки і забезпечується її наступністю, що виявляється в утриманні позитивних ідеалів і цінностей загальнолюдського характеру, які є зв'язуючою ланкою у вихованні поколінь.

§ 3. Культура як об'єкт філософського усвідомлення. Культурні чинники безпеки суспільства

Надзвичайно важливим елементом духовного життя суспільства, поряд із суспільною свідомістю, є духовна культура, яка є певною частиною культури взагалі. Культура з лат. означає утворення, обробка, виховання, освіта. У первісному змісті терміну культура була вже виражена її важлива особливість – людський початок, єдність людини і діяльності. *Г. Гегель* говорив про культуру як форму прояву об'єктивного духу.

У сучасної філософії існує близько 500 варіантів визначення культури. *Д. Віко* запропонував найширше визначення культури, як те, що створюється людиною. На думку *М. Вебера*, культура – це сукупність духовних символів, що не підпорядковані ніякій утилітарній меті. За *Ж. Марітеном*, ціннісною основою в культурі суспільства є релігія. *Клод Леві-Стросс* вважає основними надбаннями культури мову, систему знаків, комунікацію, що можна зрозуміти. *Анрі Моль* вважає культуру інтелектуальним аспектом штучного середовища, що створюється людиною в процесі її життєдіяльності. За *Е. Кассірером* культура – форма розумової діяльності.

В широкому аспекті культуру розглядають як сукупність результатів людської діяльності. Культуру визначають як специфічний спосіб розвитку людської життєдіяльності, представлений в продуктах матеріальної і духовної праці. Найбільш часто зустрічається визначення *культури як сукупності матеріальних і духовних цінностей*. Соціологи визначають культуру як сферу становлення і розвитку соціологізації людини у природному і соціальному оточенні. Більшість культурологів вбачають в культурі перевагу духовного над матеріальним, це головна ознака культури.

Таким чином, культура – це сукупність матеріальних і духовних надбань, цінностей, що відображають досягнутий рівень розвитку людини і суспільства, втілених в результатах продуктивної діяльності. У понятті «культура» розрізняють повсякденні і наукові рівні. Повсякденний – включає засвоєння людиною культурних норм побуту, праці, відпочинку, вживання етичних, естетичних, освітніх цінностей. Науковий зміст поняття культури відображає її генезис, сутність, форми, структуру, чинники, критерії, функції, закономірності, на рівнях від індивідуального до глобального.

Типологія культури. Підґрунтям для виявлення типів культури можуть бути різні фактори.

В онтологічному плані розрізняють духовну і матеріальну культури;

в історичному ракурсі виділяють певні культурні епохи: антична культура, культура середньовіччя, культура відродження, культура нового і новішого часу;

в етнічному плані розрізняють родову, племінну, національну культури;

в національному плані виділяють культури, що належать національним спільнотам;

в регіональному плані розрізняють євразійську, європейську, американську, латиноамериканську, африканську та інші типи культури;

по відношенню до носія, розрізняють культури певних соціальних суб'єктів – класову, професійну, масову, елітарну та інші;

відповідно до форм свідомості говорять про політичну, соціальну, правову, економічну, екологічну, етнічну, фізичну, моральну, естетичну, релігійну, наукову;

згідно з релігією відокремлюють такі пласти культури як християнська, мусульманська, буддійська тощо.

Відрізняють також *офіційну культуру*, *субкультуру, антикультуру* і *контркультуру*. Охарактеризуємо найбільш важливі і складні компоненти класифікації культури відповідно до проблеми, яка розглядається.

Духовна культура – це складний соціодинамічний процес розвитку і функціонування системи гуманістично значимих духовних відносин, норм, цінностей, знань, переконань, традицій, що мають універсальний загальноцивілізаційний характер і реалізуються у різноманітних формах життєдіяльності людства. На думку дослідників ґрунт духовної культури складає суспільна свідомість. До цінностей духовної культури відносять, перш за все, універсальні загальнолюдські і релігійні етичні цінності, до них також належать цінності світоглядні, пізнавальні, наукові, естетичні, що мають гуманістичну і позитивну соціальну значимість. Інститутами духовної культури є наука, освіта, релігія, мистецтво, мораль. Формами кодифікації культури є духовні цінності і символи культури. Формами і способами зберігання і передавання духовних цінностей є традиції, обряди, ритуали, звичаї.

Матеріальна культура охоплює всю сферу матеріальної діяльності людей та її результати, сукупність матеріальних цінностей це – засоби виробництва, продукти праці, форми суспільної організації трудової діяльності людини. Отже, культура – це невід'ємна універсальна складова розвитку суспільства. Але відмінність культури і суспільства виявляється в

її визначенні як сукупності створених людиною цінностей. Самі цінності є підставою для класифікації типів культури. Світ культури – це світ матеріальних і духовних цінностей, світ, який наповнений людським змістом. Рівень і стан культури можна зрозуміти тільки виходячи з розвитку історії культури, в такому контексті говорять про примітивну і високу культуру. Виродження культури створює чи безкультур'я чи «рафіновану культуру».

Субкультура (букв. – підкультура) – культура окремої соціальної спільноти (групи, класу, регіону, конфесії), що чимось відрізняється від традиційної культури суспільства (*У. Міллер*). Найбільш поширеною у XX ст. як різновид субкультури залишається рок-культура, що утворилася на своєрідному поєднанні негритянських, латиноамериканських та інших музичних ритмів, своєрідної символіки, норм поведінки, стилю одягу. Одним з популярних напрямів субкультури є «диско», який символізував повний відхід від рок-культури – як потяг до красивого але безглуздого життя.

На тлі диско з'явилася панк-культура – як своєрідний потяг до елітарності на ґрунті ідеології безнадії. Тому панк-культура вилилася в субкультуру, відому під назвою *контркультура* (термін був вперше вжитий *Теодором Роззаком* в 60-і роки). Змістом ідеології контркультури був протест молодіжних верств населення проти маніпуляцій суспільством в інтересах великої буржуазії та нав'язаних ними норм та цінностей. Отже, контркультура – поняття, яке використовується для соціокультурних установлень, що протистоять загальновизнаним цінностям.

Контркультуру слід відрізняти від антикультури змістом якої є антицінності: антигуманні, аморальні, деструктивні домінанти свідомості, які формують з людини антисоціальну істоту, що спрямована на руйнування загальнолюдських моральних і соціальних пріоритетів.

Антикультура – це прояв і результат дегуманізації людських відносин, відхід від загальнолюдських одвічних цінностей і втрата моральних орієнтирів. Отже, загальновизнаним є те, що культура повинна сприяти утвердженню людини як розумної істоти, розвивати її суттєві сили і здібності, підносити особистість на більш вищу ступінь розвитку. Культура – це єдність загальнолюдського, етнонаціонального, соціального

та загальноцивілізаційного в розвитку соціуму. Інтеграл культури – істина, людина і людяність. Культура – це культ людського буття, створюючи людину, культура творить і саму себе. Тому культура – це самотворчість, людини.

Найбільш глибоко життєва гуманістична сутність культури розкривається через пізнання її соціальних функцій. Дослідники зазначають поліфункціональність культури як соціального феномена. До основних функцій культури відносять пізнавальну, світоглядну, соціалізуючу, ціннісно-орієнтаційну, ціннісно-зберігаючу і ретранслюючу, комунікативну, регулятивну, прогностичну. Останній час обговорюють інтеракційну, людинотворчу, соціально захисну функції культури. Від поняття культури слід відрізняти поняття «цивілізація» (з лат. цивільний, громадський). У матеріалістичній соціальній філософії виділяють три фази розвитку історії: дикунство, варварство, цивілізація. Англійський історик *А. Тойнбі* обґрунтував концепцію кругообігу локальних цивілізацій, яких нарахував спочатку – 21, пізніше – 13.

В інтерпретації поняття «цивілізація» спостерігається два основних підходи. По-перше, позначення певного рівня розвитку суспільства. По-друге, характеристика його матеріально-технічних досягнень у порівнянні з духовними надбаннями. В сучасний час поняття «цивілізація» пов’язують з найбільш прогресивним розвитком суспільства на підставі загальнолюдських, загальноцивілізаційних надбань людства.

Культурні чинники безпеки суспільства. Суспільна потреба адекватної відповіді на глобальні екологічні та антропогенні виклики, зумовила розробку нової проблемної області знань – культури безпеки суспільства. Для українського суспільства актуальність звернення до культури безпеки посилюється низкою чинників й в першу чергу, загрозами й ризиками, зумовленими антитерористичною операцією; поглибленням екологічної та антропологічної кризи, викликаної наслідками технократичного напряму руху суспільства, посиленими Чорнобильською катастрофою; втратою властивостей самовідновлювання і саморегуляції екосистем в наслідок їх критичного забруднення; деградацією генотипу людини, що проявляється у порушеннях імунної системи і адаптаційних властивостей організму, зростанням рівня

психічних і соціальних захворювань; поступовим руйнуванням генофонду, що проявляється у депопуляції населення. Чинником актуалізації звернення до культури безпеки є, також, духовно-ціннісна криза в українському суспільстві. Вона проявляється, на погляд дослідників, у зіпсуванні у масовій свідомості вищих духовних цінностей як ідеалів розвитку людини і домінуванні утилітарних, споживацьких цінностей. Аналітики відзначають посилення в українському соціумі прояву ксенофобії та етнічної нетерпимості серед молоді, зростання корумпованості суспільних відносин, посилення девіації та аномії. Тільки культура, призначення якої полягає у культивуванні людського, духовного початку, в змозі протидіяти антигуманним впливам на людське буття.

В такій ситуації лише звернення до культури, як стабілізуючої сили, усвідомлення природи як потенціального джерела самозбереження буття, життя і розуму у всесвіті, здатне призупинити рух людства до самознищення. На думку мислителів, культура в постіндустріальному суспільстві стає, за внутрішнім змістом, коеволюцією природи, людини і суспільства. Лише культура, як шлях до потенційного в бутті, що відображено змістом її довічних цінностей, здатна зберегти існування людства.

Рятівна роль культури полягає в тому, що вона, як вираз єдності історичного досвіду з вищими програмними ціннісними смислами людського існування, є універсальним засобом розв'язання проблеми спрямованості людської історії.

Осмислення цього рятівного ефекту культури сприяє усвідомленню фундаментальної задачі сучасного соціокультурного дискурсу – створення культури безпеки, підвищення психологічної надійності людини в умовах зростаючої небезпеки та ризику. *Саме культура постає синтезуючим і регулятивним чинником формування в сучасному українському суспільстві відносин безпеки*.

Теоретичний зміст і конституювання культури безпеки розглядається у взаємозв'язку з *провідними підходами*, що склалися у філософії що до розуміння ролі соціокультурних основ у формуванні суспільства безпечного розвитку. Згідно з ними складається і розуміння поняття культури безпеки як багаторівневого феномену суспільно-історичного

процесу. До першої групи належить праці соціально-філософського, та культурологічного характеру, що розкривають роль культури як провідного фактора соціально-історичного процесу; як рятівної людство сили; як чинника зіткнення великих соціокультурних систем. Провідним культурним чинником формування відносин універсальної безпеки, мотивуючим фактором сталого людського розвитку є система загальнолюдських цінностей і відповідних норм життєдіяльності. Культура – це система перенесення цінностей в буття людини, в смисли її життєдіяльності з урахуванням досвіду минулого і перспектив майбутнього. Саме вищи цінності культури є наскрізними смислоутворюючими константами людської життєдіяльності. Вони розглядаються як організуюче соціальне начало. Дослідження культури безпеки формується у контексті бачення культури як цілісного явища, що містить у собі самоорганізуючий, самозахисний, рятівний і стабілізуючий людське суспільство потенціал. Культура розглядається як джерело саморозвитку і самозбереження людства, але за умови усвідомлення і сприйняття загальнолюдських, загальноцивілізаційних вищих цінностей як чинника, що об'єднує людство. До такого розуміння культури підводять праці *С. Кримського, Т. Парсонса, К. Померанця, М. Поповича, Р. Мертона, М. Мойсеєва, В. Стьопина, С.-П. Хантінгтона*. Це погляд на світову культуру в контексті виконання нею глобальної, захисної, організуючої *екзистенціальної функції – збереження людського роду*. Розвинення культури – як такої, що містить у собі прихований потенціал безпеки і сталого розвитку людства, розвивається також в трудах *Е. Кассирера, К. Яспєрса, Е. Гуссерля, К. Юнга, М. Хайдеггера*. Ці роботи поєднує ідея про універсальність структури свідомості і психологічної єдності людства, наявності фундаментального опановування культурою спрямованості розвитку.

Інший підхід до розуміння культури безпеки склався на ґрунті досліджень, що відображають проблематику взаємозв'язку окремих культурних процесів і стабільності соціуму; захисного впливу елементів культури і ціннісних орієнтацій в трансформуючихся і перехідних суспільствах ризику. Саме в роботах, що належать до цього підходу, вводиться в кругообіг поняття культури безпеки.

Культура безпеки містить в собі стабілізуючий механізм, який функціонує на основі системи знань, принципів, норм, цінностей і відносин у сфері безпеки.

Це також роботи, що розглядають екологічні і техногенні загрози існування людства в контексті культурологічних і антропогенних факторів. До цієї групи належать праці *У. Бека, Е. Гіденса, М. Дугласа, Н. Лумана*. З'єднуючою ідеєю цих робіт є ідея про існування комплексу соціокультурних факторів, закладених, але незапитаних суспільством, актуалізація яких сприятиме розв'язанню істотних проблем людства.

Теоретичним підґрунтям до розуміння поняття «культури безпеки» є, також, погляд на культуру як сукупності різноманітних метапрограм розвитку людства. В такому розумінні *культура безпеки являє певну програму, актуалізація якої, спрямовує суспільний рух в річище безпечного і сталого розвитку, як елемент світової культури, її окремий тип, що виконує специфічні функції в історії людства*. Зміст культури безпеки, при такому підході, являє собою сукупність взаємопов'язаних програм діяльності, поведінки, спілкування і відносин, спрямованих на забезпечення універсальної безпеки людини і суспільства, що функціонують у відповідних формах. Такими формами є спеціальні знання (ідеї, теорії, закономірності, принципи, поняття, правила і т.п.), навички, вміння, ідеали, цінності, норми, цілі, взірці поведінки і діяльності, додержання яких утворює соціальний досвід підтримання універсальної безпеки і сталого функціонування суспільних механізмів. Дана програма базується на світоглядних універсаліях культури безпеки, що акумульовані у історичному досвіді людства і в системі яких людина осмислює, оцінює, переживає і цілепокладає життєвий світ. На необхідність формування культури безпеки, у контексті взаємовідносин з світовою культурою, вказує у своїх працях *С. Хантінгтон*. На його погляд, викладеній у статті «Одинока наддержава», в наслідок взаємодії моці і культури, стає можливим становлення механізмів спільного підтримання порядку на ґрунті створення колективних інструментів.

Інший підхід до розуміння культури безпеки і сталого розвитку ґрунтується на соціально-філософських і соціологічних роботах в яких проводиться аналіз соціокультурних чинників виникнення і розв'язання

соціальних і культурних конфліктів, формування соціального миру. Це праці, що спрямовані на виявлення соціокультурних і гуманітарних умов національної безпеки, а також дослідження регулятивних соціокультурних механізмів підтримання безпеки у різних сферах професійної діяльності. В такому контексті *культура безпеки розуміється як сукупність професійних знань, цінностей, норм, правил професійної діяльності, поведінки, звичаїв, обрядів і ритуалів, що спрямовані створення соціокультурних умов безпеки військової, службової та професійної діяльності, пов'язаної з підвищеним ризиком і забезпеченням національної безпеки*.

Таким чином, за різними підходами до культури безпеки висвітлюється єдина сутність цього феномену, що фіксує *закономірний зв'язок між культурою, суспільним розвитком і станом безпеки* в суспільстві і має прояв на різних щаблях соціуму з відповідним соціокультурним змістом.

За своїм походженням, роллю і провідними функціями *культура безпеки і сталого розвитку являє собою продукт людської життєдіяльності, закріплений у світовому культурному досвіді збереження людського життя, підтримання універсального стану безпеки і сталого розвитку суспільства, закріплений в ідеалах, цінностях, нормах, взірцях поведінки, традиціях, звичаях і обрядах*. Збагачення цього досвіду людства відображається не тільки в історичній зміні ієрархії цінностей, що утворюють соціокультурний зміст і розуміння безпеки, але і у збагаченні їх смислового наповнення. От же, культура безпеки є, с одного боку, продуктом людської життєдіяльності, відображеним в історичному і культурному досвіді людства, з іншого, – результатом ціннісного засвоєння цього досвіду і втілення в людське життя ціннісних смислів універсальної безпеки. За своїм провідним призначенням культура безпеки є чинником гармонійного просування соціуму, оптимізації людської життєдіяльності в контексті збереження людського життя, підтримання суспільного миру, попередження, запобігання і усування небезпек в суспільному житті. Вона утворюється як альтернатива антикультурі – культу насилля, жорстокості, страху, пригнічення, залякування і цинізму, що характеризують інволюційний рух суспільства.

Поняття культури безпеки характеризується багатоплановістю,

багатовекторністю, динамічністю, процесуальністю і багатофункціональністю. Базисні елементи культури безпеки, поєднані між собою історичним часом і соціокультурним простором, утворюють підґрунтя функціонування культурних форм безпеки – *морфологію культури безпеки*. Культурні форми безпеки являють собою підсистеми культури безпеки як світового культурного феномену, що відображають його історичну, національну, цивілізаційну або іншу аксіологічну специфіку сфери і форми функціонування. Кожна культурна форма безпеки містить складові – культуру мислення, освіти, виховання, відносин, комунікацій і діяльності у відповідній сфері забезпечення безпеки. Провідними функціями культурних форм безпеки є накопичення, збереження, відтворення і трансляція соціокультурного досвіду сталого розвитку і безпеки життєдіяльності людини, суспільства і держави. Отже, структурування культури безпеки, її багато вимірність утворюється як єдність культурних форм безпеки та її змістовних елементів.

Соціально-часовий вимір характеризує динаміку розвитку культури безпеки в її темпоральних модифікаціях. Ґрунтуючись на уявленнях про соціальний час, що склалися у соціальній філософії, поняття соціально-часового виміру культури безпеки і сталого розвитку розглядається як форма координації культурних форм безпеки в історичному часі. Це послідовність змін системи знань, цінностей, норм, суспільних відносин, культурних форм і соціокультурних процесів, що забезпечують сталість суспільного розвитку, суспільного порядку, громадянського миру і загальну безпеку людини, суспільства і держави. Функціонування елементів культури, які спрямовували життя і діяльність людей в річище певного суспільного порядку, захищеності первісних форм їх спільного існування, надає підстави стверджувати про зародження культури безпеки в на ранньому етапі формування суспільних відносин. Такими елементами були обряди, ритуали, звичаї, табу, обов’язки, міфологічні сюжети, культурні символи, що несли соціокультурне навантаження як форми захисту норм безпеки спільного життя і певного соціального порядку, попередження можливих небезпек і загроз життю людини, роду, племені.

Елементи культури, поєднані між собою історичним часом і відповідним соціокультурним простором, утворюють *базисні основи*

формування і функціонування історичних культурних форм безпеки. Отже, темпоральні модифікації культури безпеки відображають процес збагачення і зміни її культурних форм в історичному розвитку людства. Бачення цього процесу розкривається через аналіз соціально-історичних, формаційних і цивілізаційних форм суспільного життя, що забезпечують сталість і безпеку суспільного поступу через ціннісну призму гуманізму, бережного ставлення до природи і відповідальності перед майбутнім поколінням. Методологічна значимість соціально-часового виміру культури безпеки полягає у можливостях виявлення зон соціокультурної нестабільності та соціального хаосу, що виникають у перехідних суспільствах у період деконструкції старої ціннісно-нормативної системи і зародженням нової. Динаміка культурного змісту соціально-історичних формоутворень безпеки суспільства розкривається через зміни їх смислового і ціннісно-нормативного змісту, принципів функціонування, відображених в національних і соціальних традиціях і звичаях, що виконують регулятивну, соціально-інтегруючу і захисну функцію.

Соціально-просторовий вимір культури безпеки дає можливість охопити і з'ясувати всю багатовимірність прояву її форм в соціальному і географічному просторі, що утворюють своєрідний топос культури безпеки. Цей вимір відображає соціально просторову координацію культурних форм безпеки суспільства. Виходячи з розуміння соціального простору, що склалося у класичній філософській думці, поняття соціально-просторового виміру культури безпеки буде доцільним розглядати як соціальну і просторову упорядкованість соціокультурних процесів, відносин, зв'язків і культурних форм, функціонування яких спрямовано на забезпечення загальної безпеки і сталого людського розвитку. Аналіз культури безпеки в соціально-просторових характеристиках і модифікаціях відображає її морфологію і дає можливість уявити її в єдності форм, видів, типів, рівнів утворення згідно зі структуроутворенням універсальної безпеки суспільства. На підставі типу просторового зв'язку, культура безпеки може розглядатися як локальна, регіональна, міжрегіональна і глобальна. За сферою суспільного життя можна відокремити культуру економічної, політичної, соціальної, інформаційної, екологічної, гуманітарної безпеки. Кожна з перелічених форм культури

містить певні її формоутворення згідно з видами безпеки – фінансову, енергетичну, продовольчу, ресурсну, виробничу, техніко-технологічну, ядерну, воєнну, геополітичну, бактеріологічну, психологічну та багато інших. За формою соціального суб'єкта, як носія відповідного типу культури, відокремлюють особисту, групову, національну, суспільну, державну та культуру безпеки міждержавних відносин.

Соціальна диференціація суспільства зумовила формування професійних видів культури безпеки як субкультурних утворень. Загальної формою, що поєднує ці види культури, є *культура безпеки професійної діяльності та управління*. Значимість опанування культурою безпеки професійної діяльності зумовлено зростанням ризикогенності техніко-технологічної сфери у житті суспільства. Особливе місце у переліку цих культурних форм займає професійна діяльність фахівців, що забезпечують безпеку людини, суспільства і держави як в структурах національної безпеки України так і в інших сферах діяльності. Історичний культурний досвід підтримання безпеки суспільства, накопичений у вигляді специфічних ціннісних орієнтацій військовослужбовців, співробітників спеціальних служб, акумульований в уставах, присягах, кодексах поведінки і відображений у традиціях, обрядах і ритуалах і звичаїв – є важливою складовою культури професійної діяльності і елементом загальної культури безпеки.

Культурні форми утворюють відносно сталі і безпечні соціокультурні анклави, соціальна сталість яких ґрунтується на історично складених традиціях, цінностях і нормах. На границях взаємовпливу цих, відносно безпечних соціальних утворень, формуються зони соціального напруження і небезпеки, що мають властивість до активізації при певних культурних обставинах, або їх свідомої провокації. *Зони соціального напруження* розглядаються як елементи соціального хаосу, що утворюються в маргінальних соціокультурних просторах і відображають розбіжність або протилежність соціально утворюючих ціннісних систем та характеризуються аномією. У філософії постмодерну зустрічаються поняття соціокультурного розлому, дискретності соціокультурного простору, які використовуються для позначення аналогічних процесів, що виникають в наслідок гетерогенності соціокультурного простору.

Адекватними методами подолання такої дискретності мислителями пропонується соціальна комунікація і соціальний дискурс. Саме тому, координаційні відносини між етнічними, релігійними і соціальними утвореннями повинні ґрунтуватися на системі надполітичних, наднаціональних, духовно-моральних, гуманістичних цінностях, повазі до права, толерантності, громадянському і міжкультурному діалозі та пошуку консенсусу. Отже, актуалізація ціннісних основ що сприяють формуванню єдиного поля культури безпеки є найважливішою функцію соціокультурного механізму безпеки суспільства.

Ціннісний вимір культури безпеки, розглядається як відображення динаміки її смислового і ціннісно-нормативного наповнення. Саме цей вимір конституює єдність соціально-часового і соціально-просторового вимірів культури безпеки, суб'єктивних і об'єктивних, матеріальних і духовних процесів як континуального феномена в культурі суспільства. Така темпоральна єдність утворюється цінностями, що визначають вектор культурного розвитку безпеки суспільства. Ціннісний вимір розкриває аксіологічний зміст конкретних форм культури безпеки у всьому їх різноманітті, характеризує зміну уявлень про смисли і ціннісні пріоритети безпеки в історії суспільного розвитку. Ці зміни характеризуються рухом культури безпеки від принципів опори на пріоритет сили, силового протистояння і нестриманої бойової могутності збройних сил держав – до принципів силового утримання, оборонної достатності, політичного консенсусу, миротворчості і культури миру. Зміни в ціннісному наповненні культури безпеки проявляються в її русі від культурних форм національно-державних систем безпеки до утворення регіональних, міжрегіональних і глобальних структур з новим аксіологічним змістом.

Цей культурний рух знаменується збагаченням і розширенням смислів безпеки в її історичному розвитку і появою відносно нових культурних форм: гуманітарної, екологічної, бактеріологічної, генетичної, інформаційної, атомної, антитерористичної, екзистенціальної та ін. Характерною особливістю вектору розвитку культури безпеки є демілітаризація (за виключенням воєнної безпеки), департизація, деполітизація і координація діяльності структур національної безпеки держави. Ці зміни проявляються у русі культури безпеки в бік активізації її

недержавних, громадських і наддержавних організацій, діяльність яких ґрунтується на принципах гуманізму, ненасилля, справедливості, екологізму і консенсусу. Ціннісний вектор культури безпеки визначається рухом від орієнтацій на інтереси держави та закритості структур безпеки в бік захисту інтересів людини і суспільства, транснаціональних корпорацій, відкритості інформаційного і культурного простору, громадського контролю, певної прозорості діяльності та транспарентності структур безпеки.

Висновки. Духовні основи буття людства є надзвичайно важливою складовою його життєдіяльності та відображаються у понятті «духовне життя суспільства», що включає до себе духовні процеси, духовне виробництво, духовні відносини та ін. Але синтезуючими елементами духовного життя є свідомість і духовна культура суспільства.

Суспільна свідомість, як основна базова складова духовного життя, є багатогранним феноменом, який не тільки відображує, пізнає і оцінює суспільне буття, але і творить його, здійснюючи випереджувальну, прогностичну функцію, об’єктивацію і опредметнення наукових ідей, суспільно-політичних ідеалів. Іншою складовою духовного життя суспільства є духовна культура, що функціонує на підставі загальнолюдських, національно-етнічних і загальноцивілізаційних цінностей. Суть культури полягає у процесі створення і розвитку соціальної і духовної людини, та суспільного буття в ім’я реалізації родової людської природи за допомогою усіх створених матеріальних і духовних засобів, всього багатства суспільних відносин.

Суспільна потреба адекватної відповіді на глобальні екологічні та антропогенні виклики, зумовлює звернення суспільства до культури безпеки суспільства. За своїм походженням, роллю і провідними функціями культура безпеки і сталого розвитку являє собою продукт людської життєдіяльності, закріплений у світовому культурному досвіді збереження людського життя, підтримання універсального стану безпеки і сталого розвитку суспільства, закріплений в ідеалах, цінностях, нормах, взірцях поведінки, традиціях, звичаях і обрядах. Культура безпеки має ґрунтуватися на загальнолюдських, загальнонаціональних і

загальноцивілізаційних цінностях, пріоритетах міжрелігійного, міжконфесійного, міжетнічного, міжнаціонального і міжкультурного діалогу, справедливості, взаєморозуміння, пошуку консенсусу і відповідальності.

Тематика рефератів

1. Основні форми духовного освоєння світу та їх зміст.
2. Духовне життя суспільства його зміст і призначення.
3. Суспільна свідомість, її сутність, зміст і значення.
4. Форми суспільної свідомості, їх зміст і соціальні функції.
5. Людинотворча сутність культури.
6. Українська духовна культура: діалектика національного і загальнолюдського.
7. Цінності суспільства: сутність, класифікація.
8. Культура і цивілізація як соціокультурне утворення.
9. Формування професійних ціннісних орієнтацій фахівця Держспецзв'язку.
10. Ціннісна проблематика в історії філософської думки.
11. Майбутнє людини у концепції трансгуманізму.
12. Гуманізм як провідна концепція і ціннісний ідеал суспільного розвитку.

Питання до самоконтролю

1. Охарактеризуйте поняття «дух», «духовність», «духовна діяльність», «суспільна свідомість».
2. Розкрийте структуру суспільної свідомості.
3. Охарактеризуйте аксіологію як течію сучасної філософської думки.
4. Сформулюйте визначення таких понять: цінність, ціль, ціннісна орієнтація, оцінка, ідеал.
5. Як співвідносяться поняття цінності і культура?
6. За якими ознаками класифікуються цінності?
7. Назвіть і охарактеризуйте типи ціннісних орієнтацій.
8. Назвіть цінності, що зумовлюють безпеку суспільства.
9. Яке місце посідають цінності в структурі людської діяльності?
10. Які цінності утворюють ядро особистості військовослужбовця?
11. Сформулюйте визначення культури. Охарактеризуйте її зміст.
12. Розкрийте типологію культури.
13. Назвіть функції культури.
14. Як Ви розумієте поняття «загально цивілізаційні основи розвитку»?

Рекомендована література

1. Андрущенко В. П. Моральний розвиток суспільства і особистості / В. П. Андрущенко // Ціннісний дискурс в освіті в епоху глобалізації та інформаційної революції. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – С. 523-528.
2. Андрущенко В. Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світоглядний аналіз / Віктор Андрущенко, Леонід Губерський, Микола Михальченко. – К.: Знання України, 2002. – 578 с.
3. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Жан Бодрийяр. – 2-е изд.; [пер. с фр. С.Н. Зенкина]. – М.: Добросвет, 2006. – 387 с.
4. Виндельбанд В. Избранное: Дух и история / В. Виндельбанд; [пер. с нем.]. – М.: Юристъ, 1995. – 687 с.
5. Виндельбанд В. Философия культуры и трансцендентальный идеализм / В. Виндельбанд // Избранное. Дух и история / [пер. с нем.]. – М.: Мысль, 1995. – 354 с.
6. Выжлецов Г. П. Аксиология культуры / Г. П. Выжлецов. – С.-Пб.: С.-Петерб. ун-т, 1996. – 152 с.
7. Горлинський В. В. Філософія безпеки і сталого людського розвитку: ціннісний вимір: монографія / В. В. Горлинський. – К.: ПАРАПАН, 2011. – 387 с.
8. Етос і мораль у сучасному світі / [Т. Г. Аболіна, А. М. Єрмоленко, О. О. Кисельова та ін.]. – К.: ПАРАПАН, 2004. – 200 с.
9. Каган М. С. Философская теория ценности / М. С. Каган; С.-Петербургский гос. ун-т Акад. гуманитарных наук. – С.- Пб.: Петрополис, 1997. – 205 с.
10. Кримський С. Б. Запити філософських смислів / С. Б. Кримський. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – 240 с.
11. Кузнецов В. Н. Социология безопасности: Формирование культуры безопасности в трансформирующемся обществе / В. Н. Кузнецов. – М.: Республика, 2002. – 376 с.
12. Науковий світогляд на зламі століть: монографія / В. С. Лук'янець, О. М. Кравченко, Л. В. Озадовська, О. Я. Мороз. – К.: ПАРАПАН, 2006. – 288 с.
13. Огнев'юк В. О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку / В. О. Огнев'юк – К.: Знання України, 2003. – 450 с.
14. Печчеи А. Человеческие качества / А. Печчеї; [пер. с англ. О. В. Захарова, общ. ред. А. Гвишиани]. – М.: Прогрес, 1985. – 312 с.
15. Попович М. Бути людиною / Мирослав Попович. – К.: Вид. дім «Києво-Могілянська академія», 2011. – 223 с.
16. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура / Мануэль Кастельс: [пер. с англ.]. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
17. Рікер П. Історія та істина / Поль Рікер; [пер. с фр.]. – К.: Дух і літера, 2001. – 270 с.
18. Розов Н. С. Ценности в проблемном мире: философские обоснования и социальные приложения конструктивной аксиологии / Н. С. Розов. – Новосибирск: Новосиб. ун-т, 1998. – 286 с.

19. Савостьянова М. В. Аксиологический анализ парадигмальной науки или о роли ценностей в науке: монография / М. В. Савостьянова. – К.: ПАРАПАН, 2009. – 260 с.
20. Степіко М. Т. Духовні аспекти етнічної ідентифікації / М. Т. Степіко // Нація серед націй: смисли і значення. – К. КВІУЗ, 1999. – 108 с.
21. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М.: Республика, 1992. – 512 с.
22. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели созидания благосостояния / Френсис Фукуяма // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология; [под ред. В. Л. Иноземцева]. – М.: Academia, 1999. – 640 с.
23. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; [пер. с англ.]. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
24. Швейцер А. Благоговение перед Жизнью / Альберт Швейцер [пер. с нем.; сост. и общ. ред. А. А. Гусейнова]. – М.: Прогресс, 1992. – 573 с.
25. Швейцер А. Культура и этика / Альберт Швейцер [пер. нем. Н. А. Захарченко и Г. В. Колшанского; общ. ред. В. А. Корнушина]. – М.: Прогресс, 1973. – 343 с.
26. XXI век: мир между прошлым и будущим. Культура как системооброзующий фактор международной национальной безопасности / науч. ред. О. П. Лановенко. – К.: Стилос, 2004. – 572 с.

ПІСЛЯМОВА

Завершення вивчення філософії як навчальної дисципліни зумовлює опанування курсантами того мінімуму філософських знань, що дозволяє здійснювати філософське орієнтування у світі як у складному, системному, багатовимірному і взаємообумовленому континуумі. Філософська методологія осмислення буття озброює свідомість можливістю багатомірного бачення будь якої соціальної чи професійної ситуації, під різним кутом зору і скрізь різноманітні грані цього «філософського кришталю». Опанування такою філософською «оптикою» бачення світу, в свою чергу, дозволяє вбачати і варіативність розв'язання складних соціальних, службових і професійних ситуацій.

Філософія, являючись особливою духовною формою знання про буття світу спрямована на задоволення світоглядних запитів людини на підставі виявлення смислів і значимостей людського існування, тобто системи, що дозволяє співвідносити людське буття з трансцендентними цінностями. Такі наскрізні смисложиттєві цінності утворюють лоно смислів людського існування і складають культурні коди людських комунікацій, поведінки і діяльності. Саме тому філософія виступає способом осмислення власного і суспільного буття, умовою піднесення індивідуальної і суспільної духовності і культури, чинником самозбереження людського існування.

У навчальному посібнику є намагання показати методологічне значення основних філософських проблем для аналізу суспільних явищ та військової практики і тим самим сприяти дальшому розвитку діалектичного світогляду майбутніх фахівців державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України. Авторами навчального посібника ставилась мета – допомогти курсантам, які вивчають філософію,засвоїти початкові поняття предмету філософії, її призначення, висвітлити основні школи, течії та напрямки філософського знання.

Згідно з вимогами програми навчальної дисципліни курсанти після засвоєння кредитного модуля з філософії повинні *отримати знання:* предмету, структури, функцій, етапів розвитку філософії; знання з проблем соціального і людського буття, сутності та змісту свідомості, соціального та наукового пізнання; функцій філософії в науковому пізнанні,

закономірностей і методології соціального і наукового пізнання; актуальних проблем і тенденцій розвитку сучасної філософії.

Внаслідок вивчення філософії курсанти мають набути *вміння*: аналізувати та критично оцінювати факти, явища і процеси у розвитку філософії, науки і техніки; аргументовано і логічно застосовувати методологічні основи пізнавальної діяльності що до аналізу та розв'язання проблем у науково-дослідній та службовій діяльності; використовувати філософські та загальнонаукові методи пізнання для обґрунтування наукових досліджень, дипломних проектів, магістерських робіт, наукових розробок і рефератів; самостійно працювати з філософськими джерелами та довідниками для отримання необхідних соціальних і професійних знань і самовдосконалення, розвинення наукового світогляду, пошуку інноваційних знань; вести теоретичні дискусії, використовувати набуті знання в соціальній і виховній роботі з особовим складом підрозділу.

Очікуваним комплексним наслідком опанування навчальною дисципліною передбачається формування у курсантів *соціально-особистісних компетентностей*, до яких належать здатності:

усвідомленого визначення цілей у професійному й особистісному розвитку;

аналітичного і критичного осмислення наслідків власної та колективній діяльності;

оцінювання власної соціальної, професійної та військово-службової діяльності з позицій громадянської зрілості, загальнолюдської моралі та службово-професійної етики та норм права;

саморозвитку, самонавчання, саморефлексії, пошуку та здобуття необхідної інформації;

усвідомлювати й ураховувати соціокультурні розходження в соціальній та професійній діяльності;

здатність до соціальної взаємодії, до співробітництва й розв'язання конфліктів;

розуміти й аналізувати світоглядні, соціально й особистісне значимі проблеми й процеси, що відбуваються в суспільстві;

До системних компетентностей, якими повинні опанувати курсанти, належать такі здатності:

застосувати універсальні філософські знання для осмислення соціально-природних процесів і прийняття соціальних і професійних рішень;

організовувати свою соціальну і професійну діяльність, гнучко адаптуватися до різних соціальних і професійних ситуацій, проявляти творчий підхід, ініціативу;

здатність вести дослідну діяльність, включаючи аналіз проблем, постановку цілей і завдань, вибір способу й методів дослідження, а також оцінку його якості

Інструментальними компетентностями, які очікуються від курсантів внаслідок оволодіння предметом є наступні здатності:

застосовувати методологію пізнавальної діяльності в розв'язанні соціальних, професійних і науково-дослідних завдань;

використовувати у професійній та службовій діяльності базові знання у галузі соціально-гуманітарних наук;

працювати з соціальною і науковою інформацією: знаходити, оцінювати й використовувати інформацію з різних джерел, необхідну для рішення соціальних, наукових і професійних завдань;

грамотно будувати комунікацію, виходячи із цілей і ситуації спілкування.

Духовне самовдосконалення людини потребує постійної самостійної праці над поглибленням і розширенням світоглядних знань, філософського орієнтування у світі. У центрі уваги сучасної філософії знаходяться граничні питання людського пізнання – це проблеми сенсу життя і смерті, таємниці існування світу і людини, розв'язання екологічних проблем, безболісний вступ людства в інформаційну високотехнологічну добу і штучного інтелекту, збереження людського буття у глобальному протистоянні цивілізаційних культур, пошук принципів взаєморозуміння і злагоди та інші. Але відповідальне ставлення кожної людини до власної діяльності, до іншого, до майбутнього усього людства є культурною передумовою сталого розвитку суспільства у його глобальному вимірі. І таке ставлення можливе лише за умов опанування системою загально філософських знань.

Н а в ч а л ь н е в и д а н н я

В. О. Ананьїн, В. В. Горлинський, О. О. Пучков,
О. В. Уваркіна

ФІЛОСОФІЯ

Навчальній посібник

Відповідальний за випуск В. В. Горлинський

Підп. до друку 31.08.2018 р.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум.-друк. арк. 21,4 Наклад 40 пр.
Зам. № 1652